

## પ્રાર્થના

પરમાત્માની પ્રાર્થના આત્માની અનંત શક્તિઓને જગાડનાર દેવીબળ છે.

॥ સરસ્વતી વંદના ॥

યા કુન્દેન્દુતુષારહારધવલા, યા શુભ્ર વસ્ત્રાવૃતા ।  
યા વીણાવરદણ્ડમણ્ડિતકરા, યા શ્વેતપદ્માસના ॥  
યા બ્રહ્માચ્યુતશંકર પ્રભૂતિર્ભિદેવૈઃ સદા વન્દિતા ।  
સા માં પાતુ સરસ્વતી ભગવતી નિઃશેષજાડ્યાપહા ॥

જેના શરીરની સફેદ કાંતિ ડોલરના ફૂલ, ચંદ્ર, હિમ અને મોતીના હાર જેવી શુભ્ર છે. જેણે સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે, જેનો હાથ વીણાના ઉત્તમ દંડથી શોભી રહ્યો છે. જે સફેદ કમળ પર બિરાજમાન છે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ વગેરે દેવો જેને સદાકાળ વંદન કરે છે. તે મા સરસ્વતી, મા ભગવતી કે જે સંપૂર્ણ રીતે જડતાને હરી લેનારા છે તે મારું રક્ષણ કરો.

॥ સર્વધર્મ પ્રાર્થના ॥

ઓમ તત્સત્ શ્રી નારાયણ તું પુરૂષોત્તમ ગુરુ તું ।  
સિદ્ધ બુદ્ધ તું સ્કંદ વિનાયક સવિતા પાવક તું ।  
બ્રહ્મ મદ્જ તું યહવ શક્તિ તું ઇશુ પિતા પ્રભુ તું ।  
રુદ્ર વિષ્ણુ તું રામકૃષ્ણ તું રહિમ તાઓ તું ।  
વાસુદેવ ગો વિશ્વરૂપ તું ચિદાનંદ હરિ તું ।  
અદ્વિતિય તું અકાલ નિર્ભય આત્મલિંગ શિવ તું ।  
ઓમ તત્સત્ શ્રી નારાયણ તું પુરૂષોત્તમ ગુરુ તું ।

॥ સ્તુતિ ॥

ॐ સહનાવવતુ । સહ નૌ ભુનક્તુ । સહ વીર્યં કરવાવહૈ ।  
તેજસ્વીનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ ॥

ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

## પ્રાર્થના

અમારા વિચારો સદા હો પવિત્ર, હો વાણી અમારી સદા પ્રિય સત્ય.  
જે કર્મો અમારા હો પૂણ્ય વિશુદ્ધ, પ્રભો હો અમારું આ જીવન પ્રબુદ્ધ.  
અમે તારી શાંતિનું વાજાંત્ર બનીએ, સદા સ્નેહ શ્રદ્ધાને આશાને વરીએ.  
અમારું જીવન હો સદા સત્ય-નિષ્ઠ, અમારું કવન હો પ્રકાશે પ્રતિષ્ઠ.  
પ્રભો સારી સૃષ્ટિનું કલ્યાણ થાયે, મળે સુખ-શાંતિ ને સંતાપ જાયે.  
ને સત્યમ્-શિવમ્-સંદરમ્ની જીવનમાં, પ્રભો સર્વકાળે ત્રિવેણી રચાયે.

ISSN No. 0976-1187 [ Vol IX 2016-17 ] 2

JCTHJ [A Journal of Contemporary Thought]  
जिेय (ऐस वरुनल विरार सलरिड)

**KHOJ** [A Journal of Contemporary Thought]

**ખોજ**

(એક વર્તમાન વિચાર સામયિક)

[ Vol IX 2016-17 ]

**NATIONALISM**  
(રાષ્ટ્રવાદ)

**Published by**  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College  
M. G. Road, Opp. Khijdi Plot,  
Porbandar - 360 575.

**President**  
Dr. Virambhai R. Godhaniya

**Managing Trustee**  
Shri Arjunbhai Modhwadiya

**Trustees**  
Shri Bharatbhai Odedra  
Shri Madhusudan Mehta  
Smt. Shantaben Odedra  
Smt. Jayshreeben Godhaniya  
Shri Bharatbhai Visana

**Refereed by**  
Dr. Girish Trivedi

**Edited by**  
Dr. Anupam R. Nagar

**Editorial Board**  
Dr. Ilaben A. Thanki  
(Convener) & Members  
Dr. Gitaben A. Unadkat  
(Convener) & Members

ISSN No. 0976-1187 [ Vol IX 2016-17 ]

3

**KHOJ** [A Journal of Contemporary Thought]  
**ખોજ** (એક વર્તમાન વિચાર સામયિક)

**ISSN No. : 0976-1187**

**: Published by :**

Books & Publication Division  
**Dr. V. R. Godhaniya Mahila College**  
M. G. Road, Opp. Khijdi Plot,  
Porbandar - 360 575 (Gujarat - India)

Copyright @ All rights reserved

No part of this publication is allowed to be reproduced,  
stored in retrieval system or transmitted in any form or  
by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or  
otherwise without the prior permission of the Editor.

**: Type Setting :**

Department of Computer Science  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College  
Porbandar

**: Printed by :**

USHA PRINTERY  
M. G. ROAD, PORBANDAR - 360 575  
(GUJARAT - INDIA)  
Ph. 0286 2244753

ISSN No. 0976-1187 [ Vol IX 2016-17 ]

4

**JCHDJ** [A Journal of Contemporary Thought]  
**મીચ** (એક વર્તમાન વિચાર સામયિક)

# Contents

Note from the President  
ix

Note from the Management  
xi

Editor's Note  
xiii

Referee's Note  
xv

Acknowledgements  
xvii

## English

THEORIZING TAGORE'S CONCEPT OF NATIONALISM

Dr. Anupam R. Nagar & *Dr. Ketki N. Pandya*

21

*Be Indian Buy Indian*

*Prof. Janki Kotecha*

26

ISSN No. 0976-1187 [ Vol IX 2016-17 ]

5

JCTHJ [A Journal of Contemporary Thought]  
जिेय (ऐस वरुनल विरार सलरिस)

Indian Philosophy in the Poetry of Henry Derozio  
**Dr. Poonam P. Joshi**

32

*Adopting Just-In-System: In Indian way*  
**Prof. Mital Jethava**

38

ડૉ. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામનો રાષ્ટ્રવાદ  
**ડૉ. ઈલા એ. થાનકી**

44

વેદિક સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રવાદ  
**ડૉ. ભાવના કેશવાલા**

49

અન્ન સલામતીના સેવાયજ્ઞમાં દ્રષ્ટિગોચર થતો રાષ્ટ્રવાદ  
**ડૉ. નેહા ડી. થાનકી**

53

ખોટી ખહેરાતોના સંદર્ભમાં - ‘શું છે?’ અને ‘શું હોવું જોઈએ?’  
એક અર્થશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણ

**પ્રા. પ્રણાલી જોષી**

56

સ્વામી વિવેકાનંદની દ્રષ્ટિએ રાષ્ટ્રવાદ  
**પ્રા. કલ્પના જોષી**

59

રાષ્ટ્રવાદનો અતિરેક : દેશની એકતાને ખતરો  
**ડૉ. એ. આર. ભરડા**

62

રાષ્ટ્રવાદ પ્રાચીન અને આધુનિક  
“ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના તબક્કાઓ એક સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન”  
**ડૉ. કીર્તિ એમ. ખાની**

65

vii

राष्ट्रवाद  
डॉ. गीता अ. उनडकट  
70

राष्ट्रवाद-युरोप अने भारत  
डॉ. हर्षजिने अय. मटलाणी  
75

लोकमान्य टिण्ड : भारतीय राष्ट्रवादांना पिता  
प्रा. पधजिने शोषी  
79

राष्ट्रीय चारित्र्य  
डॉ. गिरीश त्रिवेदी  
83

राष्ट्रीयता वैश्विक एवं भारतीय साहित्य के संदर्भ में ।  
डॉ. दक्षा जोशी  
87

राष्ट्रवाद की भावना: डॉ. आम्बेडकर के विशेष सन्दर्भ में  
डॉ. एम. एन. वाघेला  
92

भारतीय राष्ट्रवाद कल और आज  
डॉ. संगीता पारेख  
97

राष्ट्रवादी आंतरराष्ट्रीय समज तरङ्ग  
प्रा. अंजलीजेन अ. लरडा  
100

महात्मा गांधी अने राष्ट्रवाद  
प्रा. सुहाजिनी पी. गरासिया  
103

भारतीय मानसिकता आजादी पहेलां अने पछी  
प्रा. रूपल लङ्क  
108





## Note From The President:

I experience great elation and satisfaction to see my dream realize in the form of the 9th edition of our research journal **Khoj**. During our journey of 29 illustrious years we have, along with imparting knowledge to our students, simultaneously adapted to the transiting trends of the academic world. There has been a dramatic change in the field of education. It is not static like earlier times but has become more progressive and multidimensional than ever. Moreover one of the major differences is the degree of variety and choice a person has in today's education system as compared to the education system of the past. Even in the formative years so many choices are available. In higher education, there are even more choices, apart from traditional colleges and universities, online colleges, trade schools, and all kinds of self-guided learning programs are offered. More interestingly, it has become challenging for teachers as well. This is because the classroom is, if anything, a dynamic place. With so much going on at any given time, how can teachers be sure that what they are doing is making positive impact on students' learning? Every classroom is different. It is this complexity in which they operate in that provides a compelling reason for teachers to look more closely into their own teaching practice. One way for them to do so is to conduct research.

The need to find out whether a teaching practice is effective has become more urgent, because student outcomes are now more wide-ranging. When you think of a broadened set of learning outcomes, you need to broaden your pedagogies. Increasingly, teachers find themselves faced with new and novel demands, with no right or existing models to guide them.

Instead of reusing the same old teaching strategies that have worked in the past, they may have to come up with innovative ways of teaching. Not only that, teachers should also be encouraged to come up with their own curriculum initiatives. Moreover teachers need to stay updated because of the challenging and ever-changing nature of the work they do every day. They have to learn, unlearn and relearn. When teachers attend workshops and seminars and hear about new teaching ideas, they would be thinking about translating the same in their classrooms. Teachers continually learn as they teach. In addition research clarifies and even challenges their own beliefs and assumptions about teaching and learning. It also sharpens how they support their beliefs and assumptions resulting in more effective teaching.

Teachers don't have to feel intimidated by the prospect of venturing into research. There are different levels of complexity. They can begin in accordance with their syllabus, limits and what is manageable for them. However the idea of teachers doing research will only be sustainable if teachers themselves want to embark on it.

It has been my continuous endeavour to encourage all the members of the college to actively indulge in research and contribute to their fields and I am overjoyed to witness the increasing amount of contributions. Our faculties have published numerous research papers in national and international journals of repute. They have participated in various national and international conferences. Apart from the publication of Khoj, we have been organizing expert lectures under faculty development programme and seminars regularly. Moreover many faculties of our college have also applied to U.G.C. for the approval of minor research projects as well.

To sum up I would like to add that our efforts have begun to bear fruits and I hope that the number of beneficiaries of our sincere attempts in the field of research will keep growing.

**Dr. V. R. Godhaniya**  
**President**

Shri Maldevji Odedra Smarak Trust,  
Porbandar (Gujarat)

**Note from the Management:**

ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ, હોમ સાયન્સ એન્ડ ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદરના અધ્યાપકો અને અન્ય નામાંકિત સંશોધકો દ્વારા આલેખાયેલા “ખોજ” લેખોની આ પરંપરા દ્વારા આપણે સૌ એક ઉચ્ચ વિચારસરણી તરફ આગળ વધી રહ્યા છીએ એ વાત ગૌરવ લેવા જેવી છે. આપણાં માટે અને આપણાં દેશ માટે આ એક એવો સમય છે કે જ્યારે આપણે સૌએ રાષ્ટ્ર, રાષ્ટ્રવાદ અને રાષ્ટ્ર પ્રતિની આપણી નિષ્ઠા વિશે વિચારવું એ એક અત્યંત જરૂરી બાબત બની છે.

ટેકનોલોજીના વિકાસની સાથે સાથે વિકસી રહેલી સમજણ અને બદલાતી જતી વિચારસરણી તથા સોશયલ મિડીયા અને એવી અનેકવિધ આધુનિક સવલતોએ નવી પેઢીને રત બનાવી રહી છે. આ બધું આપણને ઉન્નતિ તરફ કઈ રીતે લઈ જઈ શકે તેની સકારાત્મક વિચારધારા સાથે સારા નાગરીકોનું નિર્માણ થાય તે એક ખૂબ જ અગત્યની બાબત બની રહે છે.

આ રિસર્ચ જર્નલ “ખોજ” દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ થઈ રહી છે. સ્પષ્ટ છે કે આ તેમના માટે એક અત્યંત ઉમદા કાર્ય થઈ રહેલ છે. અલબત્ત, અગાઉના અંકમાં કહેલી વાત ફરી પુનરાવર્તિત કરીએ તો જ્ઞાનરૂપી સાગરમાં “ખોજ”નું કાર્ય જ્ઞાનસાગરમાં એક જળબિંદુ સમાન હોવા છતાં તેની અભિયોગ્યતા ઉત્તમ કોટીની બની રહેશે.

વિષય નિષ્ણાંતશ્રીઓ અને પેપર રજૂ કરનાર તમામ અધ્યાપકશ્રીઓનો આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા મહિલા કોલેજના “જ્ઞાનરૂપી દિપ સતત પ્રજ્જવલીત બની રહે એ જ અભ્યર્થના.”

શ્રી અર્જુનભાઈ મોઢવાડીયા  
મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીશ્રી  
શ્રી માલદેવજી ઓડેદરા સ્મારક ટ્રસ્ટ,  
પોરબંદર



## Editor's Note:

Dear Readers,

The idea of *Khoj* is synonymous with innovation and creativity. Yes, it is a problematic for those who prefer to remain like closed-texts. But, those seeking intellectual growth and development, *Khoj* (research) is like their second nature. It is imperative, therefore, to know and understand that the processes of research are entirely dynamic and ceaseless in nature. Untiring efforts coupled with the courage never to submit or yield (in terms of our engagement with creativity) need to be defined as the core qualities of a researcher.

The present issue engages with the idea of NATIONALISM and the multilingual contributions seek to define its ideology and its contemporary nuances. I hope the superior reader would see and note the sincere efforts that are being made in this remote corner of Gujarat to instill and encourage *KHOJ* among the teaching and the learning community.

Jai Hind,

**Dr. Anupam R. Nagar**

Chief Editor, Khoj-2017

& Principal,

Dr. Virambhai Rajabhai Godhaniya

Mahila College, **Porbandar**



## रेफरी के कलम से ...

‘खोज’ पत्रिका आपके महाविद्यालय में सेवारत प्राध्यापक भाई-बहनों का सार्थक श्रम है जिस में उन की ‘खोजी वृत्ति’ का प्रतिबिंब झलकता है। प्रायः अध्यापकिय मनोवृत्ति रहती है कि अच्छा-खासा वेतन मिलता है। नौकरी सलामत है तो फिर खाओ-पीओ जीओ! भाड़ में जाये संसोधन-पठन-पाठन!! आपके यहाँ ऐसा उद्देश्य नहीं है। आपके अध्यापक अपने विषय में न केवल पढ़ाते ही है बल्कि उस में गहरी छान-बीन कर नया तथ्य प्रस्तुत करके भावि शोधार्थीओं को एक नया दिशा-निर्देश करते है।

मैं कटीब सात-आठ साल से उनकी महेनत का लेखा-जोखा ले रहा हूँ और देखता हूँ कि ये सभी नित प्रति नूतन अभिगम लिए चलते हैं। रही बात मौलिकता की तो इस संदर्भ में भी कुछ तथ्य जानकारी, सामग्री आवश्यकतानुसार अन्य स्रोतों से ली गयी नज़र आयी है पर प्रस्तुत करनेका ‘Style-अंदाज़’ अपना है। जिस में अवश्य अपना मौलिक कुछ जूड़ा हुआ नज़र आता है।

Anyhow, इन सभी जवाँ, प्रौठ और नव उत्साह से भरपूर अध्यापक भाई-बहनों की महेनत की सराहना करनी चाहिए ताकि इन के उत्साह में दुगुनी-तिगुनी वृद्धि हों और ‘अगले साल’ इस का फल मिले।

अस्तु !

**डॉ. गीरीश त्रिवेदी,**

रेफरी, ‘खोज’ जर्नल,

डॉ. वी. आर. गोडाणिया महिला कॉलेज,

पोरबंदर









## Acknowledgements

The issue of 2016-17 is published by Shri Maldevji Odedara Smarak Trust, Porbandar. There are many who made this possible.

In particular we would like to thank our honourable President, Dr. Virambhai Rajabhai Godhaniya, the Managing Trustee, Shri Arjunbhai Modhvadiya, Working Trustee, Shri Bharat Visana, the member trustees, Respected Referees, Dr. Girish Trivedi, the contributors, the proof readers Dr. Rekha Modha, Dr. Sangita Parekh, Dr. Rushi Pandya and Prof. Pranali Joshi.

We would also like to thank all the colleagues, who without belonging to editorial board, were willing to revise some of their contributions. We also cannot fail to mention the name of Asst. Prof. Mukul Gokalgandhi, who very lovingly computerised the scripts. We acknowledge their efforts with salutations.

**Editor**  
**Dr. Anupam R. Nagar**



## **THEORIZING TAGORE'S CONCEPT OF NATIONALISM**

Dr. ANUPAM R. NAGAR

*Principal, Dr. V. R. Godhaniya College*

*of Arts, Commerce, Home Science and IT for Girls, Porbandar*

Dr. KETKI N. PANDYA

*Associate Professor, Gurukul Mahila College, Porbandar*

The month of March (2016), in the Indian context, has been the year of revisiting the idea of Nationalism. In fact, the JNU episode triggered off an intellectual debate on the concept, nature and function of Nationalism in contemporary times. And thanks to **youtube** all these ideological stands, positionings and discourses are available for one and all to listen, reflect and arrive at a logical understanding of this post-modern problematic called as 'Nationalism'. It is in such a scenario that a proposal is made to **re-examine** and theorize some of the most popular of quotations of Tagore on the subject of Nationalism and thereby bring forth the hidden meanings embedded in the **Nationalism text**.

I

### **PATRIOTISM AND NATIONALISM:**

"Patriotism cannot be our final spiritual shelter; my refuge is humanity. I will not buy glass for the price of diamonds, and I will never allow patriotism to triumph over humanity as long as I live." (<http://www.goodreads.com/quotes/26061-patriotism-cannot-be-our-final-spiritual-shelter-my-refuge-is/17/09/2016>)

A good starting point, in the process of theorizing Tagore's idea of Nationalism, would be this ability to make a sharp distinction between the two terms 'patriotism' and 'nationalism'. By "patriotism" one could mean **devotion to a precise place and an exact way of life**, which one believes to be the finest in the world but has no wish to force on other people. Patriotism is by nature **defensive**, both militarily and culturally. It essentially deals with values and beliefs. Nationalism, on the other hand, **is inseparable from the desire for power**. The permanent purpose of

every nationalist is to secure more power and more prestige, not for himself but for the nation or other unit in which he has chosen **to sink his own individuality**. In fact, when talking about nationalism and patriotism, one cannot avoid the famous quotation by George Orwell, who said that nationalism is 'the worst enemy of peace'. According to him,

“...nationalism is a feeling that one's country is superior to another in all respects, while patriotism is merely a feeling of admiration for a way of life.” (<http://www.differencebetween.net/language/difference-between-nationalism-and-patriotism/26/08/2016>).

The quote substantiates the idea that patriotism is passive by nature and nationalism can be a little aggressive. Tagore, quite obviously, is against the narrow, conservative, orthodox form of patriotism or nationalism (if used interchangeably). He refuses to look upon patriotism as a *final spiritual shelter* (emphasis mine) and goes on to find refuge in the Sanskrit phrase of *Vasudhaivaikutumbakam* - a philosophy that inculcates an understanding that the **whole world is one family**. (<http://www.enlightenedleadershipnow.com/Home/power-of-unity-or-oneness/what-is-spiritual-leadership/vasudhaiva-kutumbakam-vasudhaiva-kutumbakam/26/08/2016>).

Conceptually speaking the position that Tagore takes here is in keeping with the doctrine that **there is only one caste, the caste of humanity**. Humanism to him, was far superior to partisan and parochial attitudes and could never be purchased at any cost. In fact, this is the approach that the world needs today. And if one examines the views of even a few of our writers like George Bernard Shaw, among others, one would not fail to note a universality of thought that encourages and promotes the 'general' and not the 'particular'; the 'non-specific' rather than the 'specific', the 'selfless' and not the 'self'. It is good to love one's country (and one should) but that should not imply that we have the freedom to hate another country. H.G. Wells rightly said that "Our true nationality is our mankind". (<http://www.goodreads.com/quotes/tag/nationalism/17/09/2016>). And thus keeping in mind a pluralistic ideology that believes in amalgamating and accommodating one and all, many of the contemporary problems, could be resolved.

## II

### UNIVERSAL VALUES AND NATIONALISM:

*"Yes, this is the logic of the Nation. And it will never heed the voice of truth and goodness. It will go on in its ring dance of moral corruption, linking steel unto steel, and machine unto machine; trampling under its tread all the sweet flowers of simple faith and the living ideals of man."* (Rabindranath Tagore, Nationalism) (<http://tagoreweb.in/Render/ShowContent.aspx?ct=Essays&bi=3/27082016>)

Quintessentially, Tagore's concept of nation was based on the values of **truth** (*Sathya*) and **goodness** (*Satva*). For bereft of values man would be no different from a machine. This age-old issue of man versus machine, is beautifully brought out by Tagore in *Mukta-Dhara*. The builders of the dam sing an anthem to the machine, *Namoyantra*, *namoyantra* and their belief is that the machine is more powerful than man and could take the place of gods. Tagore writes, soon after the play was published, in a letter in 1922:

*"Those who harm man with machinery are victims of a tragedy' because they are acting against the grain of their own humanness, but among them there are some who stand up for man against machines. 'In my play Abhijit is one such soul' and he, therefore, gives his own life to defeat the machinery of the dam that would have harmed the people of Sivatarai..."* (<https://books.google.co.in/books?id=pg157dq=tagore+man+and+machine&source/27082016>)

Thus, the binaries of man and machine; sacrifice and selfishness etc. that are beautifully brought out by Tagore in the play effectively communicate the poet's convictions that any form of nationalism that employs man-made 'limits' goes on to eventually suggest a self-defeating practice that is no different from being orthodox and being traditional. In fact, a fine contemporary illustration of man-machine binary, has been beautifully visualized in the film *Mohenjodaro*. The protagonist, in the film, sees through the villainy and self-centeredness of the antagonist (who 'sets limits' to the natural course of the river for his love of lucre) and eventually succeeds in rescuing the natives from the 'dam'-disaster. However, what's done cannot be undone. The ancient city gets submerged and a 5000 year-old civilization comes to an end. M.K. Gandhi, in *Young India*, too echoes the same thought when he says, The Supreme consideration is man...(13-11-1924, p.378). Machine cannot replace man or the values for which he stands. Both Tagore and Gandhi cautioned us against the excessive dependence upon machines that in the long run

paralyses our thinking. In fact, true modernism in the post post-modernist world signifies a process that displaces and destabilizes the notion of nation as it has grown with the American revolution through the French and the Russian revolutions.

Tagore, rising above the post-modern idea of fragmentation and nation as a 'discourse' or 'narrative' devised the post post-modern idea of a 'universal man' (*vishwamanab*) that supplements in Derridian terms to 'include' both what is and is not in the modern text of a 'nation'. All that is absent and static in the contemporary 'nationalistic text' is made present and dynamic in the Tagorean text of 'Nationalism' which has Universal Values and Ethics as its centripetal and the centrifugal forces.

### III

#### **SPIRITUAL UNITY AND NATIONALISM:**

*“Neither the colourless vagueness of cosmopolitanism, nor the fierce self-idolatry of nation-worship, is the goal of human history. And India has been trying to accomplish her task through social regulation of differences, on the one hand and the spiritual recognition of unity, on the other.”*  
(<http://www.indranathchoudhuri.com/Articles%20new%20new/2/Self%20and%20the%20Other%20and%20the%20Issue%20of%20Cosmopolitanism.pdf/27/08/2016>)

Rabindranath Tagore never had any narrow approach related to humanity. In his novel 'Home and the World' Tagore justified this view:

*“I do not think that it is the spirit of India to reject anything, reject any race, and reject any culture. The spirit of India has always proclaimed the ideal of unity..... We must discover the most profound unity, the spiritual unity between the different races. We must go deeper down to the spirit of man and find out the great bond of unity, which is to be found in all human races....Man is not to fight with other human races, other human individuals, but his work is to bring about reconciliation and peace and restore the bonds of friendship and love.”* (<http://www.indranathchoudhuri.com/Articles%20new%20new/2/Self%20and%20the%20Other%20and%20the%20Issue%20of%20Cosmopolitanism.pdf/27/08/2016>)

The quote clearly shows the influence of the Rig-Vedic idea of *Sangachadwam, samvadadwam, samvomanamsi* (R.V.X-192-2) (May you move in harmony; speak in one voice; let your minds be in agreement) that emphasizes the unity of minds. Typically, Tagore's brand of Nationalism transcends the confines of one race, one language, one geography, one



history etc... He, as a *vishvaguru* (world-teacher) advocates a spiritual form of Nationalism that thwarts all differences of 'self' and the 'other'. Freedom and secondly the unity of mankind are the two voices of Tagore which were two very important aspects of India's civilizational values. This is India's all-embracing age old vision of human unity. This includes the entire world in it and rejects any kind of narrow nationalism. Tagore would say that the Asian identity is just not poverty and suffering but an endless quest for inner peace and spiritual freedom that binds mankind together. The spirit of India believes in the ideal of unity – it does not reject – comprehends all with love and sympathy. (<http://www.indranathchoudhuri.com/New%20Article/1.pdf/27082016>).

Thus, Tagore, as a seer and a prophet, had a vision for humanity that aims at making global citizens. And to achieve this we should abandon, as Suzy Kassem says, all forms of 'otherness' and embrace 'togetherness'. (<http://www.goodreads.com/quotes/tag/nationalism/17/09/2016>) God had made the world, but man created boundaries. In fact, Tagore is actually, echoing the Christian principle of the "Fatherhood of God and the brotherhood of man". For no father would want to see his children fighting and killing one another. Hatred is not and should not be considered essential for Nationalism. Loving one's self at 'others' ('native', 'aboriginal', 'dalit', 'black' etc.) cost would imply a form of authoritarianism; an exclusivity and a hegemonism that goes against the fundamental principal of true humanism.

#### REFERENCES:

1. Tagore, Rabindranath. Nationalism. Book Club of California, Norwood Press, New York: USA, 1917. Print
2. Tagore, Rabindranath. <http://www.goodreads.com/quotes/26061-patriotism-cannot-be-our-final-spiritual-shelter-my-refuge-is/17/09/2016>.
3. Tagore, Rabindranath. <http://www.indranathchoudhuri.com/Articles/Cosmopolitanism.pdf/27/08/2016>.
4. Tagore, Rabindranath. <http://www.indranathchoudhuri.com/New%20Article/1.pdf/27082016>.
5. Tagore, Rabindranath. <http://www.goodreads.com/quotes/tag/nationalism/17/09/2016>.

## ***Be Indian Buy Indian***

Janki Kotecha

***Asst. Prof., Dr. V. R. Godhaniya College***

***of Arts, Commerce, Home Science and IT for Girls, Porbandar***

### **What is nationalism?**

- A feeling that people have of being loyal to and proud of their country often with the belief that it is better & more important than other countries.
- A desire by a large group of people who share the same culture, history, language, etc. to form a separate and independent nation of their own.

### **The movement of nationalism started in Gandhiji's Era:**

Mahatma Gandhi started the *Swadeshi Movement* "boycott foreign buy Indian". The clarion call given by him to boycott foreign goods and become Swadeshi swept the country like a wave. In fact it became a movement which later acted as a catalyst for political action. *Swadeshi* translated simply meant '*buy Indian*'. It was then that *Khadi* was born.

This included boycott and public burning of foreign cloth, boycott of foreign made salt or sugar, refusal by priests to ritualize marriages involving exchange of foreign goods, refusal by washermen to wash foreign clothes. This form of protest met with great success at practical and popular level.

Brand names give product identity and over the years become a household name. Brand India is world famous for its silk, spices, music, cuisines, handicrafts etc. Yoga teachers, musicians, dancers and craftsmen who perform abroad have become brand ambassadors for the country. The *khadi* fabric is world famous and so are our exquisite handicrafts which carry with them the cultural tinge of their place of origin. The tourist destinations of the country also offer a unique Indian experience. Thus all things Indian today are popular worldwide and carry the "Brand India label".

### **How Can Buying of Foreign Goods Harm The Indian Government?**

- Increasing import bill.
- Fiscal imbalance.
- High royalties (though government does levy tax on royalties, still we're losing to the GNP of the foreign nation what we could have used for ours).
- Price inflation.
- Discouragement to domestic producers.
- Unemployment
- Loss of cultural aesthetic. I mean how many of us would really prefer Khadi Kurta over Arrow shirts to office, if we could buy both?

Imagine if we only bought imported products, why would any domestic business care to produce if there is no demand for its items? So, if we buy indigenously made products, it'll increase the demand and hence the domestic producers would want to produce more. Now, imagine if we all wanted to buy domestically produced goods. Can our domestic producers scale up the production to such a huge demand? If not, the prices are going to shoot up because of supply-side constraint. We're again back to high inflation - low demand - more unemployment cycle. So, again, what should I do? Should I buy from the local Kirana or the Walmart store? I believe, as a consumer, we should buy the best product available within our budget constraint, irrespective of whether its domestically produced or imported. Let the consumers have all the different choices available and choose the best.

But, what if only the imported items are the best ones. Won't buying them affect the economy? In the era of globalisation when trades and geopolitics are so thickly inter-woven, any nation can't impose arbitrary restrictions on imports. The big question is how to support our domestic manufacturers so they don't fall behind (or are discriminated against)? As always, there are two ways to solve this. Most governments of the day choose the short-sighted path. They provide subsidies to domestic producers because that keeps their vote bank intact. However, that makes the business lax and products of inferior quality because the domestic producers know that anyway they are going to be subsidized and the govt cannot withdraw as it wants to remain in power (and add to their account of scams). The true, upright and honest Government would choose to facilitate the producers/entrepreneurs, not by subsidies, but by helping them to solve their problems. A business needs machines, electricity to run them, transport infrastructure to move their products from one part

of the nation to the other, or it may be as simple as a good broadband connectivity. I wonder how many of our brothers and sisters in towns are bubbling with ideas but do not have the means to pursue them! So, a Govt. should focus on improving infrastructure of the nation. That, in turn, will help the economy of the nation.

Equally important is the role of business which should not indulge in fraud and corruption. Instead, it should focus on making quality products followed by branding and using fraction of profits for CSR activities. Right now, I can think of ITC as a good example of doing just that. Not only, it has produced quality products for middle and higher income groups but also used its brand image and accruing profits in several social initiatives like e-Choupal. After all, irrespective of the fact that you're part of Govt or business, whether you're a consumer or a producer, we are all citizens of the nation and we all wish good health of the nation in the long-term.

#### **A Live Example of Japanese People few Years Back:**

The government Japan had allowed the import of American oranges, but the Japanese did not eat a single American orange and let them rot. You know why?

The Japanese wanted to support their farmers although Japanese oranges were bitter compared to American oranges.

When the Japanese could teach the Americans a lesson, why couldn't the Indians teach the Chinese a lesson to remember by boycotting Chinese goods?

Does buying goods made by Indian companies really help the Indian economy?

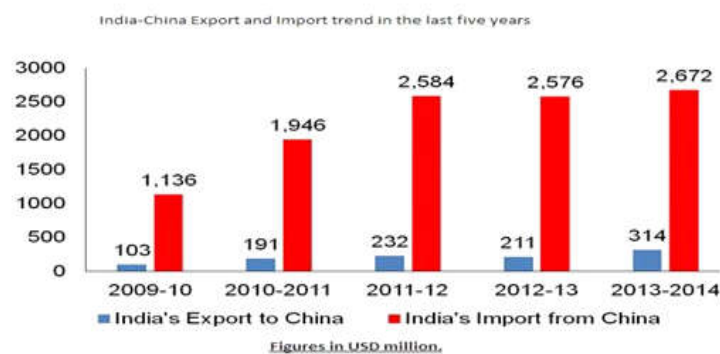
- Buying Indian goods definitely contribute to Indian economy.
- More we buy Indian-products more the profit of the company & more it expands creating more job opportunities. The best part is not even 5-10% profit goes outside which may be huge sums when it is dealt in Crores. We can buy imported goods when those kind of goods are not available in local market as per quality & quantity. Europe became rich only after Industrial revolution within it. India should be self sufficient in all parts.
- Whenever we import or involve in business with a foreign firm, let it be in India, we are supposed to pay them in their currency. So this increases demand for their currency and devalues our currency. It is on a relative basis and so a balance has to be maintained between imports and exports to maintain a stable currency.
- Buying goods made in India promotes manufacturing and encourages new companies thereby creating employment.

- Improves the broader picture.
- In bad times such as the present, cutting on imports will be really helpful for rupee to bounce back.
- Also importing adds to the cost of the products through transportation, taxes. There lies the possibility of pilferage, accidents.
- All types of direct and indirect taxes are paid to GoI, hence more revenue to GoI;
- All profit is solely distributed among Indians only hence increasing citizens purchasing power;
- All jobs goes to Indians only, hence more employment;
- Promotes ingenious technology which makes India less dependent upon whims of foreigner;
- Also increases for export capabilities;
- Hence, status in the WORLD FORUM.

**Certain facts and figures:**

Imports to India slumped 14.1 percent year-on-year to USD 29.2 billion in August of 2016: oil purchases fell 8.47 percent and non-oil sales shrank 15.65 percent. Imports in India averaged 6808.65 USD Million from 1957 until 2016, reaching an all time high of 45281.90 USD Million in May of 2011 and a record low of 117.40 USD Million in August of 1958. Imports in India is reported by the Ministry of Commerce and Industry, India.





### Department of Commerce : Export Import Data Bank

Country - wise Dated: 14/10/2016 Values in Rs. Lacs

Country: CHINA P RP

Sr.	Heads \ Year	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016
1.	EXPORT	8,747,082.09	7,352,956.23	9,056,108.68	7,303,043.30	5,893,273.60
2.	%Growth		-15.94	23.16	-19.36	-19.30
3.	India's Total	146,595,939.	163,431,828.	190,501,108.	189,634,841.	171,637,804.
4.	%Growth		11.48	16.56	-0.45	-9.49
5.	%Share	5.97	4.50	4.75	3.85	3.43
6.	IMPORT	26,546,561.9	28,438,458.5	30,923,495.9	36,956,536.0	40,404,338.4
7.	%Growth		7.13	8.74	19.51	9.33
8.	India's Total	234,546,324.	266,916,195.	271,543,390.	273,708,657.	249,029,808.
9.	%Growth		13.80	1.73	0.80	-9.02
10.	%Share	11.32	10.65	11.39	13.50	16.22
11.	TOTAL TRADE	35,293,643.9	35,791,414.7	39,979,604.6	44,259,579.3	46,297,612.0
12.	%Growth		1.41	11.70	10.71	4.60
13.	India's Total	381,142,264.	430,348,024.	462,044,499.	463,343,499.	420,667,612.
14.	%Growth		12.91	7.37	0.28	-9.21
15.	%Share	9.26	8.32	8.65	9.55	11.01
16.	TRADE					
17.	India's Trade	-87,950,384.4	-103,484,366.	-81,042,281.8	-84,073,816.0	-77,392,003.

**Note:** Since 2006-07, Petroleum figures are being computed from Import Daily trade Returns (DTRs) to generate country-wise/port-wise tables. Up to 2005-06 consolidated petroleum import figures were being received from the Petroleum Ministry.

**Suggestions:**

From the above data we can see that India has a fiscal deficit in trade with China which leads her to devalue her Currency and also to face other problems in development of the country.

Why USA & China are so much ahead in business. Its because of the huge capital they have. USA has 7.1 million millionaire households while India only 175,000. In 2012 USA had 6 million millionaire households. In 2013 it had 7.1 million, 1.1 new millionaire households in just one year.

This is because they get huge capital for investing in business. That's why I ask you all my friends to purchase Indian products and boost the Indian industry. We Indians can only help the Indian industry create capital.

I am not asking you all to stop purchasing foreign products. We still have to use many foreign products like Facebook, Google, Intel, etc.

I am just asking you all to purchase Indian product over Foreign where it is possible as in toothpaste [Dabur], soap [Cinthol, Park Avenue], shampoo [Himalaya, Fama di Wills], mobile connection [Airtel, Aircel, and Idea], biscuits [Britania, Parle, Priya], etc.

**References:**

- www.Indian economy Wikipedia
- Ministry of Commerce & Industry, India
- [www.trading](http://www.trading)
- e-commerce.com
- Department of Commerce: Import-Export Data Bank
- www.gujaratsamachar.com Sunday 09-10-2016.

## ***Indian Philosophy in the Poetry of Henry Derozio***

Dr. Poonam P. Joshi

***Asst. Prof., Dr. V. R. Godhaniya College***

***of Arts, Commerce, Home Science and IT for Girls, Porbandar***

### **Abstract:**

Henry Louis Vivian Derozio's contribution as a poet in Indian writing in English is very substantial and valuable. Born in India of a Portuguese father and English mother, his poetry contains some of the aspects of Indianness. This paper is an attempt to find out how Derozio has beautifully used Indian experiences and emotions in his poetry. Nationalism lies in Derozio's commitment to this country and his earnest and sincere desire to bring about nationalistic feelings in the lives of the people of India through his poetry.

**Key words: Derozio, Nationalistic, Indianess, Country, Nationalism**

Henry Louis Vivian Derozio (1809 - 1831), a thinker, teacher, clerk social reformist and founder of the Young Bengal group was born in India, Kolkata to European parents. Since his father was a Portuguese and his mother English, he could have emphasized on a European identity. He identified himself with the land of his birth. He was a lecturer at Hindu College, Calcutta. He is not seen as 'other' in Bengal where he is known as a reformer and patriot. Derozio is generally regarded as the first Indian poet to write in English. He is recognized as Bengali, Indian and Anglo-Indian poet. He himself avers: "I was born in India and have been bred here, I am proud to acknowledge my country, and to do my best in her service. But even love of country shall not hinder me from expressing what I believe to be right."<sup>1</sup> (Gibson 74)

Derozio is an excellent Indian teacher and an eminent poet. In a very short span he left behind a large number of works. Derozio's poems inspired the young Indian students to struggle and strive for India's



independence from the clutches of the British rule. He encouraged the students to have the spirit of liberty, equality and freedom. He had a burning nationalist zeal. He was fired by a poetic spirit for his native Bengal. Stephen Hay writes about Derozio's nationalist spirit:

*His [Derozo's] poems to India are virtually the first expressions of Indian nationalist thought, and their appearance among other poetry whose inspiration is clearly derivative dramatize[s] the fact that modern nationalism is essentially an alien importation into the Indian world of ideas.2 (Hay 566)*

He expressed an identity as a son of the soil. Evidence of this can be found in his poems. In the poems 'The Harp of India', 'My country! In thy day of glory past' and 'To the pupils of Hindu College', he endeavours to portray the condition of India.

'In My country! In thy day of glory past.' Derozio laments on the degrading situation of India because of her slavery to the British and looks for India's lost glory and esteem. The poem begins with a mournful utterance 'My country' that echoes throughout the poem. In the past, India had attained rich cultural, economical and spiritual status but now because of her suppression by the British imperial, she has lost all her glory and dignity. The poet exclaims rhetorically that the glory and respect which India enjoyed in the past have vanished. He compares the present situation of India with an eagle that is in chain and cannot fly when he writes,

*The eagle pinion is chained down at last,  
And groveling in the lowly dust art thou: Thy minstrel hath  
no wreath to weave for thee.3 (Paranjape 35)*

The poet uses the images of death- dust and wreath- to depict worthless, meaningless and demoralised condition of India under the British rule. Derozio cannot write about India's past and her miseries under the British so he glorifies India through her earlier period,

*My country' in thy day of glory past  
A beauteous halo circled round thy brow,  
And worshipped as a deity thou wast,*

*Where is that glory, where that reverence now? (Paranjape 35)*

The poet forwards the celebrated past India once enjoyed to future generations. His poems of past grandeur inspired the young Indians to break the chains of slavery under the British hegemony. The poet compares India to a shipwreck. Though India is at present in a wrecked and wretched state the poet is still trying to preserve its past nobility.

*A few small fragments or those wrecks sublime,  
Which human eye may never more behold  
And let the guerdon of my labour be  
My fallen country! One kind wish from thee (Paranjape 35)*

As one searches for treasures after ship wreck in the same way the poet explores India's past in heart-rending manner. The poet does not want any reward for his efforts to regain the glory of his country but wishes to have only the blessings of his motherland. The poet feels sorrow and grieves on the existing scenario of India. India was crushed under the British feet. Derozio prays to his country to grant his wish i.e. return of the past glory and pride.

Thus, the poet's nationalist feeling is expressed when he addresses 'My country'. Derozio in spite of being a European sang for India and his lamentation through this poem is a proof of his sincerity towards the country. The theme of the poem is pretty simple and uncomplicated. It a true cry from the poet's heart. The poem seems to suggest the desire of the poet to reveal long lost glorified past of the country.

In the poem 'The Harp of India' the poet Derozio- an admirer of India's rich heritage, culture and tradition- laments the decline of the rich Indian tradition during the British authority of India. The poem is in a Sonnet form. Generally a Sonnet is divided into Octet which consists of the first eight lines of the poem and sestet with the remaining six lines of the poem. In the Octet the poet presents a problem and in sestet tries to resolve the problem. Derozio makes a slight difference in the traditional structure of the Sonnet. 'The Harp of India' is divided into two equal divisions of seven lines each. Regarding the thematic pattern, he follows it with the presentation of the problem in first seven lines and its resolution in last seven stanza.

*Why hang'st thou lonely on you withered bough?  
Unstrung for ever, must thou there remain. (Paranjape 28)*

The poem begins with another metaphor. Here the poet compares the miserable condition of India to a dried branch of the tree. The first two lines also contain a beautiful use of personification. The nation has been personified as a withered bough. The reason is that in the Vedic period and onwards, India was an evergreen flower blooming and blossoming on an ever-green bough. But during the British rule, people had to lead a life of slavery even worse than animals. The poet pays a rich tribute to Indian heritage enriched with culture and classics. He yearns to revive the richness and splendour through his poetic efforts.

The Indian civilization was once rich and attractive like the sweet

melodies of a harp. Now that melody is no more heard. The breeze blows over the broken harp without deriving any melody from it. Through the musical instrument the poet wants to convey that the music of India was once very sweet and melodious which attracted the European. But due to slavery nobody dares to hear awakening music. Silence bound the whole country with her mortal chain. According to the poet current conditions compelled the poets and the poetic inspirations to remain mute by the fetters of silence. And so the people of the country are neglected mute and miserable:

*Silence hath bound thee with her fatal chain:  
Neglected, mute and desolate art thou.*

*Like ruined monument on a desert plain. (Paranjape 28)*

The words, 'neglected', 'mute' and 'desolate' show the exact picture of the miserable condition of the then society where men had to keep mum due to fear of the British rule. The symbol of 'ruined monument' and 'desert plain' is also worth noting. The 'ruined monument' represents the lost glory and splendour of nation. Our past was very grand and golden like a great monument. But unfortunately by the blows of the British rule, it became ruined. The phrase 'desert plain' illustrates 'ruined monument'. The culture lies neglected, silent, and abandoned like a ruined monument in the vast wasteland of the deserts. However, he expresses his desire to revive the dying art of his country like flowers that continue to bloom. With his poetic abilities he tries to make the skies of Indian culture echo with melody of poetic art just as a musician of a new generation revives a tradition of music with a musical instrument that had for a long period dwelt in oblivion and obscurity. At the end of the poem, the poet is of the opinion that the music of the harp is eternal. It can never be destroyed.

The poet has tried his best to make a relation between the past and the present, between tradition and modernity. He depicts the present with help of the past. He beautifully describes the patriotic zeal by inspiring to break the chains of slavery. The poet demonstrates his selfless nationalistic feelings towards the country of his birth.

Derozio's love for nation is clearly seen in the poetry which he wrote before his death. Addressing to 'To the pupils of Hindu College', he guides them and asks to find out their potentials:

*Expanding, like the petals of young flowers,  
I watch the gentle opening of your infant minds,  
And the sweet loosening of the spell that binds  
Your intellectual energies and powers,*

*That stretch, like young birds in soft summer hours, (Paranjape 35)*

In the opening lines of the poem Derozio encourages the 'infant minds' by convincing them to see things in a new way develop 'new perceptions' and makes them realize their 'intellectual energies and powers.' The poet feels that only when these 'young birds' can fly freely in the skies of reason and truth, his mission will be completed — 'And then I feel I have not lived in vain.' here young birds is referred to the youth of India- his students. The moral and intellectual creation of a being is possible at an early stage of life. Derozio compares his students as buds which expand into flowers where each of the petals is the tender awakening of knowledge. Students are soft as flowers and fresh as petals. A student with his full vitality, energy and powers can be mounded at early stage of life like freshening April showers. Early knowledge would sprout new leaves of morality. Brave, dedicated, committed and firm willed young students will learn the truth of the day and defend it to become influential force of the nation. Bravely they will worship Truth's omnipotence –

*O! Now the winds*

*Of circumstance and freshening April showers*

*Of early knowledge, and unnumbered kinds*

*Of new perceptions, shed their influence,*

*And how you worship Truth's omnipotence! (Paranjape 35)*

Derozio had enormous faith upon his students. He could see in the mirror, the future, the success or feathers won by his pupils. The devoted teacher would be happy with the results of his students.

*What joyance rains upon me, when I see*

*Fame in the mirror of futurity,*

*Weaving the chaplets you are yet to gain –*

*And then I feel I have not lived in vain. (Paranjape 35)*

Being a friend, philosopher and guide, Derozio's ultimate desire as teacher is to watch his students' perfect social mould with the worldly sensitivity. This sonnet gives his voice to his desire for being an ideal teacher. He has decorated his sonnet with beautiful similes and metaphors. The sonnet is the best example of his patriotism. This sonnet has become immortal with Derozio's sincere efforts. M. K. Naik remarks on,

*Derozio's poetry ... Its burning nationalistic zeal, somewhat surprising in a Eurasian at a time when the average representative of his class was prone to repudiate his Indian blood and identify himself with the white man, for eminently practical reasons. ... have an unmistakable authenticity of patriotic utterance which stamps Derozio as an Indian English poet who is truly a son of the soil.4 (Naik 23)*

The beginning of freedom opened a new horizon to Henry Derozio as the first Indian English poet.

Thus Derozio's brief poetic career lasted for about six years. He died when his poetic career was blooming. He is and will be regarded as the first Indian English poet to express nationalist feeling in his poetry. Derozio used his dynamism as a teacher to create the Young Bengal movement and so he has also been called 'the great Educationist in Bengal'. His poems reveal his desire to inspire the young Indians to take part in India's struggle for independence. Derozio functioned both as a spiritualist and mystic who wanted India to change and grow. He was an Indian whose heart was filled with Indian moral visions. Derozio wished to revive and restore the glory of Indian literature through his poems. In poems he strikes a nationalistic note, trying to revive the strength of nationalism.

**References:**

1. Gibson, Mary Ellis. Indian Angles: English Verse in Colonial India from Jones to Tagore. America: Ohio University Press, 2011.
2. Hay, Stephen. Sources of Indian Tradition, New York: Columbia University Press 1988. Further references to this edition are given in parentheses in the text.
3. Paranjape, Makarand. ed. Indian Poetry in English. Delhi: Macmillan Publishers India limited. 2009.
4. Naik, M.K. A History of Indian English Literature. New Delhi: Sahitya Akademy, 2009.

## ***Adopting Just-In-System: In Indian way***

Prof. Mital Jethava

***Asst. Prof., Dr. V. R. Godhaniya College***

***of Arts, Commerce, Home Science and IT for Girls, Porbandar***

### **Introduction**

After the 2nd world war Japan faced a series of challenges such as shortages of natural & energy resources, a severely damaged & under developed industrial base, over crowing population, external shocks such as the 1973-74 oil price crisis, restricted access to world markets, reputation for poor quality and problems resulting from its own success which has led to a highly valued yen etc. Yet within Japan has become the dominant industrial power in the world, able to attack, capture and successfully defend markets in diverse field of industry. Part of the process where this has been achieved reflects on the alternative approaches which have evolved to organizing and managing production.

Just- In- Time (JIT) philosophy was first developed in Japan. TOYOTA introduces it in 50's and later, other companies in Japan have adopted it. The US companies started adopting in 80's, conceptually. JIT is a management tool that helps to produce the needed quantities, at the needed time. It advocates in favor of right quantum of goods at right time. The ultimate goal of JIT is to reduce wastage and enhance productivity of the factors of production by taking part in manufacturing process. JIT is a programme designed to enable the right quantities to be purchased or manufactured at the right time without waste. It provides for the required flow of production to be maintained with zero inventories (no buffer stocks) at each stage of the supply/manufacturing chain.


### **Just-In-Time System**


Just-In-Time manufacturing also known as “lean manufacturing” refers to a system of manufacturing in which products are not built until the product is ordered and paid for. JIT manufacturing is a powerful and proven system of producing products efficiently while keeping costs low. Some of the most successful companies in the world have used this

philosophy to improve their manufacturing process and better meet customer demand. JIT's main philosophy is to eliminate waste – wasted inventory, wasted stock and wasted time. By creating and delivering Products quickly when customers request them, excess inventory is eliminated, customers receive their order quicker and the manufacturing doesn't need to keep a large inventory of stock parts.


**Real-Life Examples of Successful JIT Systems:**

Following are the examples of successful JIT system:

Sr. No.	Name of Companies	Use of JIT System	Important Factors
1.	 <b>TOYOTA</b>	Toyota is considered by many to be the poster child for JIT success. The Toyota production strategy is heighthed by the fact that raw material are not brought to the production floor until an order is received and this product is ready to be built. No parts are allowed at a node unless they are required for the next node, or they are part of an assembly for the next node. This philosophy has allowed Toyota to keep a minimum amount of inventory which means lower costs. This also means that Toyota can	Small amounts of raw material inventory must be kept at each node in production, so that production can take place for any product. These parts are then replenished when they are used.  Accuracy of forecasting is important so the correct amount of raw materials can be stocked.

Sr. No.	Name of Companies	Use of JIT System	Important Factors
1.	Toyota	adapt quickly to changes in demand without having to worry about disposing of expensive inventory.	
2.	 Dell	<p>Dell has also leveraged JIT principles to make its manufacturing process a success. Dell's approach to JIT is different in that they leverage their suppliers to achieve the JIT goal. They are also unique in that Dell is able to provide exceptionally short lead times to their customers, by forcing their suppliers to carry inventory instead of carrying it themselves and then demanding short lead times on components so that products can be simply assembled by Dell quickly and then shipped to the customer.</p>	<p>A dependable supplier with the ability to meet Dell's demanding lead time requirements.</p> <p>A seamless system that allows Dell to transmit its component requirements so that they will arrive at Dell in time to fulfill its lead times.</p> <p>A willingness of suppliers to keep inventory on hand allowing Dell to be free of this responsibility.</p>



Sr. No.	Name of Companies	Use of JIT System	Important Factors
3.	Harley Davidson 	Harley Davidson's use of JIT is mostly characterized by its transformation in the late world war 2 era from an inefficient manufacturer with extra inventory to a nimble manufacturer able to meet demand and provide short lead times.	Inventory levels decreased 75 percent & increased productivity. Harley Davidson's success with the implementation of JIT had a lot to do with the fact that when JIT was put into practice, process problems could no longer be hidden by costly inventory that helped to meet ship dates. The inefficiencies in the processes were quickly identified and solved.

#### Advantages of Just- In- Time

- From the above examples it is clear that JIT has many advantages:
- The right quantities are purchased or produced at the right time.
- The cost-effective production or operation of the correct services, as and when required.
- The achievement of higher – quality standards (right first time) and better levels of customer service both to internal and external customers.
- The minimization of inventory, work-in-progress and waste.
- The systematic identification of operational problems and the development of technology based tools for correcting identified problems.
- The production of goods which meet exactly the needs of customers immediately on demand.

How would Indian Companies get benefit of JIT System?

The Indian Companies can get the following benefits by applying the methodology of JIT:

- If all the Indian Companies apply JIT system, there is no need of extra investments in raw material, investment in warehousing facility and finance for other activities like production, dispatch, selling, etc.
- The excess production is not to be sold out as buffer stock by making no profit or sometimes minimum loss.
- They can modify their product as required by the customers on demand.
- One can get the advantage of maintaining the quality standards.
- The companies can produce the product according to the need of domestic as well as foreign customers.
- The most important advantage is of cost benefit.

With the help of this system the companies can identify the operational problems and can make use of the advanced technology to solve the problems.

#### **Effect of the change in trade cycle on profits and resultantly in EPS**

CASE: Omkar Specialty Chemicals Private Limited

BSE (Listed code - 533317)

According to the company's conference call analysts / investors meet held on February 15 2016 Company could reduce the trade cycle days from 143 days to 94 days the change in this number was due to the change in the approach of the company for keeping the stock. The company has tried to bring down its stock of Iodine the main raw material imported from Chile – North America.

1. Calculation of average stock during F.Y. 2015-16:

$$\begin{aligned} \text{Average Stock} &= \frac{\text{Opening stock} + \text{Closing Stock}}{2} \\ &= \frac{\text{Rs. } 54.6560 \text{ Cr.} + \text{Rs. } 62.9731 \text{ Cr.}}{2} \\ &= \text{Rs. } 58.81 \text{ Cr.} \end{aligned}$$

1. Investment in stock: ( only one component of current assets, other components are not considered here)
  - a. At trade-cycle of 143 days  
Amount of employed in current stock  
= Rs. 58.81 \* 143 days  
= 8409.83 cr.
  - b. At trade-cycle of 94 days  
Amount of employed in current stock

= Rs. 58.81 \*94 days  
=5528.14 cr.

Assuming that the company takes the benefit of equal days of payables- cycles or company enjoys a little lower payables-cycle to the creditors, merely 5% of this stock amount is employed by the company.

Amount employed by the company considering this 5% amount.

a. Amount = Rs. 8409.83\*5% = Rs. 420.49

b. Amount = Rs. 5528.14\*5% =Rs. 276.41

Amount decreased in investment in stock = Rs. 144.08

· Interest cost saved on this amount:

A. 12% interest rate

Amount saved = Rs. 144.08\*12% = Rs.17.29 Cr.

(Taxation is not considered here.)

· Change in EPS due to this change in int. cost.

a. No. of shares= 20578000 shares

b. Benefit/saving in int. cost per share

= Rs. 172900000/20578000

= Rs.8.40 per share.

The main benefit is increase Enterprise value due to change in stock investment.

#### **Conclusion:**

From the above example if other Indian Companies would apply this methodology then GDP can be increased, the government can earn foreign currency which helps to maintain the balance in balance of payments, the customers can minimum price and high quality benefits of product.

#### **References:**

- History of Omkar Speciality Chemicals Limited
- Annual Report of Omkar Speciality Chemicals Limited Year (2015-16)
- <https://hbr.org>
- [citeseerx.ist.psu.edu](http://citeseerx.ist.psu.edu)
- [en.w.wikipedia.org](http://en.w.wikipedia.org)
- [www.brighthubpm.com](http://www.brighthubpm.com)
- [www.iimb.ernet.in](http://www.iimb.ernet.in)
- [www.businessdictionary.com](http://www.businessdictionary.com)
- [www.bseindia.com](http://www.bseindia.com)

### ડૉ. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામનો રાષ્ટ્રવાદ

ડૉ. ઈલા એ. થાનકી

આસિ. પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ  
ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ, હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

૧. “પૃથ્વીમાં, પૃથ્વી ઉપર અને પૃથ્વી નીચે જો કોઈ સૌથી શક્તિશાળી સંપત્તિ હોય તો તે પ્રજ્જ્વલિત થયેલું યુવાનનું મન છે.” - ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ
૨. “મેં હમૈશા માન્યું છે કે ડરપોક લોકો ક્યારેય ઈતિહાસ સર્જી શકતા નથી, ઈતિહાસ તો એવા લોકો સર્જે છે જેઓમાં હિંમત અને ડહાપણ હોય છે. હિંમત વ્યક્તિગત વાત છે જ્યારે ડહાપણ તો અનુભવ પછી આવે છે.”  
ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ
૩. “તમારા ઘડાનું પાણી ડહોળું અને તળિયે બેસેલું છે, ઘડો તોડી નાખો અને જીવનની નદી એ આવો.”

### ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામનો રાષ્ટ્રવાદ

તેઓનું પૂરું નામ છે : અબ્દુલ પાકિર જેનુલાબ્દીન અબ્દુલ કલામ. પરંતુ ભારતમાં સૌ તેઓને એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામના નામથી ઓળખે છે. ૨૦૦૨ થી ૨૦૦૭ સુધી તેઓ ભારતના અગિયારમું રાષ્ટ્રપતિ હતા. તેઓને પદમ્ભૂષણ, પદ્મવિભૂષણ, અને દેશના સર્વોચ્ચ નાગરિક સન્માન ‘ભારત રત્ન’થી નવાજવામાં આવ્યા છે.

તામિલનાડુના રામેશ્વરમ્ ખાતે તેઓનો જન્મ ૧૫ ઓક્ટોબર ૧૯૩૧ ની સાલમાં થયો હતો. મદ્રાસ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી ખાતે તેઓએ એરોનોટિકલ એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસ કર્યો હતો. ભારતના સર્વપ્રથમ ઉપગ્રહને તરતો મૂકવાના વાહન એસ.એલ.વી.-૩ વિકાસમાં તેઓએ ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવી હતી જેના થકી ૧૯૮૦ માં ‘રોહિણી’ ઉપગ્રહ તરતો મૂકવામાં આવ્યો હતો અને ભારતનો ‘સ્પેસ ક્લબ’ માં પ્રવેશ થયો હતો. આ ઉપરાંત ભારતની વ્યૂહાત્મક ‘મિસાઈલ સિસ્ટમ’ ઊભી કરી, કાર્યરત કરવામાં અને ૧૯૯૮ માં જે પરમાણુ પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં તેઓએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

ટેકનોલોજી ઈન્ફર્મેશન, ફોર કાર્ટિંગ એન્ડ એસેસમેન્ટ કાઉન્સિલ (આઈ.એફ.એ.સી.)ના ચેરમેન તરીકે અને ખ્યાતનામ વૈજ્ઞાનિક તરીકે તેઓએ ૫૦૦ તજજ્ઞોની મદદથી દેશને દોરવણી આપતા હોય તેમ ટેકનોલોજી વિઝન ૨૦૨૦ સુધી પહોંચાડવા માટે એક “રોડમેપ” તૈયાર કરી ભારતને વિકસિત દેશ બનાવવાનું બીજું ઝડપ્યું હતું.

એક પીઠ મુત્સદી તરીકે લોકોને સલાહ આપવામાં મોટો ભાગ ભજવી તેઓ હમૈશા પ્રજાની હેતુભરી નજરમાં રહેલ છે. તેઓ ધાર્મિક અને સામાજિક વિખવાદો વખતે લોકો પાસે પહોંચી, સેતુરૂપ બની જઈ સમસ્યાઓને હલ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. ડૉ. કલામે તેમનું સંપૂર્ણ જીવન ભારતને ૨૦૨૦ સુધીમાં વિકસિત દેશમાં બદલી નાખવા માટે સમર્પિત કરેલ. જેમના માટે તેઓ દ્વારા સમગ્ર

દેશમાં મુસાફરી કરી આઈ. આઈ. ટી. અને આઈ. આઈ. એમ. જેવી સંસ્થાઓમાં શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરેલ હતું.

હું રાષ્ટ્રને શું આપી શકું ? બીજા રાષ્ટ્રોની વચ્ચે ગૌરવ અને આદર, મારા દેશના દરેક પુરુષો અને મહિલાઓના ચહેરાઓ ઉપર સ્મિત આ બધું જ ફક્ત આર્થિક વિકાસ અને શિક્ષણ મારફત જ મેળવી શકાય. મોબો મેળવવો હોય તો સૌથી સર્વોપરી છે શિક્ષણ. કશુંક આપવાની ટેવ જો જીવનમાં ઉતારી દેવામાં આવે તો તે આપણા દેશવાસીઓને વિકાસના માર્ગે ખેંચી લાવવામાં મદદરૂપ થાય. ભારતની બહુમતી વસ્તી ગામડાંઓમાં વસે છે અને આ જ તો છે વૈજ્ઞાનિક સમાજ માટે ખરો પડકાર. ગામડાંઓમાં વસતા લોકોની જિંદગીને ટેકનોલોજીના સાથ વડે કઈ રીતે અજવાળવી ? વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રની મારી કારકિર્દીમાં મેં હર્મેશા માન્યુ છે કે આ બે ક્ષેત્રોમાં આગળ રહેવાથી જ વિકાસ પામી રહેલા દેશને વિકસિત દેશમાં ફેરવી દઈ શકાય છે. આ એકમાત્ર માર્ગ છે. તેના ઉપર આપણે આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જ જોઈએ.

આપણે સૌ હવે જાણી ગયાં છીએ કે જો આપણે ભારતને વિકસિત બનાવવું હોય તો એ અત્યંત જરૂરી છે કે ગામડાંઓનો વિકાસ થાય.

(૧) ગ્રામીણ વિકાસ :-

ગામડાઓ સારા રસ્તાઓથી જોડાયેલા હોવાં જોઈએ અને જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં રેલ્વે માર્ગે જોડાયેલાં હોવાં જોઈએ. ગામડાઓમાં અન્ય માળખાકીય સગવડો જેવી કે શાળાઓ, કોલેજો, હોસ્પિટલો અને સ્થાનિક વસ્તી અને મુલાકાતીઓ માટે અન્ય સગવડો હોવી જોઈએ. અને આપણે પદાર્થ સંબંધી જોડાણ (ફિઝિકલ કનેક્ટિવિટી) કરીશું.

(૨) ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તન :-

આવી રહેલા જ્ઞાનયુગમાં, પરંપરાગત જ્ઞાનને સાચવી રાખવું જોઈશે અને ટેકનોલોજી, ટ્રેનિંગ અને સંશોધનના સાધનોના ઉપયોગ વડે તેને આગળ ધપાવતા રહેવું જોઈએ. જ્યાં પણ ઉત્તમ શિક્ષકો હોય તેઓ પાસેથી સારું શિક્ષણ મેળવવા માટે ગામડાઓમાં સગવડ હોવી જોઈએ. તેઓને સારી મેડિકલ ટ્રીટમેન્ટના લાભો મળવા જ જોઈએ, અને ખેતીવાડી, મત્સ્ય ઉદ્યોગ, બાગાયત, તેમજ ફૂડ પ્રોસેસિંગ અંગે તેઓને છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી ઉપલબ્ધ કરાવવી જોઈએ. આનો અર્થ એ થયો કે તેઓ પાસે ઈલેક્ટ્રોનિક જોડાણ હોવું જોઈએ.

(૩) નોલેજ કનેક્ટિવિટી :-

એકવખત ફિઝિકલ અને ઈલેક્ટ્રોનિક કનેક્ટિવિટી શકિતમાન થઈ જાય એટલે નોલેજ કનેક્ટિવિટી (જ્ઞાન જોડાણ) પણ શકિતમાન થઈ જાય છે. આ કનેક્ટિવિટીના લીધે ઉત્પાદન ક્ષમતા વધે છે અને ઉત્પાદનો માટે બજારો શોધવા સુગમ બને છે, કવોલિટી સારી બને તેથી જાગૃતતા આવે છે અને આ કામમાં જે ભાગીદારો હોય છે તેઓ ઉત્તમ સાધનો મેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે. વ્યવહારમાં પારદર્શકતા આવે છે અને જીવનશૈલીમાં સુધારો થાય અને કુરસદનો સમય સારી રીતે વીતે છે. એટલે આને આપણે નોલેજ કનેક્ટિવિટી કહી શકીએ.

ભારત તેનાં ગામડાંઓમાં વસે છે, અને ત્યાંથી જ તેની સંસ્કૃતિ, વિરાસત, રીતરિવાજો અને જીવનની ફિલસૂફીનો જન્મ થાય છે. તાજેતરનાં વર્ષોમાં ગામડાઓમાંથી શહેરો ભણીનું સ્થળાંતર નાટકીય રીતે વધી ગયું છે. સ્થળાંતર કરીને આવેલા લોકોને મળે છે ઝૂંપડપટ્ટીની તાણ ભરેલી દયામણી જિંદગી. તેઓ તેમની ભૂખને ઠારવા ખૂબ પ્રયત્નો પછી થોડુંક કમાઈ લે છે. પ્રેમ અને કુટુંબભાવના તેઓ પાસેથી છીનવાઈ જાય છે. હું માનું છું કે જો ગામડાંઓનો વિકાસ કરવામાં આવે જેથી તેઓને ત્યાં જ પોતાના ગામમાં કમાણી કરવાની તક મળે, ત્યાં સામાન્ય સગવડો વધારવામાં આવે તો ભારતના ચહેરાનો નકશો બદલાઈ જાય. આમ થાય તો ગામડાંથી શહેરમાં આવવાની પ્રક્રિયા અટકી જાય અને ગામડામાંથી શહેરમાં આવી મજૂર બનેલા લોકોનાં દુઃખનો અંત આવે. આ

વિચારમંથનમાંથી જન્મ થયો પૂરા (PURA) કલ્પનાનો - જેનો અર્થ થાય Providing Urban Amenities to Rural Areas PURA - ગુજરાતીમાં જેનો અર્થ થાય - ગ્રામ્ય વિસ્તારોને શહેરની સગવડો પૂરી પાડવી.

ગ્રામીણ વિકાસ ભારતના વિકાસ માટેનું પૂર્ણ સ્વરૂપનું મોડેલ છે. તેનું ધ્યેય એક એવો સમાજ ઊભો કરવાનું છે જ્યાં કૌટુંબિક એકતાની ભાવના હોય, ભારતીય સંસ્કૃતિ માટે ગૌરવ હોય, ભારતીય સમજણ સાથેનું આધુનિક શિક્ષણ હોય, સામાજિક તાણનો અભાવ હોય, બધાં આર્થિક રીતે પગભર હોય - ખાસ કરીને મહિલાઓ, દરેકનું સ્વાસ્થ્ય સારું હોય, ગામમાં સ્વચ્છતા હોય, પર્યાવરણની શુદ્ધતા માટે દરેકને ચિંતા હોય અને સમાજના દરેક વર્ગ માટે સંપત્તિની વહેંચણી સરખી હોય. આ વિચાર સંપૂર્ણપણે મારા મંતવ્યને મળતો આવે છે. મારા મતે વિકસિત ભારત એટલે ફક્ત આર્થિક વિકાસ જ નહિ પરંતુ કલા અને સાતત્ય, વિચારોમાં માનવતા અને સજ્જનતા અને તે બધા ઉપરાંત આપણી ૫,૦૦૦ વર્ષો પુરાણી સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વિરાસતને સાચવી રાખવાની ઝંખનામાં જ વિકાસ સમાચેલો છે.

(૪) ઊષ્ટાચાર :-

જાહેર જીવનમાંથી ઊષ્ટાચારને નિર્મૂળ કરવા માટે આંદોલન કરવું પડે, ચળવળ ચલાવવી પડે. આવું આંદોલન કે ચળવળ ઘર અને શાળાના સ્તરે શરૂ થાય તે જરૂરી છે. માત્ર ત્રણ જ જણ ઊષ્ટાચાર નાબૂદ કરવામાં માર્ગદર્શક થઈ શકે: પિતા, માતા, અને પ્રાથમિક શિક્ષક. બાળવયે પ્રામાણિકતાના સંસ્કાર સર્જીને તો પાછળથી એ કોઈથી ભૂંસી શકાશે નહીં. એટલે જાહેર જીવનમાંથી ઊષ્ટાચાર નાબૂદ કરવા આપણે આ ચળવળ આપણાં સૌનાં ઘરોમાં ચલાવવી પડશે. તમારે બધાંને પ્રામાણિક રીતે જીવવાનો, ઊષ્ટાચાર મુક્ત જીવનશૈલી અપનાવવાનો સંકલ્પ કરવો જોઈએ. તમે જાતે શુદ્ધ જીવનશૈલી અપનાવીને બીજા લોકો સમક્ષ પાદરશક જીવનનો દાખલો બેસાડી શકો.

(૫) શિક્ષણ પ્રણાલી :-

શિક્ષણપ્રણાલી વિવિધલક્ષી જ હોવી જોઈએ વળી એ જાગૃત અને આદર્શ નાગરિકો સર્જવામાં સહાયભૂત બની રહેવી જોઈએ. જો કે સારા શિક્ષકો વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિની ક્ષતિઓ સુધારી એમાં રહી ગયેલા બાકોરાં જરૂર પૂરી શકે ! ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષકો જ ગુણવત્તાપૂર્ણ કેળવણી આપી શકશે. શિક્ષક માટે સમર્પિત વ્યક્તિ હોવું જરૂરી છે. એનામાં શિક્ષણ પ્રત્યે તેમજ બાળકો માટે સાચો પ્રેમ હોવો જોઈએ. અસરકારક શિક્ષણ માટે જરૂરી જ્ઞાન પણ એટલું જ અનિવાર્ય છે. શિક્ષક ખૂબ જ સ્વાભિમાની હોવા જોઈએ. એનામાં પોતાના વિદ્યાર્થીઓનો આદર્શ બનવાની ક્ષમતા હોવા જોઈએ. શિક્ષકોને એમની કામગીરીને આધારે પુરસ્કૃત કરવા માટેનું સ્પર્ધાત્મક ઘટક પણ આપણે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં દાખલ કરવું જોઈએ. આવી કાર્યદક્ષતા દેશવ્યાપી સામૂહિક શિક્ષક તાલીમ કાર્યક્રમ મારફત કેળવી શકાશે.

(૬) રાષ્ટ્રીય નેતા :

જે રાષ્ટ્રના નેતા સ્વપ્નદ્રષ્ટા હોય એ દેશને નૈતિક મૂલ્યોવાળી રાજનીતિ આપે. મહાત્મા ગાંધીએ બહારની સત્તા સામે લડવા માટે સત્ય, અહિંસા, અને અનાસક્તિના સિદ્ધાંતવાદી રાજનીતિનું પ્રતિપાદન કર્યું હતું. આજના રાજકારણ નેતાઓ સમક્ષ પ્રજાને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપી ઈ.સ. ૨૦૨૦ પહેલાં દેશને ‘વિકસિત રાષ્ટ્ર’માં રૂપાંતરિત કરવાનું અને ગરીબી રેખા નીચે જીવન જીવતા કરોડો દેશવાસીઓને સદ્ગત સ્થિતિમાં લાવવાનું ભગીરથ કાર્ય પડેલું છે. આ પડકાર ઝીલવા માટે સખત પરિશ્રમ, ધીરજ અને પારદર્શક કાર્યશૈલી અપેક્ષિત છે.

આપણા રાષ્ટ્રના વિકાસ માટેનું સર્વોચ્ચ ચાલક બળ છે ‘આપણે સમર્થ છીએ એવી આત્મવિશ્વાસની ભાવના.’ આવી પ્રચંડ આત્મશ્રદ્ધા ધરાવતાં પચીસ વર્ષથી નીચેના વયજૂથના ૬૦ કરોડ યુવાન-યુવતી ધરાવતા આપણા દેશને ૨૦૨૦ સુધીમાં વિકસિત થતાં કોની મગરૂર છે કે એ રોકી

શકે ? જરૂર છે માત્ર દૂરદેશી અને સમર્પિત રાષ્ટ્રીય નેતાની દોરવણીની

(૭) આતંકવાદ :

આતંકવાદની સમસ્યા દુનિયાના અનેક દેશો માટે માથાનો દુઃખાવો બની છે. આતંકવાદ દૂર કરવા માટે સમાજના વિવિધ વર્ગો - વિશેષપણે યુવાનોમાં પ્રવર્તતી જુદી-જુદી જાતની અસમાનતા ઓછી કરવાની જરૂર છે. વળી, સમાજના તમામ લોકોને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ અપાય, એમને રોજગારીની તકો ઉપલબ્ધ કરાવાય એ પણ એટલું જ જરૂરી છે. ધર્મનું આધ્યાત્મિકતામાં રૂપાંતર થવું જોઈએ. આપણે ભૂખમરો નાબૂદ થાય એ પ્રકારે સમગ્ર દેશનો વિકાસ સાધવાનું લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ. આ પ્રકારના પગલાં લેવાંથી સામાજિક સંવાદિતાવાળું વાતાવરણ સર્જશે. જે અંતે શાંતિમય સહ-અસ્તિત્વ તરફ દોરી જશે.

શાળાઓમાં એક ખાસ નૈતિક બોધપાઠ શીખવવો જરૂરી છે એનું નામ છે ધૃણાનો ત્યાગ. આપણે કોઈ પ્રત્યે નફરત ન રાખીએ. સંવાદિતા સહિષ્ણુતામાંથી જન્મે છે. ઘર અને શાળાના સ્તરેથી જ આપણે પ્રદેશ, ધર્મ તેમજ ભાષાની બાબતે વિવિધતામાં એકતાનો ભાવ કેળવીએ. કોઈપણ વ્યક્તિ, ધર્મ કે સંસ્થા કરતા રાષ્ટ્ર મહાન છે. આપણે આટલું યાદ રાખી સાથ સહકારથી કામ કરીએ તો બધા લોકોમાં એકતા સ્થાપી શકાશે. સરવાળે આપણે રાષ્ટ્રની વર્ષોથી સતાવતી આતંકવાદી સમસ્યાને નાબૂદ કરી શકીશું.

એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામની વિકસિત ભારત અંગેની માન્યતા મુજબ (૧) મારા અભ્યાસમાં તેમજ દરેક કાર્યમાં હું પૂરેપૂરા સમર્પણ ભાવે સાથે જોડાઈશ. (૨) દસ નિરક્ષર વ્યક્તિઓને લખતાં - વાંચતા શીખવીશ. (૩) હું ઓછામાં ઓછાં દસ છોડ વાવીશ અને એ બરાબર ઉછરે એની કાળજી લઈશ. (૪) હું ગ્રામ્ય તેમજ શહેરી વિસ્તારોની મુલાકાત લઈ ઓછામાં ઓછા પાંચ માણસોને વ્યસન અને જુગાર જેવી બદિમાંથી છોડાવીશ. (૫) મારાં દુભિયારાં ભાઈ-ભાંડુનું દુઃખ દૂર કરવા હું સતત પ્રયત્નશીલ રહીશ. (૬) હું કોઈપણ જાતના ધર્મ, જ્ઞાતિ કે ભાષાને લગતા ભેદભાવને પોષિશ નહીં. (૭) પોતે પ્રામાણિક રહીને ભ્રષ્ટાચાર મુક્ત સમાજ રચવામાં મદદરૂ થઈશ. (૮) હું પોતે પ્રબુદ્ધ નાગરિક બનવા કોશિશ કરીશને મારા કુટુંબને સત્યનિષ્ઠ અને નીતિવાન બનાવીશ. (૯) માનસિક અને શારીરિક વિકલાંગ વ્યક્તિઓ સાથે હરહર્મેશ મૈત્રી કેળવતો રહીશ અને એ આપણાં જેવું સાધારણ - સહજ જીવન જીવી શકે એ માટે સતત પ્રયત્નરત રહીશ. (૧૦) મારા દેશ અને દેશવાસીઓના દરેક વિજયની હું ગર્વભેર ઉજવણી કરીશ.

લોકશાહીના અમલ માટે બેશક લોકશાહીયુક્ત સંસ્થાઓનું આગવું મહત્વ છે. જો કે તે બધી સંસ્થાઓને વિકાસ માટે કઠપૂતળીઓની જેમ ન જોવી જોઈએ. તે સૌનો સફળ ઉપયોગ સામાજિક મૂલ્યો અને લોકોના અસરકારક સાથ સહકાર ઉપર અવલંબે છે, જે માટે વહીવટી માળખાની જવાબદારી વધી જાય છે. માટે હવે સમય પાકી ગયો છે કે વ્યવસ્થિત બદલાવ માટે રાષ્ટ્રીય સ્તરે ચર્ચા અને વિચારણાઓ થાય.

એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામનો રાષ્ટ્રના નાગરિકો માટેનો સંદેશ :

એક દેશ જે સમૃદ્ધ, સ્વસ્થ, સલામત, શાંત અને સુખી તેમજ ખમતીઘર વિકાસના પંથે જવાનું ચાલુ રાખે તેવો હોય અને જ્યાં ગામડા અને શહેરો વચ્ચેની ભેદરેખા સાવ પાતળી હોય, જ્યાં વહીવટકર્તાઓ તરત જવાબો આપે તેવા હોય, પારદર્શક હોય અને ભ્રષ્ટાચાર મુક્ત હોય તેવો દેશ બનાવવાનું આપણું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા આપણે સૌએ કામ કરતાં રહેવું જોઈએ.

અંતમાં :

“હું ઉપર ચડતો ગયો, ચડતો ગયો,  
શિખર ક્યાં છે, મારા પ્રભુ ?  
હું ખેતર ખેડતો ગયો, ખેડતો ગયો,

જ્ઞાનનો ખજાનો કયાં છે મારા પ્રભુ ?  
હું નાવ હંકારતો ગયો, હંકારતો ગયો,  
શાંતિનો ક્ષિપ કયાં છે, મારા પ્રભુ ?  
હે પરમેશ્વર, મારા રાષ્ટ્રને આશિષ આપો.  
પરિકલ્પના અને પરિશ્રમના :  
એક એવો જંત, જે શાશ્વતથી પણ વધુ જીવે.”

સંદર્ભગ્રંથો :

- (૧) અગનપંખ : આત્મકથા - ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ સાથે અરુણ તિવારી
- (૨) ઈન્ડિયા - ૨૦૨૦ - નવી સહસ્ત્રાબ્દીનું સ્વપ્ન - ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ સાથે વાય . એસ. રાજન
- (૩) હમ હોંગે કામચાલ - ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામનો બાળકો સાથે સંવાદ
- (૪) આપણી પ્રગતિના માર્ગદર્શકો - જીવન હેતુ અંગેના સંવાદ, ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ - અરુણ કે. તિવારી



## વૈદિક સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રવાદ

ડૉ. ભાવના આર. કેશવાલા

આસિ. પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ  
ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ, હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

### વિષય પ્રવેશ:

ઋચા રચનારને સત્યને જીવનારા “ઋષિ” કહેવાયા છે. ઋષિઓએ મંત્રદ્રષ્ટા કહેવાયા કારણ કે તેમની જાણાસા એ જીવન પ્રત્યેની દ્રષ્ટિ રહી છે. મનમાં જન્મેલા વિચારોને આચાર બદ્ધ કરી, ચકાસીને જોયું, જાણ્યું, વિચાર્યું પછી જાત ઉપર પ્રયોગ કરનારાં ઋષિઓ એ આપણી વૈદિક સંસ્કૃતિનાં પ્રણેતા રહ્યા છે. ઋષિ જેના શબ્દમાં જ સ્નેહ, જેના તપમાં જ તેજ, જેન કર્મમાં જ સેવા અને અંતર આત્મામાં શાશ્વત આનંદ ઊભરાય છે. આધ્યાત્મિક વિચાર સંપદા એ વૈદિક સંસ્કૃતિનો પાયો છે. “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” ની ભાવના એ વૈદિક સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. ૧, ૮૬, ૦૮, ૫૩, ૧૦૮ વર્ષ પુરાણી છે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ “સા ઋચામા સંસ્કૃતિ વિશ્વવારા।” (યજુર્વેદ ૭.૧૪) વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિનાં આપણે સંવાહક છીએ લગભગ ૨૦૦ કરોડ જુનો વૈભવશાળી ઇતિહાસ છે. વિશ્વની સૌથી શ્રેષ્ઠ સાર્વભૌમિક વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિ એ વૈદિક સંસ્કૃતિ છે.

વૈદિક સંસ્કૃતિનાં પાયામાં જ સદાચાર, સંયમ, સદ્ભાવના, સંયુક્ત પરિવાર, સોળ સંસ્કારોની ગૌરવશાળી પરંપરા વિશ્વને એક જ કુટુંબના ભાવથી જોડનારી રહી છે. ભારતીય ધર્મ, દર્શન, અધ્યાત્મ, સમાજશાસ્ત્ર, નિતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, વૈદિક ગણિત, જ્યોતિષ અને વૈદિકજ્ઞાન એ આપણી વિરાટ સંસ્કૃતિનો વૈભવ છે. સ્વદેશી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા તથા સ્વદેશી નીતિઓમાં જ સંસ્કૃતિનું હિત સમાયેલું છે. વેદ, યોગ, આયુર્વેદ એ સંસ્કૃતિના બોધ છે. વૈદિકજ્ઞાન એ વિશ્વશાંતિ અને પ્રેમ, ભાઈચારાની ભાવનાને ઉજાગર કરી સમ્યક દ્રષ્ટિ મેળવીને અનાસકત થઈ નિરંતર પ્રગતિશીલ, પુરુષાર્થી રહેવું તે મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભકિતથી ઉપાસના અથવા સાધનાની જે પ્રાપ્તિ છે તે આત્મનિર્ભરતા સાથે જાતને ખૂબ જ સ્વાવલંબી જીવન બક્ષી જાય છે.

મા પોતાનો પ્રેમ અને ભાવ રસોઈમાં રેડીને તૈયાર રસોઈ પોતાનાં પરિવારને આત્માથી એકરૂપ બનીને પીરસે છે. તેની મીઠાસ જગતની કોઈ ફાઈવ સ્ટાર હોટેલ ન બક્ષી શકે. પોતાની મહેનતથી અન્યોને પ્રેમથી જમાડવાની એ ઉમદા ભાવના છે આપણી વૈદિક સંસ્કૃતિ.

વૈદિક સંસ્કૃતિએ સરહદો નથી બાંધી. સીમાડા બાંધીને જીવે એવું માનસ આપણી સંસ્કૃતિનું નથી. ભારત, પાકિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, નેપાળ, બર્મા, બાંગ્લાદેશ અને શ્રીલંકા સહિત એશિયા મહાદીપમાં વસેલા બધા લોકોના પૂર્વજો અને તેમની સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને દર્શન એક જ હતા. વિશ્વમાં ભારતનું ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય હતું. મધ્યકાળમાં ભૌગોલિક અને સાંસ્કૃતિક વિભાજન થયું અને લોકો અનેક મઝહબોમાં વહેંચાઈ ગયા. આ રીતે હિન્દુ, બૌદ્ધ, જૈન, શીખ અને મુસ્લિમ વગેરે અનેક મઝહબોમાં માનવ છતાં આપણાં બધાનાં પુર્વજો એક જ હતા. આજે પણ આપણાં બધાનું લોહી એક જ છે. સાંસ્કૃતિક વિવિધતા ઋષિ સંસ્કૃતિના ભાગલા નહીં જ કરી શકે, આ જ આપણું અતીત અને વર્તમાન છે. સ્વ-સુખમાં જ જીવનારા આપણે નથી. આજે પણ એમ જ જીવીએ છીએ કે સૌના સુખમાં આપણું સુખ છે જ “સૌ સુખી તો આપણે પણ સુખી” કુટુંબકમ્ની ભાવના વિકસીને વિશ્વ સ્તરે વિસ્તરી છે. “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” ની ભાવનાનો નાદ ભારત ભૂમિ પર ઉઠ્યો છે ને દ્રઢ પણ થયો છે. નાત, જાત, ધર્મ, કોમ, સંપ્રદાય, પ્રદેશ, રાજ્ય, દેશ, વિદેશની સરહદો ભારતીય સંસ્કૃતિએ બાંધી નથી. અને એટલે જ તો

આપણે ધર્મ નિરપેક્ષ રહ્યા છીએ. ભારતમાં બધા આગંતુકોને અભય વરદાન આપ્યું છે. બધા આવનારાઓને ભારતમાં જીવવું ગમે છે તે સલામત લાગે છે તેનું કારણ “વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ભાવના” થી જીવવું એ આપણી સંસ્કૃતિનું ધ્યેય છે.

“જીવો અને જીવવા દો” ની ભાવના ભારતમાં જ ઊગીને પાંગરી છે આ સનાતન સત્ય છે જે પ્રાચીનકાળથી જીવતી આવી છે એ સનાતન ભાવના આજે પણ કાયમ છે.

ઋષિ, સંતો, ભક્તોએ તીર્થસ્થાનો બનાવ્યાને વિકસાવ્યા પરિણામે લોકો યાત્રા કરતાં થયા. પ્રકૃતિને લોક માનસનું દર્શન કરતા થયા. અનેક નવા સ્થાનોનો વિકાસ આપણી ભાવનાઓને વિશાળને વ્યાપક બનાવી દે છે. ગંગાજળની કાવડ ભરીને કાવડીયાઓ રામેશ્વરને ચઢાવવા છેક રામેશ્વર લઈ જાય છે ! તો સમૃદ્ધનું જળ વિશ્વેશ્વરના મસ્તકે અભિષેક થાય છે ! કેવી વિશાળ અને પવિત્ર ભાવના છે ! યાત્રિઓ ગંગા સ્નાન કરીને કળશ (ગંગા જળનો લઈ) છેક ગોદાવરીમાં પહોંચે છે. ગોદાવરીમાં સ્નાન કરે છે. ગંગાજળનો અડધો કળશ ગોદાવરીમાં રેડી ફરી યાત્રીઓ યાત્રા સંપન્ન કરીને પોતાના ઘરે પ્રસાદ રૂપે સૌને વહેંચે છે. સારા પ્રસંગે ગંગા, ગોદાવરીનાં એ જળનાં બે ટીપા મુખમાં મુકી લઈ જાય છે અને ધન્યતા અનુભવે છે. જગતનાં કોઈ જીવમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની આવી પવિત્ર ભાવના કાયમ છે ખરી ?

પવિત્ર ભાવના વિકસતી ગઈ અને ઐક્યમાં પરિણમી છે. રાષ્ટ્રીય એકતાને અખંડીતતા એ પવિત્ર ભાવનાનું જ પરિણામ છે. આપણે આ ભાવને વિશ્વસ્તરે વિકસાવી રહ્યા છે. સમગ્ર વિશ્વ એક કુટુંબમેળો જ છે. વિશ્વનાં કોઈ પણ ખૂણે વસતા માનવીના આદર—માનને—ગૌરવ આપણાં હૈયે તો હરખથી જ છે. સ્વાર્થની સંકુચિતતા આપણાં ચિંતનમાં નથી આ પ્રાચીનત્તમ સત્ય છે આજેય ભારતનાં ગામડાઓમાં તેમનું દર્શન જોવા મળે છે. આ બધું થોડા વર્ષોમાં નથી બની ગયું. કરોડો વર્ષોની ઋષિ પરંપરાને તેનું તપ છે આ ભારતીય સંસ્કૃતિને વારસાનાં રૂપે મળેલ. ઋષિઓની જે સત્યરૂપી સાધના છે તેમાંથી જ નિપજેલી સંસ્કૃતિએ ઋષિ સંસ્કૃતિ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃતિ સનાતન તો છે પરંતુ નિત્ય નૂતન પણ છે જ. આપણી ઋષિ સંસ્કૃતિના આપણે ખૂદ વારસો છીએ. વ્યક્તિ વિકસિત બને તો સમાજ વિકસિત બને અને તો જ સંસ્કૃતિની વિકાસની ગાથાને આપણે વંશજો માટે જતન કરી અને પતનનું કારણ ન બનવા દઈએ એ આપણો નૈતિક ધર્મ છે.

#### સંશોધન કાર્યનું મહત્વ :

સૃષ્ટિની સૌથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ એ વૈદિક સંસ્કૃતિ છે. સૃષ્ટિનાં આદિમાં અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, અંગિરા આ ચાર ઋષિઓની પવિત્ર આત્માઓમાં જે પવિત્ર જ્ઞાન ઉપજ્યા તે વેદ છે. વેદ ફક્ત પૂજા—પાઠની પદ્ધતિ કે કર્મકાંડનો ગ્રંથ નથી. સમગ્ર બ્રહ્માંડનું કમશઃ ઋગ, યજુ, સામ અને અથર્વ રૂપે જે ઈશ્વરીય સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેને વેદ કહેવાય છે. વિશ્વને ગઈ કાલ, આજ અને આવતી કાલ એ પુનઃ પુનઃ જે સત્યની આવશ્યકતા છે તે વૈદિક સંસ્કૃતિ જ બક્ષી શકે છે. વર્તમાન સમયમાં માનવતા, પ્રેમ, પવિત્રતા, પ્રજ્ઞનું હિત, રાષ્ટ્રનું હિત જાળવવા માટે વૈદિક સંસ્કૃતિનાં ઢાંચામાં માનવી પોતાનો સર્વાંગી વિકાસ સાધે તો સ્વ-હિત, સમાજ હિત અને રાષ્ટ્રનાં હિતનો સંદેશ સફળ થઈ શકે તેમ છે, ધર્મનાં નામે, જાતિના નામે, ભાષાના નામે, ઈશ્વરના નામે, સંસ્કૃતિનાં નામે જે સંઘર્ષો પેદા થયા છે. તે “માનવતા” અને “નૈતિક મૂલ્યો” ને દાવ ઉપર મૂકી રહ્યા છે. વિકાસનાં નામે માનવી, સ્વાર્થના રાહે માનવી, વિનાશ અને પડતીના માર્ગે ચાલી નીકળ્યો છે. વાદ અને સંઘર્ષનાં નામે આતંકવાદ ઊભો થયો છે. માતા અને પુત્રીનાં ચારિત્ર્યનાં જતનનાં પ્રશ્નો સમાજ સમક્ષ ગંભીર રીતે ઊભા થયેલા છે. સમાજ મહેનત અને સંઘર્ષમયી જીવનની દિશાને બદલે મોજશોષ, વૈભવવિલાસ અને આળસુ બની રહ્યો છે. પ્રકૃતિનાં ખોળામાં શ્વાસ લેવાને બદલે આજે માનસમાં વિકૃતિ, વેદનાં, તનાવ, સંઘર્ષ વધુ જોવા મળેલ છે. પ્રેમ અને શાંતિનાં બદલે આજે હિંસા, વેરઝેર, અને અશાંતિની વચ્ચે માણસ સતત અસલામત જોવા મળ્યો છે. જીવનનાં ધ્યેય સાધવાનાં રસ્તે માનવી પરિવારની ભાવનાથી સતત વિહોણો થતો જોવા મળ્યો છે. રાષ્ટ્ર પ્રેમને બદલે રાષ્ટ્રને નુકશાન કરી પતનનાં માર્ગે રાષ્ટ્રદ્રોહ કરતો જોવા મળ્યો છે. જરૂરી છે વૈદિક સંસ્કૃતિ તરફ વળવું એટલે કે રાષ્ટ્રનાં હિત તરફ વળવું.

### વૈદિક સંસ્કૃતિથી રાષ્ટ્રવાદ સુધી:

૨૧મી સદીનાં માનવીને ફરીથી જ્ઞાન કરાવવાનું જ રહ્યું કે, “હે માનવી! તુ માનવ થા તો ઘણું છે.” ભૂત અને ભવિષ્યકાળનો સારો નિર્માતા એ વર્તમાનકાળ જ છે. સંસ્કૃતિ જેટલી ઉજાગર અને વિકસિત થાય તે રાષ્ટ્ર, સમાજ, અને સમાજમાં રહેનાર વ્યક્તિ પણ વધુ વિકસિત થાય છે. સંસ્કૃતિની જાળવણીમાં સોળ સંસ્કાર, યજ્ઞ, શ્રદ્ધા, સત્સંગ, સત્ય ની શોધ માટે ઈન્સાનની પ્રથમ શોધ જરૂરી બની રહે છે. “ઈન્સાનિયત” થી મોટો કોઈ ધર્મ નથી. સૃષ્ટિનાં સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ રામાયણ, ગીતા, બાઈબલ, કુરાન, ગુરૂ ગ્રંથસાહેબ, પડદર્શન, એકાદશોપનિષદ, જેન ગ્રંથ, બૌદ્ધગ્રંથ, તેનાથી પણ વધુ પ્રાચીન વેદ આર્ય ગ્રંથ, ઉપવેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદ, દર્શન, ધર્મગ્રંથો એ વિશ્વશાંતિ, પ્રેમ, સહનશીલતા, જ્ઞાન, પુરૂષાર્થ, ચારિત્ર્ય, સેવા, નૈતિકતા, સમર્પણ, રાષ્ટ્રહિતની ભાવના, રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનું બલિદાન, રાષ્ટ્રનું સ્વાભિમાન, ભાઈચારાની ભાવનાં “વિશ્વકલ્યાણ” અને “વિશ્વ મારું કુટુંબ છે” એ એકત્વ અને સૃષ્ટિનાં સમત્વનાં તાત્પર્યને ચરિતાર્થ કરવાનું કાર્ય એ વૈદિક સંસ્કૃતિ કરે છે. સમય નથી બદલાનો, સમય તો સમયનું કામ કરે છે. પણ ૨૧મી સદીનો માણસ “માનવતાનાં મૂલ્યો” ને વિસરી રહ્યો છે વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની આ દોડમાં બુદ્ધિજીવી તો રહ્યો છે પણ હૃદયજીવી બનવાનું ભૂલ રહ્યો છે. આઝાદીનાં ૬૦ વર્ષો વીતી ગયા પછી આપણે એક નામ, એક ભાષા, એક સાંસ્કૃતિક ઓળખ ઋષિઓનાં આ દેશ આર્યાવર્તને સાચા અર્થમાં “ભારત” ને આપવાને બદલે “ઈન્ડિયા” બોલીને ગૌરવ અનુભવતા થયા છે. દેશના નાગરિક અને દેશના નેતૃત્વનું આચરણ કરતાં આપણે રાષ્ટ્રવાદનાં સાત સિદ્ધાંતોનું અનુકરણ કરી ભારતીય સંસ્કૃતિને વિશ્વની મહાશક્તિ બનાવીશું. આધ્યાત્મિક, સામાજિક, નૈતિક દ્રષ્ટિએ વિશ્વનું નેતૃત્વ અદા કરી વિશ્વમાં સુખ, શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને સદ્ભાવ માટે નવા યુગની રચના કરવામાં કટિબદ્ધ બનીશું.

### રાષ્ટ્રવાદના સાત સિદ્ધાંતો:

#### ૧. રાષ્ટ્રવાદિતા:

સૌથી પ્રથમ ધર્મ એ રાષ્ટ્રધર્મ છે. રાષ્ટ્રહિતને સર્વોપરી માનવું, પ્રેમમાં સૌ પ્રથમ રાષ્ટ્રપ્રેમ, વંદનામાં સર્વપ્રથમ રાષ્ટ્રવંદના, ચિંતનામાં રાષ્ટ્રચિંતન અને ચિંતામાં પણ પહેલા રાષ્ટ્રની જ ચિંતા, કામમાં પહેલા રાષ્ટ્રનું કામ, અભિમાનમાં પહેલા સ્વદેશનું સ્વાભિમાન કરે તે રાષ્ટ્રવાદી છે. સ્વચ્છતા, સ્વસ્થતા અને સમૃદ્ધિનો નાતો પહેલા રાષ્ટ્ર સાથે જ સ્વદેશી શિક્ષણ, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, યોગ દર્શન, અને અધ્યાત્મ માટેનો પ્રેમ એ રાષ્ટ્રવાદ છે. કલા, સંસ્કૃતિને ખૂબ પ્રેમ કરતો હોય તે રાષ્ટ્રવાદી છે, રાષ્ટ્રભાષાને સર્વોચ્ચ સ્થાને સ્વીકારે તે રાષ્ટ્રવાદી છે.

શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, ચંદ્રગૃપ્ત, વિક્રમાદિત્ય, સમ્રાટ અશોક, તિલક, ગોખલે, ગાંધી, નેતાજી સુભાષ, છત્રપતિ શિવાજી, લોહપુરૂષ સરદાર પટેલ, લાલબહાદુર શાસ્ત્રીના આદર્શોને સ્વીકારીને સ્વદેશી હિતને જાળવે એ રાષ્ટ્રવાદી છે.

#### ૨. માનવતાવાદ:

પહેલામાં પહેલો ધર્મ આપણો મૂળ એ “માનવતા”નો જ. પ્રેમ, કરૂણા, વાત્સલ્ય, સત્ય, અહિંસા આપણાં તત્વનું મૂળ એ “માનવતા”. માનવીય મૂલ્યોનું ચિંતન, જતન અને વિશ્વાસ રાખનારને માનવતાવાદી કહેવાય.

#### ૩. પારદર્શિતા:

નિર્દોષ અને પવિત્ર જીવન, વ્યક્તિત્વમાં આંતરિક અને બાહ્ય જીવનમાં વિરોધાભાસ ન હોય અને જીવન પ્રત્યે સજાગ હોય, પવિત્ર હોય, નિર્મળ હોય, પ્રકૃતિનાં, કુદરતનાં સાનિધ્યમાં સહજ હોય, સરળ હોય, તેને પારદર્શિતા કહેવાય.

#### ૪. પરાક્રમશીલતા:

રાષ્ટ્રનું હિત, રાષ્ટ્ર ભલાઈ માટે એકપણ વાર નિર્ણય લેવામાં ન ડગે એવો પુરૂષાર્થી, કર્મઠસાહસી, શોર્યતા અને સ્વાભિમાન સાથે સંસ્કૃતિમાં વિશ્વાસ ધરાવી અને પ્રવૃત્તિમય કાર્ય કરવા તત્પર અને બહાદુર રહેતો હોય તે પરાક્રમશીલતા એ રાષ્ટ્રવાદનો સિદ્ધાંત છે.

#### ૫. વિનયશીલતા:

વ્યક્તિ પોતાના કર્મ, સત્તા, સંપત્તિ, વૈભવ અને જ્ઞાનનાં ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચીને વિનયશીલતા અને નમ્રતાથી

સૃષ્ટિનાં સર્જનહાર કુદરતનું નિર્માણ છે. તેનું નિર્વિત છે. તેનું એકમાત્ર માધ્યમ બનીને વાણી, વ્યવહાર, વર્તનથી ધીરજ અને વિનયને ધારણ કરે તે જાત, જીવંતતા, જગતની સચ્ચાઈની સૌથી નિકટ છે.

#### ૬. દૂરદર્શીતા :

રાષ્ટ્રભાષા અને રાષ્ટ્રહિતને સર્વોચ્ચ સ્થાને રાખનારો દૂરદર્શી છે વિશ્વની બધી જ જાતિ, પ્રાંત, ક્ષેત્ર, મઝહબ, મત, પથ, સંપ્રદાય અને ભાષા, બધા જ ધર્મોને માન આપે, આવનારી નવી પેઢી આપણને સૌને પોતાનાં આદર્શમાની રાષ્ટ્રપ્રેમનાં રૂપે ગર્વથી યાદ કરે તે પણ જરૂરી જ છે.

#### ૭. અધ્યાત્મવાદ :

સમગ્ર વિશ્વને કુટુંબની માફક જ જોવું. સદૈવ પોતાના હૃદયમાં “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” (પંચતંત્ર પ.૩૮) નો ભાવ રાખી દેશની અંબડતા, એકતા, માન-સન્માન, વિશ્વબંધુત્વ, વૈશ્વિક શાંતિ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની સદ્ભાવના સાથે આપણે બધા કુદરતનાં બાળકો છીએ “જીવ એ જ શિવ” અને “આત્મા એ જ પરમાત્મા” આપણું આધ્યાત્મિક દર્શન અને અધ્યાત્મવાદ એ રાષ્ટ્રવાદનો સિદ્ધાંત ગણાય છે.

ઋષિઓની સાધનાથી નિપજેલી વૈદિક સંસ્કૃતિનું સત્ય કદી બદલાણું નથી, માત્ર બાહ્યરૂપ બદલાયું છે. સનાતન સત્યનાં સ્વરૂપે સંસ્કૃતિનાં જતનમાં રાષ્ટ્રનું હિત, રાષ્ટ્રવાદ, રાષ્ટ્રપ્રેમ, આત્મારૂપી પરમાત્મામાં સમાયેલો જ છે. ‘જીવો અને જીવવા દો’ એ વૈદિક સંસ્કૃતિની જાળવણી રાષ્ટ્રનાં ધ્યેયને ઉજાગર કરીએ. વિશ્વનું કલ્યાણ આપણાં પોતાનાથી આદરીએ.

#### સંદર્ભ સૂચિ :

૧. શોધ ઈન્સાનની – વૈદિક મિશન ટ્રસ્ટ, ડિસેમ્બર : ૨૦૧૩, ડૉ. સત્યપાલ સિંહ
૨. ભારતનાં યુવાનોને આપેલું પ્રવચન, વર્ષ : ૨૦૦૨, ડૉ. એ. પી. જે. અબ્દુલ કલામ
૩. ઝૂંદૈનિક જીવનમાં સાધના – ફેબ્રુઆરી : ૧૯૯૯
૪. શ્રી રામકૃષ્ણ જ્યોત, અંક : ૧૦, જાન્યુઆરી : ૨૦૧૪
૫. યોગ સંદેશ, ગુજરાતી-૨૦૧૨

## અન્ન સલામતીના સેવાયજ્ઞમાં દ્રષ્ટિગોચર થતો રાષ્ટ્રવાદ

ડૉ. નેહા ડી. થાનકી

વિકિટીંગ લેકચરર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ  
ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ, હોમસાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

### પ્રસ્તાવના :

આજે વિશ્વના કોઈપણ દેશનો આર્થિક વિકાસ થયો તો જ કહેવાય કે છેવાડાના માનવીની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષાતી હોય. પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેવીકે અનાજ, રહેઠાણ અને મકાન. “સરસ્વતી ચંદ્ર” અને “ગુજરાતનો નાથ” ના લેખકે ગો. મા. ત્રિપાઠી એ લખ્યું છે કે, “જે રાજા પોતાની હકુમતના ગરીબોના પેટનો વિચાર કરે છે એને પોતાની પેટી રાજવી તિજોરીની ચિંતા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. આથી જ જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થામાં ઈ-ગવર્નન્સના કારણે પારદર્શિતા આવી છે. ઈ-ફેર પ્રાઈઝ શોપ એક એવી વ્યવસ્થા છે કે જેના દ્વારા દુકાન સંચાલકો કોમ્પ્યુટર, લેપટોપ, પ્રિન્ટર, ફિંગર પ્રિન્ટના સાધનો વસાવી આ સાધનો દ્વારા કાર્ડધારકોની ફિંગર પ્રિન્ટ મેળવી રિસીપ્ટ પર જથ્થાનું વિતરણ કરે છે. શ્રી બાજપાઈ બેન્કેબલ યોજના હેઠળ રૂ. ૩,૫૦,૦૦૦/- સુધીની લોન મેળવવાની વ્યવસ્થા દુકાન સંચાલકોને કરી આપી છે. અનાજની સંગ્રહ શક્તિમાં રૂ. ૨,૫૬,૫૦૦/- મેટ્રીક ટનની ક્ષમતામાં વધારો કરવા માટે જિલ્લા અને તાલુકા કક્ષાએ ૧૨૪ ગોડાઉન બાંધવા માટે રૂ. ૯૭ કરોડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

### અન્ન સલામતીની વ્યાખ્યા :

#### ૧. World Development Report-1986 માં આપેલ વ્યાખ્યા :

“કાર્યરત અને તંદુરસ્તી જિંદગી માટે લોકોને સરળતાથી, કાયમી ધોરણે અનાજ પ્રાપ્ત થાય તે પરિસ્થિતિને અન્ન સલામતી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.”

#### ૨. F.A.O.-1983 માં આપેલ વ્યાખ્યા :

“લોકોને પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે પ્રાથમિક ખોરાક કાયમી ધોરણે મળી રહે તેની ખાત્રી એટલે અન્ન સલામતી.”

#### ૩. Staatz-1990 માં આપેલ વ્યાખ્યા :

“લાંબે ગાળે અન્ન પદ્ધતિથી કુલ વસ્તીને સમયસર, ખાત્રીપૂર્વક અને પોષણ યુક્ત અન્નનો પુરવઠો પુરતા પ્રમાણમાં મેળવે તેને અન્ન સલામતી કહે છે.”

### આઝાદી મળ્યાના પહેલાનો સમયગાળામાં અન્ન સલામતીની પરિસ્થિતિ :

ભારતમાં અન્ન સલામતી અને સ્વાવલંબનનો ખ્યાલ કૃષિ ઉપજ સાથે સંકળાયેલ છે. ૧૯૪૩ બ્રિટિશ શાસન ભારતમાં ખોરાકની આપત્તિ વિશ્વનો સૌથી ખરાબ રેકોર્ડ હતો. બંગાળ દુષ્કાળ તરીકે ઓળખાય છે. પૂર્વચિ ભારતમાં અંદાજે ૪ મિલિયન લોકો ભુખથી મૃત્યુ પામ્યા હતા. આ વિસ્તારમાં ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં થયેલી તીવ્ર અછત મહાવિનાશક હતી. ભારતીય અર્થશાસ્ત્રી અમર્ત્ય સેને (૧૯૯૮માં નોબલ પારિતોષિક વિજેતા) બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન એક શક્તિશાળી સહાયક પરિબલ તરીકે વધારે સાધન સામગ્રી એ જુવાળનું પરિણામ હતું કે જે બ્રિટિશ શાસકો માટે અનાજની

સપ્તાયને ઓછું મહત્વ અપાયુ હતું. આ જુવાળ ભારતીય વેપારી દ્વારા વધુ શોષણકારક હતો. કે જેમાં સંગ્રહાયેલ અનાજના ઉચા ભાવો લેવામાં આવ્યા હતા. આમ, છતાં જયારે બ્રિટિશ ભારતમાં ચાર વર્ષ બાદ ૧૯૪૭માં ભારતને ઘણીવાર બંગાળની દુષ્કાળ જેવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. તે એક કુદરતી કારણ હતું જેથી ભારતની કાર્યસૂચિમાં સ્વતંત્રતા પછી સર્વોચ્ચ વસ્તુ ખાદ્ય સુરક્ષા હતી.

ભારતની આઝાદી પછીના પ્રથમ દાયકામાં ભારતની અન્ન સમસ્યા એ એક વિકરાળ સમસ્યા હતી. ઈ.સ. ૧૯૫૮ થી ૧૯૬૨ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન ભીષણ દુષ્કાળને કારણે ચીનના લગભગ ૩ કરોડ લોકો મૃત્યુના મુખમાં ઘડેલાઈ ગયા હતા. ભારતમાં પણ સ્વતંત્રતા પછીના વીસ વર્ષોમાં લોકો અનાજ લઈ આવવાના વહાણો પર મીટ માંડી ને બેસી રહેતા. અનાજનું ભારતમાં રેશનિંગ હતું. પણ ઈ.સ. ૧૯૬૦ પછીના દાયકાની મધ્યમાં આ સમસ્યા ઉકેલવાના ચિન્હો દેખાવા લાગ્યા. ૧૯૬૭-૬૮માં હરિયાણા ક્રાંતિ આવી. જેનાથી અન્નમાં આપણે સ્વાવલંબી થઈ શક્યા. રાષ્ટ્ર પાસે અનાજનો અધિશેષ પણ છે. આથી અન્ન સમસ્યા દરેક સમયે અપૂરતા અનાજ અને અછતની સમસ્યા રહેવા પામી નથી. અન્ન સમસ્યા ગરીબ લોકોના ભૂખમરા અને પોષણના અભાવથી છે. FAQ ના અનુમાન પ્રમાણે ભારતમાં અપૂરતા પોષણવાળા લોકોની સંખ્યા ૨૧૩.૭ મિલિયનની છે. ભારતની ૧/૫ પ્રજા સતત ભૂખમરા નીચે જીવે છે. ગરીબીની રેખા નીચે જીવતા લોકોનું પ્રમાણ ૩૫% છે. અનાજની અછત અને અપૂરતો પોષણ ચુકત ખોરાક ભારતની અન્ન સમસ્યાનો મોટો પ્રશ્ન છે. દુનિયાની કુલ વસ્તીમાં ભૂખમરા હેઠળ જીવતી ૧/૪ વસ્તી ભારતમાં છે. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા દ્વારા અન્ન સલામતીની વ્યવસ્થા જાળવવા સરકાર પ્રયત્ન કરે છે.

ગુજરાત સરકારે અન્ન સલામતી માટે એક આગવી પહેલ કરી છે. જેથી ભૂખમરાની સંખ્યામાં આપણે ઘટાડો કરી શકીએ. આ પહેલમાં રાષ્ટ્રવાદ દ્રષ્ટિ ગોચર થતો જોવા મળે છે.

#### **અન્ન સલામતી માટે ગુજરાત સરકારની પહેલ :**

રાજ્યના છેવાડાના ગરીબ લોકોને પૂરતા પ્રમાણમાં અનાજ મળી રહે તે માટે રાજ્ય સરકાર દ્વારા વિવિધ યોજનાઓ અમલી બનાવવામાં આવી છે. નાગરિક પુરવઠાની અન્ન સલામતીની યોજનામાં રાષ્ટ્રવાદ રેલાતો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

#### **રાજ્યનો એકપણ દરિદ્ર નારાયણ ભૂખ્યો ન રહે તે માટે ધનિષ્ટ આયોજન :**

“સૌને આહાર” ના મંત્રને સાર્થક કરવા કટિબદ્ધ રાજ્ય સરકારે વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ના વર્ષમાં રૂ. ૧૦૨૯.૭૮ કરોડની ફાળવણી કરેલ છે.

#### **મા અન્નપૂર્ણા યોજના :**

રાજ્યના ગરીબ પરિવારોને ઘઉં પ્રતિ કિલો રૂ. બે અને ચોખ્ખા પ્રતિ કિલો રૂ. ત્રણના ભાવે પૂરા પાડવાનો રાજ્ય સરકારનો આ યોજના દ્વારા નિર્ણય છે. આ યોજના અંતર્ગત ગ્રામ્ય વિસ્તારના ૨૫૮.૭૮ લાખ અને શહેરી વિસ્તાર ૧૨૪.૦૬ લાખ મળી ને કુલ ૩૮૨.૮૪ લાખ જન સંખ્યાને આવરી લેવાશે.

કોઈપણ નાગરિક ભૂખ્યો ન રહે, કુપોષિત ન રહે, પ્રત્યેક બાળક અને માતાને પૂરતો અને પોષણશીલ આહાર મળી રહે તથા દરેકનું આરોગ્ય જળવાઈ રહે તેવા ઉદ્દેશો સાથે માં અન્નપૂર્ણા યોજના અમલી બનાવવામાં આવી છે.

#### **બારકોડેડ રેશનકાર્ડ અને બાયોમેટ્રિક્સ પદ્ધતિનો પ્રારંભ :**

રાજ્યના ગરીબ લોકોને અન્ન સુરક્ષા પૂરી પાડવા તેમજ જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાના માળખાને મજબૂત બનાવવા બારકોડેડ રેશનકાર્ડ અને બાયોમેટ્રિક્સ પદ્ધતિના અમલથી ૧.૨૦ કરોડથી વધુ ગરીબોના ભાગનું અનાજ તેના ઘરે પહોંચતું થયું.

**રાજ્યના ગરીબી રેખા નીચે જીવતા કુટુંબોને અનાજ પુરુ પાડવાની યોજના :**

આ યોજના હેઠળ ગરીબી રેખા નીચે જીવતા લોકોને ૩૫ કિ.ગ્રા. અનાજ પુરુ પાડવામાં આવે છે. ઘઉં ૩૫. ૨ અને ચોખ્ખા ૩૫. ૩ ના ભાવે આપવામાં આવે છે.

**અંત્યોદય યોજના :**

ગરીબી રેખા હેઠળના ગરીબો પૈકીના અત્યંત ગરીબ પરિવારો માટે આ યોજના આર્શિવાદરૂપ છે. જેમાં ૭.૯૬ લાખ અંત્યોદય કુટુંબોને ૧૯ કિ.ગ્રા. ઘઉં ૨ કિલો અને ૧૬ કિ.ગ્રા. ચોખ્ખા ૩૫. ૩ કિલો પુરા પાડવામાં આવે છે. વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં આ યોજના માટે ૩૫. ૨૦૦૦ લાખની ફાળવણી કરવામાં આવી છે.

**રાષ્ટ્રીય અન્ન સુરક્ષા ધારો :**

ગરીબોની ચિંતા ગુજરાત સરકારે આગવી રીતે દૂર કરી છે. કેન્દ્ર સરકારે દરિદ્ર નારાયણની ક્ષુધા મુક્તિ માટે અને દરેક ગરીબ વંચિતને સબસીડીના ભાવે અન્ન મળી રહે એ માટે રાષ્ટ્રીય અન્ન સુરક્ષા ધારો-૨૦૧૩ લાગુ કર્યો છે. એમા ગુજરાતના ૩ કરોડની વધુ લોકોને લાભ મળે છે.

**અન્ન ધ્રુવ યોજના :**

આ યોજનાના હેઠળ રાજ્ય સરકારે તમામ તાલુકાદીઠ મામલદારશ્રીઓને પ્રતિ માસ ૧૦ કિલોનટલ અનાજ ફાળવી આપવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી છે. જે મુજબ વિસ્તાર અનુસાર ગરીબો, નિરાધાર, અનાથ તથા હોસ્પિટલમાં દાખલ દર્દીઓ કે જેમની પાસે રેશનકાર્ડ જ ના હોય. તે તમામને પ્રતિ માસ ૧૦ કિ.ગ્રા. અનાજ વિના મૂલ્યે આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ યોજનાની દર ૬ મહિને સમીક્ષા પણ કરવામાં આવશે. વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં આ યોજના હેઠળ ૩૫. ૬૯ લાખની રકમ ફાળવવામાં આવી છે.

**સુદ્રઢ વ્યવસ્થા :**

લાભાર્થીઓને અધિકાર મુજબ પૂરતો જલ્થો મળે એ માટે સરકારે સુદ્રઢ વ્યવસ્થા કરી છે. જેમ કે સમગ્ર દેશમાં ગુજરાત પ્રથમ રાજ્ય છે. જેણે વિતરણ વ્યવસ્થામાં ટેકનોલોજી કોમ્પ્યુટરાઈઝ્ડ પદ્ધતિનો મહત્વ ઉપયોગ કર્યો છે. લોકોની ફરિયાદો માટે ટોલ ફ્રી નંબર તથા ઓનલાઈન ફરિયાદની વ્યવસ્થા કરી છે.

**ઉપસંહાર :**

ગુજરાત સરકારે રાજ્યના છેવાડાના ગરીબ લોકો ને પણ પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે અન્ન મળી રહે તે પહેલ કરી છે. રાષ્ટ્રવાદ રૂપી પહેલ રાજ્ય માટે આર્શિવાદરૂપ બની છે.

**સંદર્ભ :**

૧. ‘માં અન્નપૂર્ણા યોજના’, ગુજરાત પાક્ષિક, ૧૬ એપ્રિલ, ૨૦૧૬.  
વર્ષ : ૫૬, અંક-૮, પેઈજ નંબર : ૮ થી ૧૧
૨. નાગરિક પુરવઠાની વિવિધ યોજનાઓ, ગુજરાત પાક્ષિક, ૧૬ મે, ૨૦૧૬  
વર્ષ : ૫૬, અંક-૧૦, પેઈજ નંબર : ૩૪ થી ૩૬
૩. ડૉ. જયોતિબહેન ડી. નાયક, ભારતીય અર્થતંત્ર અને નીતિ વિષયક સુધારા,  
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
૪. <http://wikipedia.org/agriculture.in.india>

ખોટી જાહેરાતોના સંદર્ભમાં - 'શું છે?' અને 'શું હોવું જોઈએ?'  
એક અર્થશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણ

પ્રા. પ્રણાલી જોષી

કોમર્સ વિભાગ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ

ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ, હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

ભૂતકાળમાં ઈતિહાસ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો મગજ કરતા સ્નાયુ વધારે શક્તિશાળી દેખાય છે. અને બુદ્ધિ પર બાહુબળ રાજ કરતું દેખાય છે. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં યુદ્ધનું સ્થાન હવે વેપાર-વંધાએ ઝૂંટવી લીધું છે. વેપાર-વંધા દ્વારા સમૃદ્ધિના સોનેરી શિખરો સર કરી શકાય છે. તેમાં પણ ખાસ કરીને ભારતીયોએ તો વેપાર-વંધા પર જ પોતાની પસંદગી ઉતારી છે. વર્તમાન સમયમાં ઔદ્યોગિકરણ વિકાસનું પર્યાય બની ગયું છે. પરિણામે ઉત્પાદનમાં વધારો થવાના લીધે એ આવશ્યક બની ગયું છે કે ઉત્પાદિત વસ્તુ ઉપભોક્તા સુધી પહોંચાડી તેને વસ્તુ અંગેની જાણકારી આપવામાં આવે. જે કાર્ય 'વિજ્ઞાપન' કે 'જાહેરાત' દ્વારા સરળતાથી કરી શકાય છે.

વિજ્ઞાપન શબ્દ વિ + જ્ઞાપન આ બે શબ્દો મળીને બન્યો છે. જેમાં 'વિ' એટલે વિશિષ્ટ અને 'જ્ઞાપન' એટલે સૂચના. આમ, વિજ્ઞાપન એટલે વિશિષ્ટ સૂચના. વર્તમાન આધુનિક સમાજમાં વિજ્ઞાપન વ્યાપારને વધારવાના માધ્યમ તરીકે બહોળા પ્રમાણમાં વપરાય છે.

ખૂબ જ નાના એવા વિજ્ઞાપનમાં ઘણું બધું સમાયેલું હોય છે. વિજ્ઞાપન ઘણું ઓછું બોલીને ઘણું બધું કહી જાય છે. વર્તમાન સમયમાં વિજ્ઞાન આપણા જીવનનું ખૂબ જ મહત્ત્વનો ભાગ બની ચૂક્યું છે. વહેલી સવારે વર્તમાન પત્ર હાથમાં લઈએ ત્યારે સૌથી પહેલા આપણી દ્રષ્ટિ વિજ્ઞાપન પર જ પડે છે. ઘરની બહાર નીકળતા જ વિજ્ઞાપનની દુનિયાથી ઘેરાઈ જઈએ છે. યાના સ્ટોલથી લઈને વાહનો અને દિવાલ પર દરેક જગ્યાએ જાહેરાતો જ દેખાય છે. કોઈ પણ વિચારને વારંવાર, સતત, પુનઃ પુનઃ રજૂ કરવામાં આવે તો એ સત્ય હોય એવું જ દેખાય છે આ વિચાર જ વિજ્ઞાપનનું આધારભૂત તત્ત્વ છે.

આધુનિક યુગમાં ટેકનોલોજીકલ વિકાસે પુરા વિશ્વના લોકોને એકબીજાની નજીક લાવી દીધા છે. આજે આ આર્ટિકલ દ્વારા મારે જાહેરાતો નહી પણ 'ખોટી જાહેરાતો' વિશે થોડુંક કહેવું છે. વિજ્ઞાપનની તો દુનિયા જ નિરાળી છે, અજબ-ગજબ છે. મેગી, નુડલ્સનો પર્યાય બની જાય અને કોલગેટ છે એ ટુથપેસ્ટનો પર્યાય તરીકે વપરાય, ફેર એન્ડ લવલી બ્યુટી પ્રોડક્ટનો પર્યાય બની જાય. આજનો વેપારી રૂપી માનવી વધુને વધુ મહત્વાકાંક્ષી અને સ્વાર્થી બનતો જાય છે. ખોટી જાહેરાતો એ કોઈ પણ ઉત્પાદન (વસ્તુ કે સેવા)ને ભ્રામક, ગેરમાર્ગે દોરનારી અને બિનપુરવાર માહિતી રજૂ કરતી હોય છે જેના નાના ભુલકાઓ સૌથ વધુ શિકાર થાય છે. પરંતુ મોટાઓ પણ કાંઈ આમાંથી બાકાત નથી. સૌથી મોટી આશ્ચર્યજનક અને કમાલની બાબત તો એ છે કે જાહેરાતની માયાજાળમાં ૬૦% જેટલા શિક્ષિત લોકો ફસાય છે. પરિણામે વિજ્ઞાપન રૂપી વિજયને બીજા પણ નામ આપવાનું મન થઈ જાય છે. 'માનસિક ગુલામી', 'બુદ્ધિહીનતા', 'જાહેરાતો પ્રત્યેની ઘેલછા' વગેરે ખોટી જાહેરાતોનું એક સ્વરૂપ એવું હોય છે કે જે તે ઉત્પાદન આરોગ્ય માટે લાભપ્રદ છે અને વિટામિન્ટસ, મિનરલ્સથી ભરપૂર છે, જે હકિકતમાં એવું હોતું નથી. ખોટી જાહેરાતોમાં સાચી માહિતીની બાદબાકી, તોલમાપમાં ઘાલમેલ, અપૂર્ણ અને અસંગત સરખામણી, ગેરમાર્ગે દોરનારું ચિત્રાંકન, લલચામણી, આકર્ષક પણ ખોટા રંગોથી યુક્ત હોય છે.



ખોટી જાહેરાતમાં કોણ સૌથી વધુ લોકો ફસાયા હોય એ જો આપણે ઉદાહરણથી સમજવું હોય તો, ‘Maggie-2 Minutes Noodles’ એનું સૌથી મોટું ઉદાહરણ છે આબાલ વૃદ્ધ સૌ કોઈ મેગીની માયાજાળમાં ફસાઈને વર્ષો સુધી ખરીદતા રહ્યા અને ખાતા રહ્યા. આ ‘મેગી-૨ મિનિટ્સ નુડલ્સ’ નો વિવાદ ત્યારે શરૂ થયો જ્યારે વી. કે. પાન્ડે નામના એક ૪૯ વર્ષના ઉત્તર પ્રદેશના બારાબાંકીના ઓફિસરે કે જે ફૂડ એન્ડ ડ્રગ્સમાં કામ કરે છે તેણે સૌપ્રથમ આ અંગેનો ઘટસ્ફોટ કર્યો અને જેના અહેવાલના આધારે જાણવા મળ્યું કે મેગીના મસાલામાં MSG (Monosodium Glutamate) કે જેને અજીનો મોટો તરીકે ઓળખીયે છે તેનું પ્રમાણ ખુબ જ વધારે પ્રમાણમાં હતું કે જે સ્વાદને નીખારવાનું (Test Enhancer) કામ કરે છે. તેમજ લીડનું પણ પ્રમાણ વધારે હતું જે આરોગ્ય માટે હાનિકારક છે જે મેગી ખાનારના હાડકાને લાંબે ગાળે હાનિ પહોંચાડે છે જે મેગીની ઉત્પાદક કંપની નેસ્લે એ પણ સ્વીકારવું પડ્યું હતું અને સરકાર દ્વારા Nestle India ને કહેવામાં આવ્યું હતું કે Nestle must not Escape Liability after Poisoning whole Generation આ સમગ્ર દેશી પર પ્રોડક્ટ દ્વારા ઝેર ફેલાવ્યા પછી સરકારે જવાબદારીઓથી છટકી જવું ન જોઈએ. તેમજ મેગી વિરૂદ્ધ ૬૪૦ કરોડ રૂપિયાનો દાવો કર્યો છે નેસ્લે ઈન્ડિયા જાહેરાતો પર ૪૪૫ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે અને ગુણવત્તા પર માત્ર ૧૮ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ કરે છે. જે દર્શાવે છે કે કોઈપણ પ્રોડક્ટના વહેંચણામાં જાહેરાતોનો શો ફાળો હોય છે. મેગીની ગેરમાર્ગે દોરનારી જાહેરાતોનો જે સવાલ ઊભો થયો હતો તે સાચી દિશાનો વિષય હતો, પરંતુ સમય જતા ભુલાઈ ગયો, ખોવાઈ ગયો. વિચાર એવો છે કે પ્રજા તરીકે, આપણે આપણા પેટમાં શું-શું નાખીએ છીએ.

તમને નથી લાગતું કે આપણા દ્વારા જાણ્યે-અજાણ્યે ખુબ જ મોટો સામાજિક ગુનો થઈ રહ્યો છે. વિકેતાઓ અનૈતિક વેપાર કરે છે, સત્તામાં બેસેલા આંખ આડા કાન કરે છે, સિનેમાં, ટીવી, કલાકારો, ક્રિકેટરો, નેતાઓ વગેરે જાહેરાત આપીને પ્રજાને ગુમરાહ કરે છે. પરંતુ આ માટે પ્રજા દરેક નાગરિક કે જે આ પ્રોડક્ટનો ઉપયોગ કરે છે એ પણ એટલા જ જવાબદાર છે. કેમ કે જનતાએ, પ્રજાએ યોગ્ય-અયોગ્યનો વિવેક ગુમાવી દીધો છે. આપણે શા માટે ચકાસ્યા વગર ખાતરી કર્યા વગર, હાનિકારક છે, નુકશાનકારક છે તે જાણ્યા પછી ખરીદતા રહેવું અને ઉપયોગ કરતા રહેવું.

વિકેતા બહુ હોશિયાર અને ચાલાક હોય છે. પ્રજાનું માનસ તે બરાબર જાણે છે. તે જાણે છે કે ભારતની પ્રજાની છેતરપીડી કરીને તેમને ખોટી વસ્તુઓ પધરાવવી હોય તો એક્ટર્સ, ક્રિકેટર્સ, ફેમસ પર્સનાલિટી દ્વારા સરળતાથી મૂર્ખ બનાવી પ્રોડક્ટ પધરાવી શકાય છે. વળી, આ કલાકારો રૂપિયાના ભૂખ્યા હોય છે અને યુવા પેઢી તેની પાછળ પાગલ હોય છે એટલે આ કલાકારો જે કાંઈ બોલે એ સાચુ માની તેમની પ્રડક્ટને સ્વકારવાની હિંમત અને તૈયારી ભારતીય પ્રજામાં છે.

રૂપિયા મળતા હોય તો વસ્તુની ગુણવત્તા જોયા વગર તે વસ્તુ હાનિકારક હોય તો પણ આ લોકો તે વસ્તુના ગુણગાન ગાય અને ગમે તેટલું જુઠાણું ફેલાવવામાં કે અનૈતિકતા આચરવામાં આ લોકોને કાંઈ શરમ કે સંકોચ નથી અને વળી આવા અભિનેતાઓ, નેતાઓ, ક્રિકેટરોને પદ્મશ્રી, પદ્મવિભૂષણ જેવા સન્માન મળતા હોય છે!

મારો સૌને પ્રશ્ન એ છે કે ‘શું આ યોગ્ય છે?’ અને જો ના... તો ‘શું હોવું જોઈએ?’ અર્થશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણથી આ બાબતની ચર્ચા કરીએ તો વાસ્તવિક અર્થશાસ્ત્રમાં આપણે કાર્ય પરિણામ સંબંધ સુધી જ સીમિત રહ્યા છે. પણ આ પરિણામોની નૈતિક બાજુઓનું અધ્યયન વાસ્તવિક અર્થશાસ્ત્રમાં નથી કારણ કે વાસ્તવિક વિજ્ઞાનના હેતુ માત્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો હોય છે. તે ‘શું છે?’ (What is?) એ પ્રશ્ન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અમુક સાધ્ય સાડુ અને અમુક સાધ્ય ખરાબ એવી નૈતિક બાબત સાથે તેનો કોઈ નિસ્બત નથી. લાયોનલ રોબિન્સ અર્થશાસ્ત્રને એક વાસ્તવિક વિજ્ઞાન ગણે છે. રોબિન્સના મતે વાસ્તવિક અર્થશાસ્ત્ર પરિણામની બાબતમાં તટસ્થ હોય છે.

જ્યારે આદર્શલક્ષી વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ હકિકતો એકઠી કરવી, તેમનું વિશ્લેષણ કરવું અને નિયમ તારવવા એટલે સુધી જ મર્યાદિત રહેતું નથી પરંતુ જે નિષ્કર્ષ કે તારણ તારવવામાં આવે છે તે વાજબી છે કે ગેરવાજબી? લાભદાયી છે કે નુકસાનકારક તે વિશે પણ અભિપ્રાય આપવામાં આવે છે. એટલે કે, ‘શું હોવું જોઈએ?’ (What ought to be?) એ પ્રશ્ન આ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કલ્યાણ અર્થશાસ્ત્ર આદર્શલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર છે કેમ કે એ

કલ્યાણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ખોટી જાહેરાતોથી શું લોકોનું કલ્યાણ થાય છે? લોકોને ફાયદો થાય છે કે નુકશાન થાય છે? સત્ય હકીકત તો એ છે કે વિકેતાઓ દ્વારા જે ખોટી જાહેરાતો દર્શાવવામાં આવે છે, જે ભ્રામક, ગેરમાર્ગે દોરનારી, ગુણવત્તા રહીત અને જુઠ્ઠી ભરપુર હોય છે.

ખોટા વિજ્ઞાપન રૂપી દાનવથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવા માટે સાપ્રથમ મારે એક વાત કહેવી છે કે કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ સમયે સફેદ ચોર અને કાળા ચોર હોવાના જ છે. પ્રજા જો જાગૃત હોય તો આ ચોર લોકોનું કંઈ ચાલે નહીં. કઈ વસ્તુ ખરીદવી પોતાના હિતમાં છે અને કઈ વસ્તુ ખરીદવી પોતાના હિતમાં નથી કઈ વસ્તુની ખરેખર પોતાને જરૂર છે અને કઈ વસ્તુની પોતાને જરૂર નથી એ બાબતનો વિવેક અને જ્ઞાન ગ્રાહકમાં (પ્રજામાં) આવી જાય તો એ ખોટી જાહેરાતોનો આતંક ઘટાડી શકાય છે.

બીજી મહત્ત્વની બાબત એ છે કે જે પ્રોડક્ટ માટે જાહેરાતો બનાવનાર વિકેતાએ પણ સમજવું જરૂરી છે. રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની હિતની ભાવના તેનામાં હોવી જોઈએ. રાષ્ટ્રવાદની ભાવના વગર કોઈ પણ રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન થઈ શકે નહીં. રાષ્ટ્રવાદ એ રાષ્ટ્ર પ્રત્યેનો માનવીનો પ્રબળ મનોભાવ વ્યક્ત કરે છે. રાષ્ટ્રવાદ એ એક સામાજિક ઘટના છે. જો દરેક વિકેતા આ અંગે જાગૃત થઈ અને જવાબદારીપૂર્વક વર્તે તો દેશ ખરા અર્થમાં આર્થિક કલ્યાણના માર્ગે આગળ વધી શકે છે અને અર્થતંત્ર ગતિશીલ બની આર્થિક વિકાસ કરી શકે છે.

#### સંદર્ભ:

૧. ગોરડિયા પ્રફુલ, હિન્દુત્વનું પ્રભાત, પ્રકાશન : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ-૧ અને મુંબઈ-૨, પ્રથમ આવૃત્તિ, જુલાઈ-૨૦૦૨.
૨. સાધના, રાષ્ટ્રીયતાનું ઉદ્દેશ્ય (સાપ્તાહિક) ગાંધી જયંતિ વિશેષ, તા. ૩ ઓક્ટો.-૨૦૧૫, ISSUE- 53, Page No. 31,
૩. <https://en.wikipedia.org.../false advertising>
૪. [www.adtive8helath.net/the-truth-behind](http://www.adtive8helath.net/the-truth-behind)

## સ્વામી વિવેકાનંદની દ્રષ્ટિએ રાષ્ટ્રવાદ

પ્રા. કલ્પના પી. જોષી

આસિ. પ્રોફેસર, કોમ્પ્યુટર સાયન્સ વિભાગ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ  
ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ, હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

### પ્રસ્તાવના :

રાષ્ટ્રવાદ એટલે એક એવી વિચારધારા જેમાં વ્યક્તિ પોતાના રાષ્ટ્રથી ઓળખાય છે. એક એવો વિચાર કે જે રાષ્ટ્રને ઉન્નતિ, સંપન્નતા, વિસ્તારની રાહ પર લઈ જાય છે અને જેમાં રાષ્ટ્રની પરંપરાનું પાલન કરે છે. રાષ્ટ્રના ગૌરવ અને સન્માન માટે કટિબંધ એવા વ્યક્તિને રાષ્ટ્રવાદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સ્વામી વિવેકાનંદના મત મુજબ, રાષ્ટ્રવાદ એટલે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સબળતા. સંગઠિત શક્તિઓનો સમૂહ. તેઓ માનવતાવાદને સર્વોત્તમ માને છે. ભારતીય ધર્મમાં કર્મ માટેની શક્તિ એ જ સંદેશ છે.

જ્યારે રજવાડાનો અંત થયો ત્યારે પ્રાચીન સમયમાં દેશ જગૃતિ લાવવા માટે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સામનો કરવા આર્યસમાજ, બ્રહ્મસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન સમાજનો ઉદય થયો.

વિવેકાનંદ દ્વારા ધર્મને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, પણ તે સમયે ધર્મને વિદેશી આક્રમણ અને આંતરિક સમાજનો બદીઓએ ખોળવું કરી દીધું અને તેથી જ ભારતની જનતા પોતાના ઉપરનો આત્મવિશ્વાસ ખોઈ બેઠી હતી. તેથી વિવેકાનંદ ભારતીયોને જગૃત કરવા માટે આહવાન આપ્યું.

હે વીર ! નિર્ભય બનો, સાહસ ધારણ કરો. તમે ગર્વ અનુભવો કે તમે ભારતીય છો. અને ગર્વની સાથે ઘોષણા કરો કે “હું ભારતીય છું” અને પ્રત્યેક ભારતીય મારો ભાઈ છે. ભારતની ભૂમિ એ મારું સ્વર્ગ છે. ભારતનું કલ્યાણ એજ મારું કલ્યાણ છે. તેઓ માનતા કે ધર્મ જ ભારતીય જીવનનો મૂળ મંત્ર છે. તેથી જ હિન્દુધર્મને પુનઃજીવિત કર્યા વગર ભારતને મજબૂત બનાવી શકાય નહિ.

ભારતના ઉત્થાન માટે સમાજનું આમુલ પરિવર્તન જરૂરી હતું. તેઓ એ વેદ, શિક્ષણ અને નારીને સમાન અધિકારની હિમાયત કરી. તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના હિમાયતી હતા. આ સાથે-સાથે શિક્ષિત વ્યક્તિ જ સમાજને દિશા બતાવી શકે છે. તેવું તે માનતા હતા. ભારતના બધા જ અનિષ્ટોનું મૂળ ગરીબી છે. અને તેજ રાષ્ટ્રના વિકાસમાં બાધા ઉત્પન્ન કરે છે. ઘરે-ઘરે જઈ ધર્મ, જ્યોતિષ, ભૂગોળ અને ગણિતની શિક્ષા દેવા માટેની તેઓએ અરજ કરી. વૈદિકમંત્રોથી દેશનું પુનઃઉત્થાન થઈ શકે તેથી વેદજ્ઞાન આવશ્યક હોવું જોઈએ. તેવું તેઓ માનતા હતા.

૧૮૮૮ માં ‘પ્રબુધ્ધ ભારત’ માં તેઓની કવિતા આ બંધનોમાંથી મુક્ત થવા પ્રેરે છે.

તેઓ આ કવિતામાં લખે છે

જગો ફિર એકબાર,  
યહ તો કેવલ નિદ્રા થી,  
મૃત્યુ નહિ થી.

નવજીવન પાને કે લિયે, કમલ નયનો કે વિરામ કે લિયે અમૂલ્ય સાક્ષાત્કાર કે લિયે !

એકબાર ફિર જાગો !  
આકુલ વિશ્વ તુમ્હે નિહાર રહા હૈ.  
હે સત્ય !  
તુમ અમર હો !

કોઈ પણ રાષ્ટ્ર વ્યક્તિઓ દ્વારા બને છે. તેથી દરેક વ્યક્તિએ માનવગરિમા અને સન્માનની ભાવના વિકસાવવી જોઈએ. વ્યક્તિએ પોતાના અહમ અને રાષ્ટ્રનું તાદ્મ્ય કરીને જીવન વ્યતિત કરવું જોઈએ. વિવેકાનંદ માંને છે કે લોહ જેવા મજબુત શરીર અને ટૂંક ઈચ્છાશક્તિ ધરાવતા મનુષ્યની કે જે દરિયાને પણ પર કરી શકે અને મોતનો પણ સામનો કરીને પોતાની ઈચ્છાશક્તિ દ્વારા આગળ વધી શકે તેવો હોવો જોઈએ.

જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાનો આત્મવિશ્વાસ ગુમાવે છે તો કોઈ પણ તેને સરળતાથી ગુલામ બનાવી શકે છે. સ્ત્રીજાતિની પરાધીનતા અને તેની ઉપેક્ષા રાષ્ટ્ર ઉપર ગંભીર છાપ છોડે છે. તેઓ માનતા કે જો માતા શિક્ષિત અને નીતિપરાયણ હોય તો જ પોતાના બાળકનો ઉછેર એક નીતિવાન ભારતીય તરીકે કરી શકે છે. તેથી તો પુરુષ બ્રહ્મ બને તો સ્ત્રી પણ બની શકે છે અને તેથી જ સ્ત્રીઓમાં જાગૃતિ આવશે, રાષ્ટ્રને ઉન્નતિ તરફ લઈ જવાશે.

પરિશ્રમી દેશોના વ્યક્તિઓમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્મશ્રદ્ધા ભારોભાર ભરેલા હોય છે. તેથી જ તેઓ ઘણા આગળ છે અને આખા વિશ્વમાં રાજ કરી જાણે છે. તેઓના આત્મવિશ્વાસને કારણે ૩૩ કરોડ ભારતવાસીઓ ઉપર તેઓ શાસન કરી શક્યા.

અંગ્રેજોના ગુલામ બનેલા દેશમાં ભારતીયોની ધારણા બની ગઈ કે તેઓ ગુલામી માટે જ જન્મ્યા છે. કારણ કે સમાજનો બહોળો ભાગ હંમેશા કચડાયેલોજ રહ્યો હતો. વાણે વ્યવસ્થા અને જાતિવાદે ભારતવાસીઓને સાંકળોમાં બાંધી દીધા જેમાં તેઓનો વિકાસ રૂંધાય ગયો.

તેઓ પણ રાષ્ટ્રને મહાન બનાવવા માટેના ત્રણ સુત્રો આપે છે :

- ૧) સદાચારની શક્તિમાં વિશ્વાસ
- ૨) ઈર્ષા અને સંદેહનો પરિત્યાગ
- ૩) સદ્કાર્ય કરનારને મદદરૂપ થવું.

તેઓના જીવન ઉપર જાપાનીઓની છાપ ઘણી હતી. વિવેકાનંદનો રાષ્ટ્રવાદ એ આધ્યાત્મિક રાષ્ટ્રવાદ હતો. તેઓ દેશની એકતા અને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા ઈચ્છતા હતા. તેઓ રાષ્ટ્રવાદને જનની સ્વરૂપે જુએ છે. રાષ્ટ્ર એ માનવ જાતિનો ભાગ છે. તેથી જ તે દિશાસૂચક જ હોય. તેઓ રાષ્ટ્રભક્ત સંન્યાસીના રૂપમાં દુનિયાની સમક્ષ પ્રસ્તુત થયા અને મુખ્યત્વે યુવાવર્ગને ભયમુક્ત અને ગૌરવવંત બનવા માટેની પ્રેરણા આપી.

સ્વામી વિવેકાનંદ રાષ્ટ્રભક્ત હતા પણ તેઓ ભારતના સ્વતંત્ર સંગ્રામનો ભાગ બની શક્યા નહિ. તેઓ સંન્યાસી હતા અને ક્યારેય રાજનીતિ અને કાનૂની વિવાદો સાથે જોડાયા નહિ. તેઓ દલિત અને ગરીબોની સેવા કરીને જ રાષ્ટ્રવાદમાં સહભાગી થયા. તેઓનું રાષ્ટ્ર માટેનું ચિંતન અન્ય ચિંતકોથી ભિન્ન છે. છતાં પણ તેનું યોગદાન રાષ્ટ્ર માટે નાનું નથી રહ્યું. તેઓના શબ્દો ઉઠો, જાગો, અને ધ્યેય પ્રાપ્તિ માટે તૈયાર થાવ તે આજના ચિંતકો અને યુવાવર્ગ એક સીમા ચિન્હ છે.

#### વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્ય :-

વર્તમાન સ્થિતિમાં ભારત જેવા દેશમાં ધર્મ અને રાજકારણ બંનેનો સમન્વય કરીને પ્રજાને પીરસવામાં આવે છે. આજના સમાજમાં ગરીબી, બેકારી કે શિક્ષણના અભાવને ગૌણ ગણી મહાસત્તા કે સર્વોપરી સત્તા માટે દરેક રાષ્ટ્ર દોડી રહ્યું છે. ભારત જેવા દેશમાં જો શિક્ષણ અને રોજગારી હોય તો આંતકવાદને પણ ડામી શકાય. યુવાધન જ્યારે ગેરમાર્ગે દોરાય છે ત્યારે તેનું મુખ્ય કારણ આજીવિકાનો અભાવ છે. એક વિકસિત રાષ્ટ્ર તરીકે જો ભારત એ આગળ વધવું હોય તો

આર્થિક સબળતા પ્રાપ્ત કરવી પડશે જેને માટે માનવમૂલ્યો અને દ્રઢ મનોબળ જરૂરી છે. તેથી જ સ્વામીજીએ નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતા ઉપર ભાર મુક્યો હતો. આજે પણ ૧૫૩ વર્ષ પછી પણ તેમના વિચારો આપણને વિચાર કરવા પ્રેરે છે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને તેના લક્ષ્યોને સિધ્ધ કરવા માટે સંઘર્ષ કરવો પડે છે. જે વિપુલ સંપત્તિ થી નહિ પણ માનવના આદર્શો દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ભારત દેશની વિપુલ સંપત્તિ તેની પ્રજા છે જે સુષુપ્ત અવસ્થામાં છે તેથી તેને એક દિશા આપી, દ્રષ્ટિ આપીને દરેક ક્ષેત્રમાં સર્વોત્તમ પરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

સંદર્ભ :

૧. સ્વામી વિવેકાનંદ ‘હે ભારત ! ઉઠો જગો રામકૃષ્ણ મિશન નાગોડર - ૧૯૯૭, પૃ-૧૪
૨. વિવેકાનંદ સાહિત્ય ખંડ - ૧ અદ્વૈત આશ્રમ, માયવતી, પિથોરાગઢ, ૧૯૮૯ પૃ-૨૭૩
૩. વિવેકાનંદ સાહિત્ય ખંડ- ૭ ‘વેદાંતનો ઉદ્દેશ’ અદ્વૈત આશ્રમ, માયવતી પિથોરાગઢ, ૧૯૮૯

## રાષ્ટ્રવાદનો અતિરેક : દેશની એકતાને ખતરો

ડૉ. એ. આર. ભરડા

પ્રિન્સિપાલ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા બી.એડ કોલેજ, પોરબંદર.

“રાષ્ટ્રીય એકતાની ઈમારત ઈંટ-ચૂના

અને પથ્થરની મદદથી ખડી કરી શકાય

નાહી, છીણી-હથોડીના ઘા વડે તેને ઘાટ

આપી શકાય નહીં તે તો મનુષ્યના

માનસમાં અને હૃદયમાં શાંત રીતે પાંગરી શકે.”

- ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન્

‘ભારત માતાની જય’ નારા હું ગૌરવથી લગાવું છું પરંતુ જો કોઈ આ નારા લગાડવા ન ઈચ્છતા હોય તો હું તેમનું ગળુ નહીં કાપું, હું કહેવા માગુ છું આપણી સંસ્કૃતિ ગળા કાપવાની નથી, ગળે લગાડવાની છે. તેથી મારા રાષ્ટ્રવાદમાં એ ભાવનાઓને માટે કોઈ સ્થાન નથી. જે વ્યક્તિ અને વ્યક્તિની વચ્ચે અંતર બનાવવામાં વિશ્વાસ રાખે “વસુદેવ કુટુંબકમ્”ના દર્શન મારા ભારતીય વિચાર ધારાનો આધાર છે. તેથી એ બધું મને ભારત વિરોધી લાગે છે. જે ધર્મ કે ભાષા કે જાતિના આધાર પર ભારતીય સમાજને વિભાજિત કરે છે.

દેશમાં નહીં તમામ જગ્યાએ આખી દુનિયામાં અને ખાસ તો સોશયલ મિડિયામાં આપણે અસહિષ્ણુ થતા જઈએ છીએ. બીજાની વાત સાંભળ્યા વિના જ કહરવાટી ઝૂનૂનથી પોતાની વાત કહેવાની ઉતાવળની ટેવ વધતી જાય છે. આપણે બધા ધીરજ ગુમાવતા જઈએ છીએ. મોટી ઉંમરે ઠહેરાવ આવે પણ જવાન પેઢી પાસે સમય નથી હોતો માટે React Overreact બહુ Fast કરતા હોય છે જે કહરવાટી અવાજો છે. એ વધે તો આપણે જે Super Power બની પ્રગતિ કરવાની છે એ કચારેય ન થાય જો આપણે ધર્મ-કોમના ભેદભાવ મૂકી સમાન ભારત ન બનાવીએ.

એ કમનસીબ જ છે કે આજે દેશમાં ઉદાર લોકશાહી, પંથ-નિરપેક્ષ રાષ્ટ્રવાદને લઈને સવાલ ઉઠાવવામાં આવી રહ્યા છે. ઉપનિવેશવાદની સામે અને સ્વતંત્રતાને માટે એક લાંબી લડાઈ પછી જયારે આપણને આઝાદી મળી ત્યારે ખૂબ જ વિચારણા પછી આપણે આપણું બંધારણ બનાવ્યું હતું. આ બંધારણ આપણને એવા ભારતીય બનાવે છે જે પંથ નિરપેક્ષ છે. જે વ્યક્તિની સમાનતામાં વિશ્વાસ કરે છે. જે પોતાના અધિકારો પ્રત્યે જાગૃત છે. પરંતુ બીજાના અધિકારોનું પણ સન્માન કરે છે. બંધારણના આમુખમાં આપણે આપણાં ભારતને એક એવા રાષ્ટ્રના રૂપમાં પ્રસ્તૂત કર્યું છે જે સમતા, સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને બંધુતાના ચાર મજબૂત સ્તંભો પર ઊભું છે. આજ આઘારો એ વિભાજનની કચ્છતા અને ધર્મના નામે થયેલા ભયંકર અને ખરાબા છતાં આપણે લોકશાહી, પંથ-નિરપેક્ષ રાષ્ટ્રવાદને પરિભાષિત કરનારું બંધારણ આપ્યું છે.

આપણા આ રાષ્ટ્રવાદ પ્રત્યે આપણી ભીંતર ગૌરવની ભાવના હોવી જોઈએ. ‘ભારત માતાની જય’ ના નારા ગૌરવથી લગાવવાનો એજ અર્થ છે કે આપણે એ બધા પ્રત્યે ગૌરવનો અનુભવ કરીએ જેના કારણે આપણે ખુદ ને એક મહાન દેશ માનીએ છીએ. આપણી આ મહાનતાનો આધાર આપણો

ભુગોળ અને ઇતિહાસ ન હોઈ શકે. આપણી મહાનતાનો આધાર આપણા વિચાર છે. જો આપણને ધર્મો, જાતિઓ, વર્ણો, વર્ગોથી ઉપર ઊઠીને એક મનુષ્યના રૂપમાં જીવવાની પ્રેરણા આપે છે. સાચા અર્થમાં ‘ભેરા ભારત મહાન’ ત્યારે બની શકે જ્યારે સવા અબજ ભારતવાસીઓ ખુદને માનવતાના સ્તરે સમાનતાના અધિકારોથી સજ્જ અનુભવ કરે, બધાને જીવવાનો સમાન હક્ક હોય, બધાને વિકાસની સમાનતા હોય, બધાને ઓળખ એક ભારતીય હોય, ધર્મના આધાર પર કોઈ ખુદને બીજાથી વધારે ભારતીય ન સમજે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ કેળવણીની ફૂલસૂકીમાં જણાવ્યું છે કે નીતિ અને સદાચારના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સર્વધર્મમાં સમાન છે. એ બાળકોને જરૂર શીખવવા જોઈએ અને ‘વર્ધા યોજના’ પ્રમાણે નિશાળમાં એટલું ધાર્મિક શિક્ષણ પૂરતું ગણવું જોઈએ. વળી ડૉ. રાધાકૃષ્ણન યુનિવર્સિટી પંચે પણ ધાર્મિક સંસ્કારોની શરૂઆત બાલ્યાવસ્થામાં થાય એ હિતાવહ છે એવું સુચન કર્યું હતું. તેમણે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે “જીવનની ધાર્મિક બાજુની ઓળખ જો બાળકને આપવામાં નહીં આવે તો તે તેના પૂર્ણ વિકાસથી વંચિત રહેશે. અને જો આ માર્ગદર્શનની જવાબદારી ઘર કે સમાજ પર છોડી દેવામાં આવશે તો તેથી કોમી ઝનૂન અને અસહિષ્ણુતા અને સ્વાર્થનું પ્રમાણ દેશમાં વધવાની શક્યતા છે.” મહાત્મા ગાંધીજી માને છે કે જે શિક્ષણ આપણને મનુષ્ય ન બનાવે તેવા શિક્ષણનો કોઈ અર્થ નથી. વ્યક્તિએ કુટુંબમાં, ગામમાં, સ્ત્રીઓ તરફ, બાળકો તરફ કેવું આચરણ કરવું એ ગામડામાં વસતો આપણો નાગરિક બરાબર સમજે છે. એને તેના નીતિ-નિયમો પણ સમજે છે. આવા નાગરિકને અક્ષરજ્ઞાન દેવાનો શું અર્થ છે? ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ શિક્ષિત હોવા કરતાં નૈતિક હોવું અને એ રીતે આચરણ કરવું વધુ મહત્વનું છે.

જરૂરિયાત રાષ્ટ્રવાદને સમજવાની પણ છે. રાષ્ટ્રવાદના પક્ષ અને વિપક્ષમાં દુનિયાભરમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે. આપણા પોતાના દેશમાં આઝાદીની લડાઈ દરમિયાન પણ મહાત્મા ગાંધી અને ગુરૂદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની વચ્ચે આ વિષયે લાંબી વાતચિત થઈ હતી. માનવતાવાદના સમર્થન છતાં ગાંધીજી એમ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રવાદમાં ઉદ્વારકની શક્યતાઓ છૂપાયેલી છે. જ્યારે વિશ્વકવિનું કહેવું હતું કે રાષ્ટ્રવાદની આક્રમક શક્યતાઓના ભયસ્થાનો ઘણાં વધારે છે. પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતમાં જે રીતે રાષ્ટ્રવાદને સમજવા-સમજાવવાની વિભાજિત કરવાના ખતરાથી ભરેલ છે.

આજે ‘સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ’ને પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું જાણે કોઈ અભિયાન ચાલી રહ્યું છે. સાચું તો એ છે કે સાંસ્કૃતિક રાષ્ટ્રવાદ એ નામ પર એ સાંપ્રદાયિક રાષ્ટ્રવાદ છે અને આ રાષ્ટ્રવાદ એ આક્રમક શક્યતાઓને કયાંય વધારે ઉજાગર કરે છે. જેની વાત વિશ્વકવિએ કરી હતી.

આજે જે ભાષામાં દેશમાં રાષ્ટ્રવાદની વાત કરાઈ રહી છે અને જે રીતે સિન્ન વિચાર રાખવાનાઓને દેશક્ષેત્રી જાહેર કરાઈ રહ્યા છે. તે એક ખતરનાક પ્રવૃત્તિનો સંકેત છે જ્યારે કોઈ યોગ્ય ગુરુ માથું વાઢવાની વાત કરે છે. કોઈને દેશ છોડી જવાની ચેતવણી આપે છે. કોઈ સાંસદ ધર્મના આધારે કોઈને રાષ્ટ્રભક્તિમાં શંકા કરે છે. કોઈ છૂપાયેલી ભાવનાના ભયસ્થાનોની ઉપેક્ષા ન કરી શકાય.

આપણું બંધારણ લોકશાહી પંથ-નિરપેક્ષ ઉદાર સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. વાસ્તવમાં એ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનું સત્ય છે. સાંપ્રદાયિકતાની ભાવનાઓને ઉભરાવી અથવા સાંપ્રદાયિક ઘુવીકરણ ખતરામાં નથી પડતી રાષ્ટ્રની ઓળખ પણ ઝંખવાય છે.

ભારત અનેકવિધ વિવિધતાઓ ધરાવતો દેશ છે. પ્રત્યેક સમુદાયની રહેણી-કરણી, પરંપરાઓ, પ્રણાલિકાઓ, રીત-રિવાજો વગેરે સિન્ન છે છતાં વિવિધતામાં એકતા એજ ભારતની વિશેષતા છે. વર્તમાન ભારતની લોકશાહી અને આતંકવાદ, ત્રાસવાદ, પ્રતિવાદ, ભાષાવાદ, ધર્મ કટ્ટરતા જેવા વિઘાતક પડકારો દિન-પ્રતિદિન વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરીને ઉભા છે. ત્યારે આ પરિસ્થિતિમાં દેશમાં રાષ્ટ્રીય અને ભાવાત્મક એકતા ટકાવી રાખવી મુશ્કેલ બનતી જાય છે. ત્યારે મહાભારતનો પ્રસંગ વાગોળવા યોગ્ય છે.

પાંડવો જયારે વનવાસ ભોગવી રહ્યા હતા ત્યારે દુર્યોધન એમની દુર્દશા જોવા અને માણવા આવ્યા પણ માર્ગમાં ગંધર્વરાજા ચિત્રરથે દુર્યોધનને મહાત કરીને કેદ પકડ્યો. આ સમાચાર જાણીને ભીમને ખૂબ ખુશી થઈ પણ યુધિષ્ઠિરે ટોકીને કહ્યું:

પરસ્પર વિરોધેતુ,  
વયમ્ પંચૈવ, તે શતમ,  
પરિભવ પ્રાપ્તે  
વયમ્ પંચાધિક શતમ્ ।

અર્થાત્ આપણાં આપસના ઝગડામાં આપણે પાંચ અને કૌરવો ૧૦૦ છે. પણ બહારના શત્રુ આક્રમણ કરે ત્યારે આપણે એકસો પાંચ છીએ તે ભૂલશો નહીં. આવા સમયે રાષ્ટ્રીય અને ભાવનાત્મક એકતાના વિકાસ થકી શું થઈ શકે છે તેનું ચિંતન કરવું આવશ્યક બની ગયું છે. ભાવાત્મક એકતાથી પ્રજાના સમૂહો વચ્ચે સંપ, સહકાર, સહિષ્ણુતા, સહાનુભૂતિની ભાવના કેળવાય છે. લોકો વચ્ચે ભાઈચારાની ભાવના વિકસે છે. જેથી રાષ્ટ્રનો આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક એમ સર્વાંગીણ વિકાસ થાય છે. રાષ્ટ્રીય એકતાના પાયાઆજે હ્યમચી રહ્યા છે. પરિણામે રાષ્ટ્રીય એકતાને ખંડિત કરનારા પરિભવો પર કેવી રીતે અંકુશ મુકવો એ વિચારવાનું વધુ આવશ્યક બન્યું છે. જેમાં ધાર્મિક યૈમનસ્ય અને કટ્ટરતા, જાતિવાદ, રાજયોનું વિભાજન, સાચા નેતૃત્વનો અભાવ, રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોની અવહેલના વગેરે રાષ્ટ્રવાદી પરિભવો છે.

દેશપ્રેમ તથા રાષ્ટ્રીય એકતા એ વર્તમાન સમયની આવશ્યકતા છે. જો રાષ્ટ્રવાદ નાબૂદ થશે તો જ દેશ સમૃદ્ધ, વિકસિત અને સુરક્ષિત થઈ શકશે. દેશની જનતાએ પોતાનામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ વધારવા માટે પ્રયત્નો કરવા અને સમાજમાં રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના દૃઢ કરવા માટે યોગદાન કરવા યોગદાન આપવું રહ્યું. રાષ્ટ્રવાદને નાબૂદ કરવાના ઉપાયો જોઈએ તો - તેમાં નાગરીકોની ભૂમિકા મહત્વની બની રહે છે.

(૧) લોકશાહી મૂલ્યો એટલે કે સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુત્વ, એકતા અને અખંડિતતા અને બિનસાંપ્રદાયિકતામાં અતૂટ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ હોવો જોઈએ.

(૨) કોઈપણ વ્યક્તિ, કોમ, ધર્મ, પ્રદેશ કે ભાષા તરફ તે પૂર્વગ્રહ ઘરાવતો ન હોય.

(૩) તેનું યૈચારિક વિશ્વ વિશાળ હોય, તે તટસ્થ અને નિરપેક્ષ રીતે વ્યક્તિ, બનાવો, પ્રસંગો અને ઘટનાઓનું વિશ્લેષણ કરી શકે તેવો હોવો જોઈએ.

(૪) તે પક્ષીય પૂર્વગ્રહોથી દૂર રહીને વિદ્યાર્થીઓ પક્ષપાતનો ભોગ ન બને તેની કાળજી રાખનારો હોવો જોઈએ.

(૫) તે મતાગ્રહિ નહીં સત્ય આગ્રહી હશે, મતારોપણ કરવાના બદલે સ્વતંત્ર વિચાર કરવા પ્રેરીને તેમના યૈચારિક સ્વાતંત્ર્યને ઉત્તેજન આપવાનો હશે.

(૬) આચાર અને વિચારમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ, દેશભક્તિ, જનસેવા વગેરેનું પ્રતિબિંબ પડતું હશે.

(૭) તે પૂર્ણપણે રાષ્ટ્રવાદીતાના રંગે રંગાયેલો હશે.

(૮) તે મન, કર્મ, વચનથી રાષ્ટ્રીયતા માટે સમર્પિત હશે. રાષ્ટ્રીય અસ્થિતા અને રાષ્ટ્રપ્રેમ એ તેની પ્રતિબદ્ધતા હશે.

(૯) જાહેરમાં પૂર્વગ્રહ્યુક્ત અને પક્ષપાતી ઉચ્ચારણો ન કરવા.

(૧૦) કોમી તંગદિલી, ધાર્મિક ઝનૂન અને રાજકીય સંકુચિતતા આત્મ સમર્પિત ભુદ્ધિ, અને નસેનસમાં વેગથી વહેતું રાષ્ટ્રાભિમાન સ્વામી વિવેકાનંદ અને લોકમાન્ય ટિળક જેવા ‘રાષ્ટ્ર પુરુષ’ અને સરદાર ભગતસિંહ જેવા ક્રાંતિકારી એવા આપણા પૂર્વજોનું લોહી આપણી ધમનીઓમાં વહેતું હોય ત્યારે આપણે ફરીવાર આ ભારત માતાને શું ભષ્ટાચાર, દુરાચાર, અધર્મચરણ જેવી પરતંત્રતામાંથી મુક્ત નહીં કરી શકીએ?

‘ન હિન્દુ નીકળ્યા ન મુસલમાન નીકળ્યા

કબરો ઊઘાડી જોયું તો ઈન્સાન નિકળ્યા.’ - અમૃત ઘાયલ



રાષ્ટ્રવાદ પ્રાચીન અને આધુનિક  
“ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના તબક્કાઓ એક સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન”

ડૉ. કીર્તિ એમ. જાની

આસિ. પ્રોફેસર, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ  
ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

**પ્રસ્તાવના :**

રાષ્ટ્રવાદને એક સામાજિક ઘટના તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. માનવ જાતિનું સામુદાયિક જીવન જ્યારે તેના વિકાસને અમુક તબક્કે પહોંચવા પામ્યું અને વિકાસને સ્પર્શતી જાત-જાતની સામાજિક ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ પરિપક્વ થવા પામી ત્યારે સામાજિક જગતમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના ખ્યાલનો ઉદય થવા પામ્યો.

રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના ખ્યાલવાળા માનવ સમુદાયની કેટલીક આગવી લાક્ષણિકતાઓ હતી જેવી કે સ્થાયી વસવાટ, વ્યાપક અર્થતંત્ર, એક ભાષા, સુસ્પષ્ટ લોકમાનસ અને એક સમાન સંસ્કૃતિનો સમાવેશ થાય છે. આવા ખ્યાલવાળા માનવ જુથો સોળમી સદીમાં ઉદભવેલા હોવાનું માનવામાં આવે છે.

ભિન્ન-ભિન્ન દેશોની રાષ્ટ્રીયતાનો વિકાસ દરેકના પોતપોતાના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસે તેના પ્રચલિત કે પ્રવર્તમાન રાજકીય આર્થિક તથા સામાજિક વ્યવસ્થાતંત્રે તેમજ દરેક રાષ્ટ્રની સામાજિક હસ્તી નભાવી રાખવા માટેના સંઘર્ષની આગેવાની લેનાર સામાજિક વર્ગોના માનસિક વલણો અને આર્થિક સ્થિતિના વિશિષ્ટ સ્વરૂપે નિર્ધારિત કરેલ માર્ગે થયેલો હોય છે દરેક રાષ્ટ્રનું ઘડતર અજોડ રીતે થયેલું જોવા મળે છે.

આજનું માનવ જગત રાષ્ટ્રોનું બનેલું છે. આજના વિદ્વાનો કોઈ યોજનાને રજૂ કરતા હોય ત્યારે રાષ્ટ્રને એકમ તરીકે ઓળખાવે છે. રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રમાં મૂડીવાદના ઘોરણોનો તિલાંજલી આપીને રાષ્ટ્રવાદને માન્ય રાખવામાં આવે છે. માનવ જીવનમાં રાષ્ટ્રવાદને વર્તમાન સમયમાં ખૂબ જ મહત્વનો ગણવામાં આવે છે. તેથી ખ્યાતનામ વિચારકો, સમાજશાસ્ત્રીઓ, રાજપુરૂષો, રાજનિતિજ્ઞો વગેરે તાજેતરના વર્ષોમાં આ વિષયનું સંશોધન કાર્ય કરતા જોવા મળે છે. અને રાષ્ટ્રવાદ સાથે સંકળાયેલા અનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલ શોધવાના પ્રયત્ન કરતા જોવા મળે છે. ખાસ કરીને સામાજિક આર્થિક રાજકીય સાંસ્કૃતિક વગેરે ક્ષેત્રમાં થતી રાષ્ટ્રવાદની અભિવ્યક્તિનો અભ્યાસ કરવાની જહેમત ઉઠાવી છે. દરેક રાષ્ટ્રમાં રાષ્ટ્રવાદનો જન્મ આગવી અને અજોડ રીતે થયેલો હોય છે. એટલે રાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રવાદનું અધ્યયન પણ એક નિરાળુ આવશ્યક કર્તવ્ય કર્મ બની રહે છે.

**ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના ઉદ્ભવ અને વિકાસ :**

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ સાંપ્રત યુગની એક તાજી જ ઘટના છે. ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ એટલે બ્રિટિશ હુકુમતથી આઝાદી પ્રાપ્ત કરી તે સત્તાએ આણેલી વિકૃતિઓને દૂર કરી ભારતીય સમાજનો નવા માર્ગે ઉત્કર્ષ સાધવાની ભાવના અને આંદોલન રાષ્ટ્રવાદના વ્યાપક અભ્યાસની દ્રષ્ટિએ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ ઘણું જ મહત્વ ધરાવે છે તેના કારણો પણ ઘણા છે.

ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થા અદ્વિતીય સ્વરૂપની હતી માનવ જાતિના સમગ્ર ઇતિહાસમાં તેનો જોડો

કદાચ ક્યાંય પણ નહિ મળે ભારત એક અતિ વિશાળ દેશ છે. તેની વસ્તી ઘણી જ વધારે છે અહીંના લોકો જુદી-જુદી ભાષા અને ધર્મ ધરાવતા જોવા મળે છે. ભારતની સમગ્ર વસ્તીનું જુદા-જુદા વાડાઓમાં થયેલું વિભાજન ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના વિકાસની વિચિત્ર પાર્શ્વ ભૂમિકા છે. ભારતનું વિલક્ષણ સામાજિક આર્થિક અને રાજકીય વ્યવસ્થાતંત્ર, તેનો ધાર્મિક ઇતિહાસ, તેની પ્રાદેશિક વિશાળતા અને વિપુલ જનસંખ્યા એવી-એવી ઘણી બધી બાબતો ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના ઉદ્ભવ અને વિકાસના અધ્યાયને અઘરો, પરંતુ રસપ્રદ અને ઉપયોગી બનાવે છે. ભારતીય ભૂતકાળની પ્રજામાં જીવનરક્ષાની જે ઉત્કટ ઈચ્છા શક્તિ રહેલી હતી તેના જેવી જગતની બીજી કોઈ પ્રજામાં કદાચ નહીં હોય ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને લગતી બીજી નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે તેનો ઉદ્ભવ ભારતીય પ્રજાની પરાધીન દશામાં થવા પામ્યો છે. ભારતને પોતાની સત્તા નીચે રાખી રહેલું બ્રિટિશ રાષ્ટ્ર સારી પેઠે વિકસીત થઈ ચુકેલું રાષ્ટ્ર હતું. તેણે કેવળ પોતાના સ્વાર્થની વૃદ્ધિ અર્થે ભારતીય સમાજની આર્થિક સંરચનામાં ઉન્મૂલક પરિવર્તન આણ્યું. દેશ ભરમાં એક કેન્દ્રિત શાસનતંત્રની પ્રતિષ્ઠા કરી અને કેવળણી આધુનિક સંદેશા વ્યવહાર તથા વાહન વ્યવહાર ઈત્યાદી જેવી અનેક અવનવી બાબતો દાખલ કરી પરિણામે આપણા પ્રાચીન દેશમાં નવા-નવા સામાજિક વર્ગોનો ઉદય અને વિકાસ થવા પામ્યો અને અજોડ સ્વરૂપના સામાજિક પરિબળો ઉભા થયા જે પોતાના સ્વભાવને કારણે બ્રિટિશ શાહીવાદ સાથે અથડામણમાં આવતા ગયા અને ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની ચાલક શક્તિ બન્યા.

આમ, ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ અતિ વિચિત્ર અને વિષમ પાર્શ્વ ભૂમિકામાં ઉદ્ભવ પામી અને વિકાસના પંથે પ્રયાણ કરી રહ્યો છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદ્ભવ બ્રિટિશ યુગ દરમ્યાન થયેલો જોવા મળે છે. ત્યાર પહેલાના સમયમાં ભારતના લોકોમાં રાષ્ટ્રીયતાની વિભાવનાના પ્રાગટ્ય માટે કોઈ અવકાશ ન હતો. ભારતના લોકોનું એકીકરણ કરવામાં અને તેનામાં રાષ્ટ્રીય ચેતના પ્રગટાવવા માટે બ્રિટિશ શાસન વ્યવસ્થાની સાથોસાથ અંગ્રેજી કેળવણી, વાહન વ્યવહારનો વિકાસ અને વર્તમાનપત્ર જેવી અનેક બાબતોએ ભાગ ભજવ્યો છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ વિકાસના ઘણા તબક્કામાં પસાર થઈ ચુક્યો છે. જેમ-જેમ તે એકમાંથી બીજા તબક્કામાં પ્રવેશતો જાય છે તેમ તેનું લક્ષ્ય વધુને વધુ સ્પષ્ટ થતું જોવા મળે છે. વિવિધ વિકાસના પરિબળોના પરિણામે ભારતની પ્રજાના જુદા-જુદા સ્તરોમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના પ્રગટતી જતી હતી તેમજ આ સ્તરો રાષ્ટ્રીય આંદોલન તરફ આકર્ષાતા જતા હતા આ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ રાષ્ટ્રીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં વ્યકત થતી હતી દેશમાં શરૂ થયેલી નવી અર્થવ્યવસ્થાને પરિણામે નવા-નવા સામાજિક વર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા.

આ બધા જ વર્ગો એક શાસન વ્યવસ્થામાં ઉછરી રહ્યા હતા તેઓ એવું માનવા લાગ્યા કે ભૂતકાળના સામાજિક અને રાજકીય સંજોગોએ તેઓના વિકાસને રૂંધી રાખ્યો હતો. એટલે પોતાના વિકાસમાં અવરોધ રૂપ બનતા પરિબળોના નિવારણ માટે તેઓ એકત્ર થયા અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી જેના પરીણામે ભારતની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વિકસવા અને શક્તિશાળી બનવા લાગી.

ભારતના સમાજશાસ્ત્રી અક્ષયભાઈ દેસાઈએ પોતાના પુસ્તક “ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની સામાજિક ભૂમિકામાં ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને જુદા-જુદા તબક્કાઓમાં નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો છે.

#### **પ્રથમ તબક્કો :**

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદની શરૂઆતમાં એટલે કે વિકાસના પ્રથમ તબક્કામાં ખૂબ જ મર્યાદિત જુથ સંકળાયેલું હતું આ જુથ ભારતીય ઉચ્ચ વર્ગ અને વૃદ્ધિ જીવીઓનું બનેલું હતું તેઓ અંગ્રેજી કેળવણી પામેલો અને લોકશાહીને આત્મસાત કરેલ જુથ હતું. રાજા રામમોહન રાય અને તેમના જુથના સભ્યોના નામ ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના આદ્યપ્રણેતાઓમાં સમાવવામાં આવે છે. આ લોકો દ્વારા ભારતની જનતામાં

રાષ્ટ્રવાદનો ખ્યાલ પ્રચલિત બન્યો હતો. સમાજ સુધારણા અને ધાર્મિક સુધારણા જેવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા રાષ્ટ્રીય ચેતનાની અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવી.

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના આ પહેલા લડવૈયાઓ અખબાર સ્વાર્ત્ર્ય અને “દેશના વહિવટમાં દેશની પ્રજાનો અવાજ” જેવા લોકશાહી અધિકારોની માંગ આગળ ધરતા રહેતા હતા.

#### બીજો તબક્કો :

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો પહેલો તબક્કો ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના ઉદય સાથે સમાપ્ત થયેલો ગણવામાં આવે છે. અને ૧૮૮૫ થી ૧૯૦૫ સુધીના ૨૦ વર્ષના સમય ગાળાને બીજા તબક્કા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ તબક્કામાં રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિની આગેવાની કોંગ્રેસે પોતાના હાથમાં લીધી તેઓની પ્રવૃત્તિમાં ભારતમાં નવા ઉભા થયેલા મૂડીવાદી સમાજના હિત જોવા મળતા. આ સમય દરમિયાન રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું ફલક વધ્યું જે માત્ર ઉચ્ચ વર્ગ પૂરતી મર્યાદિત ન રહેતા શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગ અને વેપારી વર્ગમાં વિસ્તરવા લાગી આ બંને જુથ અંગ્રેજી કેળવણી અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના કારણે અસ્તિત્વમાં આવેલા હતા. આ સમય દરમિયાન ભારતમાં જુદા-જુદા ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો અને નવો ઉદ્યોગપતિ વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. કોંગ્રેસે પોતાના કાર્યક્રમમાં દેશના ઔદ્યોગીકરણ ઉપર ખાસ ભાર મૂકી અને ૧૯૦૫માં સ્વદેશીની ઝુંબેશ ઉપાડી હતી.

ઉદારમતવાદીઓની આગેવાની નીચે કોંગ્રેસ મોટે ભાગે શિક્ષિતો અને વેપારીઓની માંગણી રજૂ કરતી જેમાં સરકારી નોકરીઓનું ભારતીયકરણ સરકારી વહીવટીતંત્ર સાથે ભારતીયોનો સાથ સહયોગ અને આર્થિક શોષણની અટકાયત જેવી બાબતોનો સમાવેશ થતો આ ઉપરાંત લોક પ્રતિનિધિત્વવાળા તંત્રો અને નાગરીક સ્વાર્ત્ર્યની માંગણી જેવી લોકશાહી સ્વરૂપની માંગ પણ રજૂ કરવામાં આવી આ લડતો મુખ્યત્વે બંધારણીય ચળવળ અસરકારક દલીલો અને બ્રિટિશ જનતાના લોકશાહીવાદ તરફ વિવેક બૃહ્દિ અને પ્રણાલિકાઓને પ્રાર્થના પૂરતી મર્યાદિત રહેતી.

રાષ્ટ્રવાદી ચળવળની મહત્વની માંગ બ્રિટિશ સરકાર સંતોષતી નહી તેથી એક વર્ગ નિરસ થવા લાગ્યો અને નવી વિચારધારા અને નવા ખ્યાલ ધરાવતું એક અલગ જુથ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ સમયે સમાજમાં બેકારી વધવા લાગી હતી તેમજ દુકાળ અને રોગચાળા જેવી વિપતિની પરિસ્થિતિ નવા જુથ માટે સાનુકૂળ બની ગઈ હતી આજ સમયે બંગાળના ભાગલા થવા અને તેના લીધે આમ જનતા સરકારથી વિમુખ બની ગઈ આવી પરિસ્થિતિમાં ટિળક, ઘોષ, પાલ, લાલા લજપતરાય જેવા નેતાઓનું એક જુથ અસ્તિત્વમાં આવ્યું જે જહાલ જુથ તરીકે ઓળખાયું. ૧૯૦૫ સુધીમાં મવાળ જુથના સભ્યોને પણ બ્રિટિશ સરકારમાંથી શ્રદ્ધા ઉઠવા લાગી. આમ, મવાળ જુથ અને જહાલ જુથ જેવી બે પ્રતિવાદી વિચારધારા અસ્તિત્વમાં આવી. મવાળ વાદીઓ બ્રિટિશરોમાં ઊંડી ઊંડી શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા જ્યારે જહાલ વાદીઓ બ્રિટિશરોને આર્થિક શોષણ કરનાર ગણાવતા હતા. મવાળવાદીઓ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના વખાણ કરતા હતા જ્યારે જહાલ વાદીઓ ભારતના ભૂતકાળ ઉપર નજર રાખતા હતા રાજકીય બાબતોમાં મવાળ પક્ષ આજીજી અને પ્રાર્થના કરવામાં માનતો હતો જ્યારે જહાલ પક્ષ ચળવળ અને દબાણો ઉભો કરતા હતા જવાળવાદીઓ વહીવટી સુધારાની માંગણી કરતા હતા જ્યારે જહાલ પક્ષે સ્વરાજ્ય અને સ્વશાસનને પોતાનું અંતિમ લક્ષ્ય બતાવ્યું હતું.

આમ, બીજા તબક્કામાં રાજકીય અસંતોષ અમુક અંશે ત્રાસવાદી ચળવળ બન્યો હતો. રાષ્ટ્રપ્રેમી યુવાનોના જુથો સ્વાર્ત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે અમલદારો કે કર્મચારીની હત્યા તેમજ લશ્કરમાં બળવાની ઉશ્કેરણીની રીતો અપનાવતા હતા.

#### ત્રીજો તબક્કો :

રાષ્ટ્રવાદી ચળવળનો ત્રીજો તબક્કો ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૮ સુધીનો ગણવામાં આવે છે. આ સમયે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું નેતૃત્વ મવાળોના હાથમાં હતું.

આ સમયે સરકારી દમન વધી ગયું હતું. રાષ્ટ્રીય ચળવળે ઘણી જ પ્રગતિ કરી હતી આમ જનતામાં રાષ્ટ્રીય સ્વમાન અને આત્મશ્રદ્ધાની લાગણીનું સિંચન થવા લાગ્યું હતું ભારતીય જનતાને પોતાના ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ ઉભો કરેલો હતો જો કે આ પ્રવૃત્તિની કેટલીક મર્યાદાઓ હતી તેથી મુસ્લિમોને આકર્ષી શક્યા નહીં.

ત્રીજા તબક્કામાં રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિનું ફલક વધ્યું હતું. નીચલો મધ્યમ વર્ગ તેમાં જોડાયો હતો “હોમરૂલ” ચળવળે લોકોની ચેતનાને પ્રબળ બનાવી હતી. મુસ્લિમો પણ જાગૃત બન્યા અને મુસ્લિમ લીગની સ્થાપના કરવામાં આવી. આમ ત્રીજા તબક્કામાં રાષ્ટ્રવાદની સાથે કોમવાદ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

#### ચોથો તબક્કો :

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો ચોથો તબક્કો ૧૯૧૮ થી ૧૯૩૦-૩૪ સુધીનો ગણવામાં આવે છે.

આ સમયની નોંધપાત્ર ઘટના એ છે કે, રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિને હવે સમગ્ર જનતાનો સહકાર પ્રાપ્ત થયો. અત્યાર સુધી અમુક વર્ગ પૂરતી મર્યાદિત રહેલી. રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ભારતીય આમ જનતા સુધી પહોંચી ગઈ ભારતના લોક સમુદાયમાં જાગૃતિ આપવાના અનેક કારણો હતા. આર્થિક કટોકટી, સરકારી વચનનો ભ્રમ અને રાજ્યનું વધતું જતું દમન વગેરેએ જનતા પર માઠી અસર ઉભી કરી અને લોકો ઉશ્કેરાટની પરિસ્થિતિએ પહોંચ્યા યુરોપીયન રાષ્ટ્રોમાં થયેલી જુદી-જુદી ક્રાંતિઓ તેમજ હોમરૂલ ચળવળે ભારતીય જનતાની રાજકીય ચેતનાને વ્યાપક બનાવી કેટલીક ઘટનાઓ એ મુસ્લિમોને નાખુશ કર્યા અને પરીણામે સામુદાયિક સંયુક્ત રાષ્ટ્રીય આંદોલનની પૂર્વશરત પ્રાપ્ત થઈ.

ઔદ્યોગિક વિકાસને કારણે ઉદ્યોગપતિઓની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો થયો તેથી તેઓ કોંગ્રેસ અને અસહકારની ચળવળને ટેકો આપવા લાગ્યા કોંગ્રેસના કાર્યક્રમો ઉદ્યોગપતિના હિતમાં હોવાથી નાણાકીય સહાયો પણ પ્રાપ્ત થવા લાગી આમ ભારતીય મૂડીદાર વર્ગનો પ્રભાવ અત્યંત મહત્વશીલ ભાગ ભજવવા લાગ્યો.

આ તબક્કામાં બીજી મહત્વની ઘટના એ હતી કે દેશમાં સમાજવાદી અને સામ્યવાદી જુથોનું સંવર્ધન થતું જતું હતું ભારતની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં આ એક અવનવી ઘટના બની હતી.

કોંગ્રેસે સ્વતંત્રતા જેવી સ્પષ્ટ સંજ્ઞા અપનાવી અને દેશભરમાં ઉભા થયેલા યુવક મંડળો અને સ્વાતંત્ર્ય સંસ્થાઓએ પોતાના રાજકીય ધ્યેય તરીકે સ્વતંત્રતાને સ્વીકૃતિ આપી.

સાથોસાથ આ સમયે દેશમાં જુદા-જુદા કોમી સંગઠનો રચાયા અને સંખ્યાબંધ કોમી રમખાણો પણ થયા.

આ તબક્કાની સમાપ્તિ ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે કોંગ્રેસે ચલાવેલી ૧૯૩૦-૩૪ ની સવિનય કાનૂન ભંગ ચળવળની થઈ હતી.

#### પાંચમો તબક્કો :

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના પાંચમો તબક્કો ૧૯૩૪ થી ૧૯૩૯ બીજી વિશ્વ યુદ્ધ ફાટી નીકળવા સુધીનો હતો.

આ સમય દરમિયાન અનેક નોંધપાત્ર ઘટનાઓ બની હતી અને તે દરેક ઘટના રાષ્ટ્રવાદના ઇતિહાસમાં ઘણું જ મહત્વ ધરાવે છે.

કોંગ્રેસીઓનું એક જુથ ગાંધીજીની વિચારધારામાંથી શ્રદ્ધા ગુમાવી બેહુ હતું અને તેઓને એક નવા પક્ષ તરીકે કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષની સ્થાપના કરી તેઓનું ધ્યેય કામદારો અને ખેડૂતો ને સંગઠીત કરીને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ચલાવવાનું હતું આ પક્ષ ગાંધીજીથી છૂટા પડેલા નાના-નાના મૂડીદાર વર્ગનો બનેલો હતો.

આ ઉપરાંત સુભાષ બોઝની આગેવાની નીચે “ફોરવર્ડ બ્લોક” જેવા ગાંધીવાદ સાથે સંમત ન થઈ શકે તેવા તત્વો પણ ઉભા થયા હતા.

દલિતોની પ્રવૃત્તિ સતત વધતી જતી હતી તે પણ આ તબક્કાની મહત્વની ઘટના ગણાવી શકાય. મુસ્લિમ લીગ પણ સંગઠન અને રાજકારણ બંને દ્રષ્ટિથી શક્તિશાળી બની તેમજ મુસ્લિમ સંગઠનો પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યા.

એક મહત્વપૂર્ણ ઘટના એ બની કે સામ્યવાદી પક્ષ અસ્તિત્વમાં આવ્યો આ પક્ષ વિધાર્થીઓ કામદારો અને કિસાનો ઉપર ખૂબ પ્રભાવ પાડતો હતો.

કિશાન પ્રવૃત્તિની ઝડપી પ્રગતિ થતી જતી હતી. કિસાનોમાં રાષ્ટ્રીય અને વર્ગીય ચેતના જાગૃત બનવા લાગી તેઓ પોતાના સંગઠનો, નેતૃત્વ, કાર્યવહી, સૂત્રો અને ઝંડા અપનાવતા હતા. લગભગ કોંગ્રેસની નેતાગીરી સ્વીકારતો વર્ગ પોતાની અલગ નેતાગીરી પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો તેમજ પોતાની માંગણીઓ પણ અલગ રીતે રજૂ કરતા થયા. સભાન કિસાનોએ અખિલ કિશાન સભાનું આયોજન કર્યું અને સ્વતંત્ર કિસાન ચળવળનું એલાન આપી તેનું સંચાલન પણ કરેલું આમ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં એક અલગ રાજકીય પક્ષ તરીકે સામેલ થઈ ભાગ લીધો.

આ તબક્કાની બીજી મહત્વની ઘટના ભારતમાં દેશી રાજ્યોની પ્રજાની લોકશાહી લડતની પ્રગતિ હતી. તેઓની માંગણીઓમાં મુખ્યત્વે રાજાની ઈજારાશાહીની નાબૂદી, લોક પ્રતિનિધિત્વાળી રાજકીય સંસ્થાઓની સ્થાપના, નાગરીક સ્વાતંત્ર્ય વગેરે હતા. દેશની રજવાડાની લડતનું નિયમન જે તે રજવાડાના વેપારી વર્ગના હાથમાં રહેતું અને કોંગ્રેસ તેને ટેકો અને સહાય આપતી.

એક મહત્વપૂર્ણ બાબત એ હતી કે જુદી-જુદી જનજાતિઓમાં પણ જાગૃતતા આવવા લાગી તેઓની જાગૃતતા તેમની માંગણીઓમાં પ્રતિબિંબિત થતી.

આ બધી જ મહત્વપૂર્ણ ઘટનાઓ હોવા છતાં આખી રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિ ગાંધીવાદી વિચાર સરણી અનુસાર ગાંધીજીની આગેવાનીની આધીનતામાં જ હતી. છતાં પણ બધા જ નવા પરિબળોનો પ્રભાવ કોંગ્રેસ ઉપર પડતો જતો હતો અને તેના પરીણામે કોંગ્રેસે પોતાના કાર્ય પ્રણાલિમાં પરિવર્તન કરેલા હતા. કિશાનો અને કામદારો ને રાહત આપતા પગલા અંગેના હુક્મપત્રનો ઉમેરો કર્યો. જાગૃત જનજાતિઓને સૈદ્ધાંતિક સ્વીકૃતિ પણ આપવામાં આવી હતી.

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં સામેલ થયેલા જુદા-જુદા સામાજિક વર્ગ વચ્ચે સમગ્ર પ્રવૃત્તિ પર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવા માટે અવિરત સંઘર્ષ ચાલ્યા કરતો અને આ સંઘર્ષ ઉતરોતર ઉગ્ર બનતો જતો હતો. રાજકીય જુથોમાં જેમ-જેમ રાજકીય સચેતના જાગૃત થતી ગઈ તેમ-તેમ સંગઠન અને સામર્થ્ય વધતુ ગયું દરેક જુથ પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવવાની મથામણ કરતા રહ્યા સખગ જનજાતિઓ પણ પોતાની માંગણીઓ વધુને વધુ જોરદાર બનાવતી જતી હતી.

#### **ઉપસંહાર :**

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં ઉતરોતર વિકાસતી જતી ચેતના ધરાવતા સામાજિક પરિબળોની ભરતી અને એ પ્રવૃત્તિની નેતાગીરી ઉપર થતા રહેતા તેના દબાણના કારણે પ્રવૃત્તિમાં કોઈ ઓટ આવી નથી પરંતુ તેને કારણે પ્રવૃત્તિને વધુ ગતિ પ્રેરક તાકાત પ્રાપ્ત થઈ છે. હવે પછીના તબક્કામાં ભારતની રાષ્ટ્ર પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં જે કંઈ બનવાનું હશે તેનો આધાર ભારત અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિસ્ત્રમાં સર્જાતી પરતુલક્ષી પરિસ્થિતિ અને જુદા-જુદા જુથો અન વર્ગોના સંબંધો તેમજ રાષ્ટ્રીય ચેતના અને સંગઠન સામર્થ્યના સ્તર મારફત જ થનાર છે.

આમ છતાં ભારતના મૂડીદાર વર્ગ પોતાની આર્થિક, સામાજિક શક્તિમાં વધારો કરેલો છે તેનું નેતૃત્વ કરી રહેલું જુથ વિશાળ અનુભવી, પ્રખર રાજકારણી તથા પ્રપંચી બુદ્ધિ શક્તિ ધરાવનાર લોકોનું બનેલું છે. જ્યારે સામે પક્ષે નવા જાગેલા નિમ્ન સ્તરો સંસ્કારિતાની દ્રષ્ટિએ પછાત, સંગઠનની દ્રષ્ટિએ ઓછા જાગૃત છે. રાજકીય રીતે વામણા તેમજ અનુભવની રીતે ઘણા જ મામૂલી છે આ હક્કિતને ધ્યાનમાં લેતા કહી શકાય કે હવે પછીના તબક્કામાં ભારતની રાષ્ટ્ર પ્રવૃત્તિ મૂડીદાર વર્ગને સર્વથા આધીન અને તેના અનુસેવક જેવી બની રહેશે.

## રાષ્ટ્રવાદ

ડૉ. ગીતા એ. ઉનડકટ

સંસ્કૃત વિભાગાધ્યક્ષ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ

ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

બંકિમચન્દ્ર ચટોપાધ્યાયની ‘આનંદમઠ’ નવલકથાનું ‘વન્દે માતરમ્ ગીત’ આપણા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનો એક મંત્ર બની રહેલ. આ મન્ત્રના ઉદ્ઘોષ સાથે કેટલાક ક્ષાનિતવીરોએ માં ભારતીના ચરણે પોતાના પ્રાણ અર્પણ કરેલ છે. સ્વાતંત્ર્ય પછી પણ એ ગીતે આપણા માં રાષ્ટ્રીય ચેતના અને એકતાની ભાવનાને દ્રઢ કરી.

જર્મન વિજ્ઞાન મોનિયર વિલિયમ્સના શબ્દકોશ પ્રમાણે રાષ્ટ્ર શબ્દ ‘રાજ’ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયો છે. રાષ્ટ્ર શબ્દ ઋગ્વેદમાં એક વિશાળ રાષ્ટ્ર-Empire, નાનું રાજ્ય-Dominion, દેશ-Country, જિલ્લો-District, એવા અર્થોમાં પણ સમજાવાયો છે. મહાભારતમાં ૧૩/૩૦૫૦ માં તે ‘A Kingdom’ ના અર્થમાં વપરાયો છે. મનુસ્મૃતિમાં ‘રાષ્ટ્ર’ શબ્દનો અર્થ ‘પ્રજાનું રાજ્ય’ એવો થાય છે.

ભારતમાં અંગ્રેજોના શાસનકાળમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનો વિશેષરૂપમાં વિકાસ થયો આ વિકાસમાં વિશિષ્ટ બૌદ્ધિક વર્ગનું યોગદાન મહત્વપૂર્ણ હતું. ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષાના પ્રસાર માટે એક વિશિષ્ટ વર્ગનું નિર્માણ થયું જેઓ સ્વતંત્રતાને મૂળ અધિકાર સમજતા હતા. અને જેઓમાં પોતાના દેશને અન્ય પાશ્ચાત્ય દેશોની સમકક્ષ બનાવવાની ઈચ્છા હતી. પાશ્ચાત્ય દેશોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરતા લાગે છે કે, તેમાં રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાનો વિકાસ થયો હતો. જેનું તાત્પર્ય એવું નથી કે ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પાસેથી નવી પેઢીને રાષ્ટ્રવાદી પ્રેરણા મળી નથી. પરંતુ આધુનિકકાળમાં નવોદિત રાષ્ટ્રવાદ અધિકતર અંગ્રેજી શિક્ષાનું પરિણામ હતું. દેશમાં અંગ્રેજી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરેલા નવોદિત વર્ગે જ રાષ્ટ્રીયતાનો ધ્વજ સમગ્ર દેશમાં લહેરાવ્યો હતો.

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ એક આધુનિક તત્વ છે. આ રાષ્ટ્રવાદ અનેક દ્રષ્ટિકોણથી મહત્વપૂર્ણ છે. રાષ્ટ્રવાદના ઉદયની પ્રક્રિયા અત્યંત જટિલ અને બહુમુખી છે. ભારતમાં અંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલા દેશમાં એવી સામાજિક સંરચના હતી જે સંસારના કોઈપણ અન્ય દેશમાં ક્યારેક જ જોવા મળી હોય. ભારતની સામાજિક, આર્થિક તથા રાજનીતિક સંરચના તથા વિશાળતાને લીધે તેમાં રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદય અન્ય દેશોની તુલનામાં વધારે મુશ્કેલીથી થયો.

બી. એ. સ્મિથના શબ્દોમાં જોઈએ તો, “વાસ્તવમાં ભારત વર્ષની એકતા તેની વિભિન્નતાઓમાં નિહિત છે. બ્રિટીશ શાસનની સ્થાપનાથી નવા વિચારો અને વ્યવસ્થાઓની વચ્ચે થયેલી ક્રિયાઓ અને પ્રતિક્રિયાઓના પરિણામ સ્વરૂપ ભારતમાં રાષ્ટ્રીય વિચારોનો જન્મ થયો.

ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદના અંકુરો ૧૭મી શતાબ્દીના મધ્યભાગમાં કુટવા લાગ્યા હતા. અને તે ધીમે-ધીમે વિકસિત થતા રહ્યા. અંતમાં ૧૮૫૭માં પુર્ણ થયા. આથી ભારતીય રાષ્ટ્રીય જાગૃત્તિનો કાળ ૧૯મી શતાબ્દીનો મધ્યભાગ માની શકાય. ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદના જન્મને કારણે જે રાષ્ટ્રીય આંદોલનનો પ્રારંભ થયો તે વિશ્વમાં એક સ્વયં અનોખું આંદોલન હતું. ભારતમાં રાજનીતિક જાગૃત્તિની સાથે સામાજિક તથા ધાર્મિક જાગૃત્તિની શરૂઆત પણ થઈ અને તેના પરિણામ સ્વરૂપ રાજનીતિક જાગૃત્તિનો ઉદય થયો.

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃત્તિનો ઉદય કરવામાં ૧૯મી શતાબ્દીમાં થયેલ સામાજિક તથા ધાર્મિક આંદોલનોની ઘણી મોટી ભૂમિકા રહી. દેશની સામાજિક તથા ધાર્મિક પરિસ્થિતિઓ દિનપ્રતિદિન કથળતી જતી હતી. આ આંદોલનોએ એક તરફ ધર્મ તથા સમાજમાં ફેલાયેલી બુરાઈઓ ને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો તો બીજી બાજુ ભારતમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાને મજબૂત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી. આ પ્રકારના આંદોલનોમાં બ્રહ્મ સમાજ, આર્ય સમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન, થીયોસોફીકલ સોસાયટી વગેરેએ પણ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. જેના પ્રવર્તક ક્રમશઃ રાજા રામમોહન રાય, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રીમતી એની બેસન્ટ વગેરે હતા. આ સુધારકોએ ભારતીયોમાં આત્મવિશ્વાસ જાગૃત કર્યો. તેઓએ લોકોને ભારતીય સંસ્કૃતિની ગૌરવ ગરિમાનું જ્ઞાન કરાવ્યું. આ મહાન સુધારકોમાં રાજા રામમોહનરાય ને રાષ્ટ્રીયતાના અગ્રદૂત કહેવામાં આવે છે. ડૉ. આર. સી. મજુમદાર લખે છે, કે રાજા રામમોહનરાય ને બેંકન તથા માર્ટીન લ્યુથર જેવા પ્રસિદ્ધ સુધારકોની શ્રેણીના માનવામાં આવે છે. મજુમદાર કહે છે કે, “રાજા રામમોહનરાય પ્રથમ ભારતીય હતા જેઓએ પોતાના દેશવાસીઓની મુશ્કેલીઓ તથા શિકાયતોને બ્રિટીશ સરકારની સામે પ્રસ્તુત કરી અને ભારતીયોને સંગઠીત થઈ રાષ્ટ્રીય આંદોલન ચલાવવાનો માર્ગ બતાવ્યો.

રાજા રામમોહનરાય પછી સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ ૧૮૫૭માં મુંબઈમાં ‘આર્ય સમાજ’ ની સ્થાપના કરી આર્ય સમાજ એક સાથે ધાર્મિક તથા રાષ્ટ્રીય નવજાગરણનું આંદોલન હતું તેમણે દેશવાસીઓમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો સંચાર કર્યો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ પોતાના ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’ ગ્રન્થમાં નિર્ભિકતા પૂર્વક લખ્યું છે કે, “વિદેશી રાજ્ય ગમે તેટલું સારું કેમ ન હોય તે સ્વદેશી રાજ્યની તુલનામાં ક્યારેય પણ સારું થઈ શકતું નથી.”

શ્રીમતી એનીબેસન્ટે લખ્યું છે કે, “સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી સૌ પ્રથમ વ્યક્તિ હતા જેઓએ સૌથી પહેલા ઘોષણા કરી હતી કે ભારત માત્ર ભારતીયો માટે જ છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે ભારતીય રાજનૈતિક સ્વાધીનતાનું સમર્થન કર્યું. જેથી રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓને અસાધારણ બળ મળ્યું.

થીયોસોફીકલ સોસાયટીના નેતા એની બેસન્ટે ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન કર્યું તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રશંસા સાંભળી ત્યારે તેઓએ અંગ્રેજો વિરૂદ્ધ સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ માટે આંદોલન આરંભ કર્યો.

સારાંશ એ છે કે ૧૯મી શતાબ્દીના સુધારકોએ ભારતીય લોકોમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી તેઓએ ભારતીય લોકોમાં એવું વાતાવરણ તૈયાર કર્યું. જેને કારણે ભારત સ્વતંત્રતાના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યું.

વિદેશી વિદ્વાનોની શોધો એ પણ ભારતીયોની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓને બળ આપ્યું. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ભારતીય સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ગ્રન્થો, કલા, કૃતિઓ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યા પછી કહ્યું કે ભારતની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ વિશ્વની પ્રાચીન શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ છે. જ્યારે ભારતીયોને ખ્યાલ આવ્યો કે પશ્ચિમના વિદ્વાનો ભારતીય સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, સાહિત્ય વગેરેને શ્રેષ્ઠ માને છે ત્યારે તેઓના મનમાં આત્મહિનતાના સ્થાને આત્મ વિશ્વાસની ભાવના જાગૃત થઈ. જેના પરિણામ સ્વરૂપે તેઓના હૃદયમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અને દેશભક્તિની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય ઘારામાં પશ્ચિમી શિક્ષા એ પ્રસંશનીય યોગદાન કર્યું. ૧૮૨૫માં લોર્ડ મેકોલેના કહેવાથી ભારતમાં શિક્ષાનું માધ્યમ અંગ્રેજી ભાષા નિશ્ચિત કરવામાં આવી. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતની રાષ્ટ્રીય ચેતનાને જડમુળથી નષ્ટ કરવાનો હતો. પરંતુ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પદ્ધતિથી ભારતને હાનીને બદલે વધારે લાભ થયો. તેનાથી ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ચેતના જાગૃત થઈ. અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનને કારણે ભારતીય વિદ્વાનોએ પશ્ચિમી દેશોના સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું. જ્યારે તેઓએ મીલ્ટન હર્બટ સ્પેન્સર, જોન સ્ટુઅર્ટ મીલ વગેરે વિચારકોના સાહિત્ય ગ્રન્થોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને તેના દ્વારા

ભારતીય લોકોમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના જાગૃત થઈ. ભારતીયો પર પશ્ચિમી શિક્ષાના પ્રભાવનું વર્ણન કરતાં એ. આર. ટેસાઈ લખે છે કે, શિક્ષિત ભારતીયોએ અમેરીકા, ઈટાલી અને આયરલેન્ડના સ્વતંત્ર સંગ્રામો વિશે વાંચ્યું. તેઓએ એવા લેખકોની રચનાઓનો અભ્યાસ કર્યો જેઓએ વ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્રીય સ્વાધીનતાના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કર્યો. તેઓ શિક્ષિત ભારતીય તરીકે ભારતના રાષ્ટ્રીય આંદોલનના રાજનૈતિક અને બૌદ્ધિક નેતા બની ગયા. આ રીતે રાજા રામમોહનરાય, દાદાભાઈ નવરોજી, ફિરોજ શાહ મહેતા, ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે, ઉમેશચન્દ્ર બેનર્જી વગેરે નેતાઓ અંગ્રેજી શિક્ષાની ટેન છે અંગ્રેજી શિક્ષાને કારણે ભારતીય નેતાઓના દ્રષ્ટિકોણનો વિકાસ થયો. ઉચ્ચ શિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક ભારતીયો ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને ત્યાંના સ્વતંત્ર વાતાવરણથી પ્રભાવિત થયા. ભારત આવીને તેઓએ રાષ્ટ્રીય આંદોલનને પ્રોત્સાહિત કર્યું. કારણ કે યુરોપીય દેશોની જેમ તેઓ પોતાના દેશમાં પણ સ્વતંત્રતા ઈચ્છતા હતા.

શ્રી ગુરુમુખ નિહાલસિંહ લખે છે કે, તેઓ સ્વતંત્રતા અને સ્વાધીનતાનું મુલ્ય સમજતા થયા. તેમજ અંગ્રેજી ભાષા બધા માટે પરસ્પર વિચાર વિનિમયની ભાષા બનતા તેઓને રાષ્ટ્ર માટે મળીને કાર્ય કરવાની તક મળી. પરિણામે રાષ્ટ્રીય આંદોલનને બળ મળ્યું અને ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના દિનપ્રતિદિન પ્રબળ બની.

ભારતીય સાહિત્યકારોએ પણ દેશની રાષ્ટ્રભાવનાને જાગૃત કરવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન કર્યું. બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય એ ‘વંદે માતરમ્’ ના રૂપમાં દેશવાસિઓને રાષ્ટ્રીયગાન આપ્યું. તેનાથી ભારતીયોમાં રાષ્ટ્રભાવના વધારે પ્રબળ બની. શ્રી હેમચન્દ્ર બેનર્જીએ પોતાના રાષ્ટ્રીયગીતો દ્વારા સ્વાધીનતાની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેમજ કેશવચન્દ્ર સેન, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, આર. સી. દત્ત, રાનડે, દાદાભાઈ નવરોજી વગેરે એ પોતાના વિદ્વતાપૂર્ણ સાહિત્યના માધ્યમથી ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના જાગૃત કરી.

વિલિયમ હન્ટર લખે છે કે, બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં લાખો ભારતીયોને પેટ પુરતુ જમવા પણ ન મળતુ તેનું કારણ એ હતુ કે અંગ્રેજો ભુખ્યા ખેડૂતો પાસેથી પણ કરવેરા લેતા હતા. આથી અંગ્રેજોના આર્થિક શોષણની વિરુદ્ધમાં ભારતીય લોકોને અસંતોષ હતો. લોકો આ શોષણમાંથી મુક્ત થવા માંગતા હતા. તેથી ભારતીયોએ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં સક્રિયરૂપે ભાગ લેવાનો પ્રારંભ કર્યો.

૧૮૫૭ના વિદ્રોહ પછી બ્રિટીશ શાસકોએ જાતિ ભેદની નીતિ અપનાવી. આ નીતિ અનુસાર તેઓ ભારતીયોને ઘૃણાની નજરે જોવા લાગ્યા. ૧૮૫૭ના વિદ્રોહ પછી અંગ્રેજોએ ભારતીયો સાથે સંપર્ક ઓછો કર્યો હતો. તેઓના નિવાસ સ્થાન ભારતીયોના નિવાસ્થાનોથી અલગ હતા તેઓ ભારતીયોને ‘કાળા લોકો’ કહી ઘૃણા કરતા. હોટલ, કલબ પાર્ક વગેરે સ્થાનો પર અંગ્રેજો ભારતીયો સાથે દુષ્ટ વ્યવહાર કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજો દ્વારા અનેક ભારતીયોની હત્યા કરવામાં આવી. છતાં અંગ્રેજોને કોઈ દંડ આપવામાં આવતો ન હતો. અંગ્રેજોની આ જાતિભેદ ભાવનાની ભારતીયો પર ખૂબ જ ખરાબ અસર પડી. તેથી ભારતીયોના હૃદયમાં બ્રિટીશ શાસન પ્રત્યે વિદ્રોહ જાગ્યો અને તેને કારણે રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાને તીવ્ર ગતિ મળી.

વિદ્રોહ બાદ બ્રિટીશ સરકાર પર ભારતીયોનો વિશ્વાસ સમાપ્ત થયો હતો. સુરેન્દ્રનાથ બેનર્જીએ બ્રિટીશ અન્યાયનો વિરોધ કરવા માટે ૧૮૫૭માં ‘ઈન્ડિયન એસોસિએશન’ ની સ્થાપના કરી. બેનર્જીએ રાષ્ટ્રીય જનમત જાગૃત કરવાના હેતુથી સમગ્ર દેશમાં ભ્રમણ કર્યું

યાતાયાત તથા સંચારના સાધનોના વિકાસને કારણે પણ રાષ્ટ્રીય આંદોલનને ગતિ મળી. સંચાર સાધનોના વિકાસને કારણે રાષ્ટ્રવાદીઓનું મળવું તથા પરસ્પર વ્યવહાર આસાન બની ગયા. તેઓ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ભ્રમણ કરી રાષ્ટ્રીય આંદોલનને ઉગ્ર બનાવવા લાગ્યા. પરિણામ સ્વરૂપ એકતાની ભાવના અધિક પ્રબળ બની.



ડૉ. આ.સી. મજુમદાર લખે છે કે, ૧૯મી સદીમાં યુરોપમાં જે સ્વાધીનતા સંગ્રામ લડાયો તેણે પણ ભારતીય રાષ્ટ્રીય આંદોલનને ઘણું પ્રભાવિત કર્યું. ફ્રાંસની ૧૮૩૦ અને ૧૮૪૮ની ક્રાન્તી એ ભારતીયોમાં બલિદાનની ભાવના જાગૃત કરી ઈટાલી તથા યુનાનીની સ્વાધીનતા એ તેના ઉત્સાહમાં અસાધારણ વૃદ્ધિ કરી આચરલેન્ડ પણ અંગ્રેજોની પરાધીનતા થી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યું હતું તેનાથી પણ ભારતીય લોકો પ્રભાવિત થયા તેમજ અમેરીકાના સ્વતન્ત્ર સંગ્રામ વગેરેએ પણ ભારતીયોને રાષ્ટ્ર સ્વાધીનતા માટે ઉત્સાહિત કર્યાં. તેઓમાં સાહસ પ્રેર્યું. આમ, વિદેશી આંદોલનોએ ભારતીય લોકોમાં દેશભક્તિ, દેશપ્રેમ અને સ્વાધીનતાની ભાવના વિકસિત કરી.

ઈ.સ. ૧૮૭૬-૧૮૮૦ લોર્ડ લીટનની પ્રતિક્રિયા વાદી નીતિને કારણે પણ રાષ્ટ્રીય અસંતોષનો પ્રારંભ થયો. પરિણામ સ્વરૂપ ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો જન્મ થયો.

૧૮૭૬માં બ્રિટીશ સરકારે ‘ઈન્ડિયન સીવીલ સર્વિસ’માં સમ્મિલીત થવાની ઉંમર ૨૧ વર્ષ થી ઘટાડી ૧૯ વર્ષ કરવામાં આવી. જેથી ભારતીયો આ પરીક્ષામાં સમ્મિલિત ન થઈ શકે આ કારણે ભારતીયોમાં બ્રિટીશ પ્રત્યે તીવ્ર ગતિથી અસંતોષ ફેલાયો.

લોર્ડ લીટને દિલ્લીમાં એક વિશાળ સભાનું આયોજન તે સમયે દક્ષિણ ભારતમાં ભયંકર દુષ્કાળથી હજારો મનુષ્યો મૃત્યુ પામ્યા પરંતુ બ્રિટને તે તરફ ધ્યાન ન આપ્યું તેનાથી વિપરીત તેણે મહારાણી વિક્ટોરીયા એ ‘ભારતની સામ્રાજી’ ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કર્યાના ઉપલક્ષ્યમાં એક શાનદાર કાર્યક્રમનું આયોજન કર્યું. આ આયોજને ભારતીયોની અસંતોષની આગમાં ધી હોમવાનું કાર્ય કર્યું.

લોર્ડ લીટને ૧૮૭૮માં એક શસ્ત્ર અધિનીયમ (Arms Act.) દાખલ કર્યો. જે અનુસાર ભારતીયોને શસ્ત્ર રાખવા માટે લાઈસન્સ રાખવું પડતુ પરંતુ આ બાબતે અંગ્રેજો માટે કોઈ પ્રતિબંધ ન હતો. આ અધિનિયમે ભારતીયોને અધિક ઉત્તેજિત કર્યાં.

૧૮૭૮માં ‘વર્ના ક્યુલર પ્રેસ એક્ટ’ દાખલ કરી ભારતીય ભાષાના સમાચાર પત્રો પર નિયંત્રણ મુકાયુ અને ભારતીય સમાચાર પત્રોની સ્વાધીનતાને નષ્ટ કરવામાં આવી. કોઈપણ પ્રકારના સમાચાર પ્રકાશિત કરવા માટે પહેલા બ્રિટીશ સરકારની મંજૂરી લેવી પડતી. આ અધિનીયમની ઈંગ્લેન્ડ અને ભારત બંનેમાં કડી આલોચના થઈ.

લોર્ડ લીટનની આર્થિક નીતિ પણ ભારતીય લોકોમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન કરવાવાળી હતી. જેને કારણે ભારતીયોમાં બેરોજગારીની સમસ્યા ઉભી થઈ.

આમ, ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદનો જન્મ બ્રિટીશ સરકારની નીતિઓના પરિણામ સ્વરૂપે થયો.

પ્રાચીનકાળમાં પણ રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અને પરસ્પર પ્રેમની ભાવના ઋષિમુનિઓને મુખ્ય અને અત્યંત આવશ્યક લાગી. ઋગ્વેદની શરૂ થયેલી આ રાષ્ટ્રભાવના યજુર્વેદમાં મૂર્તતા ને પામી. આ ઉપરાંત અથર્વવેદમાં રાષ્ટ્રભાવનાને જુદા-જુદા સ્વરૂપે વર્ણવાઈ છે. તો અગ્નિપુરાણમાં રાષ્ટ્રને પ્રથમ પ્રાધાન્ય આપી રાજયના બધા અંગોમાં રાષ્ટ્ર સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમ કહ્યું. (અગ્નિપુરાણ ૨૩૯/૨)

આવી જ સ્પષ્ટ વિચારણા મત્સ્યપુરાણ (૨૧૭/૧) વિષ્ણુધર્મોત્તરસૂત્ર (૮/૮૬/૧-૫) માનસ ઉલ્લાસ (શ્લોક : ૧૫૧/૧૫૩) અને નીતિ કથામૂતમાં થયેલી જોવા મળે છે.

રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડતાના સમૃદ્ધિભર્યા યશોગાન વેદો, પુરાણો, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં એવા ગવાયા છે કે, આ અસરમાંથી સંસ્કૃત કવિઓ પણ અળગા નથી રહ્યા. જેમ કે ભાસના નાટકોના ભરતવાક્યોમાં રાષ્ટ્રવાદની ભાવના જોવા મળે છે.

આમ, ઈ. સ. પાંચ હજાર વર્ષોથી વેદોથી શરૂ કરી આજ સુધી જે તેજસ્વી, જાજવલ્યમાન અને સુસંસ્કૃત રાષ્ટ્રીય વિચારધારા ઈ. સ. ૧૯૪૭માં એક નવલકથાના લેખક દ્વારા રાષ્ટ્રગીત તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામે એ પાછળ એક જ પ્રેરણા છે. અચેતનમાં હજારો વર્ષોથી પડેલી, અજાગ્રત મનમાં કંતાચેલી અને અંતઃસ્તરને હચમચાવનારી રાષ્ટ્રભક્તિ, રાષ્ટ્રવાદ અને રાષ્ટ્રભાવના.

संदर्भ ग्रन्थो :

१. अग्निपुराण, आनंद आश्रम संस्कृत ग्रन्थावली, पुना.
२. मत्स्यपुराण, ज्ञानानंद विद्यासागर, कलकता.
३. ऋग्वेद, वैदिक संशोधन मंडल, पुना.
४. अथर्ववेद, वैदिक संशोधन मंडल, पुना.
५. सत्यार्थ प्रकाश, स्वामी दयानंद सरस्वती, आर्यसमाज, राजकोट.
६. मनुस्मृति, सरस्वती पुस्तक प्रकाशन, अमदावाड.
७. www.wikipedia.com

## રાષ્ટ્રવાદ-યુરોપ અને ભારત

ડૉ. હર્ષબિને એચ. મદલાણી

આસિ. પ્રોફેસર, સંસ્કૃત, શ્રી કે. એચ. માધવાણી આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, પોરબંદર

**“અહીં ભડકા ભર્યા છે પણ ઉપરથી શાંતિ લાગે છે.**

**મને આખું રાષ્ટ્ર સેફ્ટી માર્યાસ લાગે છે.”**

મૂલ્યની કટોકટીના કરાળ કાળમાં રાષ્ટ્રની વ્યાખ્યા કરવી અઘરી છે. છતાં પણ જ્યાં લોકો નિશ્ચિત દેશમાં રહેતા હોય, સમાન હિતો, સમાન પરંપરાઓ અને સમાન ભાવનાઓથી એક સૂત્રતામાં બાંધવાની ઉત્સુકતા તથા સમાન રાજનૈતિક મહત્ત્વકાંક્ષા જ્યાં જોવા મળે તેને રાષ્ટ્ર કહી શકાય. રાષ્ટ્રવાદના નિર્ણાયક તત્ત્વમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ છે. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી ભારતમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાનો વિશેષ પાલો વિકાસ થયો.

જર્મન વિદ્વાન વિલિયમ્સના શબ્દો પ્રમાણે રાષ્ટ્ર શબ્દ રાજ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો છે. રાષ્ટ્ર વિશેની ભાવના ઉત્તર વૈદિકયુગમાં અસ્તિત્વમાં આવી. રાષ્ટ્ર શબ્દ એક વિશાળ એમ્પાયરના અર્થમાં પણ સમજાવાયો છે. અથર્વવેદમાં પણ આ પ્રકારના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. ઈ.સ. પૂ. ૧૦૦૦ થી રાષ્ટ્ર શબ્દ અમુક પ્રદેશ પરની સત્તાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો અને ત્યારથી રાષ્ટ્રવદનો સંબંધ અમુક પ્રદેશ પરની સત્તા સાથે જોડાયો.

આધુનિક રાષ્ટ્રવાદની શરૂઆત અમેરીકા અને ફ્રાંસની ક્રાંતિથી કરી શકાય. પોતાની જન્મભૂમિ રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ભકિતભાવનાને રાષ્ટ્રવાદ કહી શકાય. જ્યારે કોઈ એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં વસતી પ્રજા જે ઇતિહાસ અને સાંસ્કૃતિક બંધનોથી પ્રગાઢ રીતે એક હોય તે સ્વતંત્ર અને સંગઠિત થઈને રાષ્ટ્ર તરફ જે ભાવના ખીલવે તેને રાષ્ટ્રવાદ કહી શકાય.

આ ભાવનાને લીધે જ ફ્રાંસ, ઈંગ્લેન્ડ, જર્મની, ઈટાલી, અમેરિકા અને પછી ભારત તથા અન્ય રાષ્ટ્રોનો જન્મ થયો. રાષ્ટ્રવાદ રાજનૈતિક ચિંતન તથા વિચારોનું ઉભયભાવી પરિબળ છે.

### યુરોપમાં રાષ્ટ્રવાદ :

ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાએ રાષ્ટ્રવાદ અને લોકશાહી ભાવનાને હંમેશા પોષી હતી. રાજાશાહીને તેમણે આપખુદ થવા દીધી ન હતી. આપખુદ રાજાઓનું પતન આણીને ઈંગ્લેન્ડે પારલામેન્ટ અને પ્રજાનું સાર્વભૌમત્વ જાળવી રાખ્યું છે.

### ગ્રીસ :

૧૯મી સદીના પ્રારંભ સુધી ગ્રીક તુર્ક સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે ચાલુ રહ્યું હતું તેણે રાષ્ટ્રવાદથી પ્રેરાઈને તુર્ક વિરૂદ્ધ યુદ્ધ કર્યું, યુરોપિયન રાજ્યોએ તેને મદદ કરી. ઈ.સ. ૧૮૨૯માં ગ્રીસના સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રના ઉદય થયો.

### ઈટાલી :

નેપાલિયને મેળવેલા વિજયો અને બનાવેલા સંબંધોને લીધે, ઈટાલીના રાષ્ટ્રવાદની શરૂઆત થઈ. ઈટાલીને ઓસ્ટ્રિયા જેવાના વિદેશી શાસનથી સ્વતંત્ર કરવાને તેમણે અનેક બળવાઓનું પ્રયોજન કર્યું. પરંતુ ઈટાલીના રાષ્ટ્રવાદને મૂર્તિમત કરવામાં કાથુર ગેરીબાલ્ડીના રાજા ઈમેન્યુઅલે

મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેમાં ઈ.સ. ૧૮૫૨માં સાર્ડિનીયા પીડમોન્ટનો મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. ૧૮૫૯ સુધીમાં ઓસ્ટ્રેલિયાના ઈટાલીના પ્રદેશો પીડમોન્ટને મળ્યા. ૧૮૬૬ માં વેનિસ પણ મળ્યું. ૧૮૭૧માં ઈટાલીનું એકીકરણ પૂર્ણ બન્યું.

#### **જર્મની :**

ઈટાલીની જેમ જર્મનીના એકીકરણ અને રાષ્ટ્રવાદને પણ નેપોલિયને જ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. અનેક નાનકડા રાજ્યોનું એકીકરણ કર્યું. જર્મનીમાં ઓસ્ટ્રેલિયા અને રશિયા એ રાજ્યો હતા. ઈ.સ. ૧૮૭૦માં ફ્રાંસ સાથે યુદ્ધ કરીને તેની પાસેથી આલ્સેસ અને લોરેનનો પ્રદેશ મેળવી ૧૮૭૧માં જર્મનીનું એકીકરણ કર્યું.

#### **ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદ :**

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ એક આધુનિક તત્વ છે. તેનું અધ્યયન અનેક દ્રષ્ટિએ મહત્વનું છે. ભારતની સામાજિક આર્થિક તથા રાજનીતિક સંરચના તથા વિશાળતાને કારણે અહીંયા રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદય બીજાની તુલનામાં કઠિનતાથી થયો છે. ભારતની ગુલામીની જંજીરોમાંથી મુક્ત થયું ત્યારે સર જોન સ્ટ્રેચી કહે છે કે, ભારત વર્ષ કે વિષયમાં સર્વપ્રથમ મહત્વપૂર્ણ જાનને યોગ્ય બાત યહ હૈ કિ ભારત વર્ષ ઈકરાષ્ટ્ર હૈ ઓર વહ મૂલ્ય પર આધારિત હૈ જિસકો રાજનીતિ શાસ્ત્ર સ્વીકાર નહી કરતા ।

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય અને વિકાસ એવી પરિસ્થિતિમાં થયો છે જે રાષ્ટ્રવાદના માર્ગમાં સહાયતા પ્રદાન કરવાને બદલે વાંધો લાવે છે.

#### **સામાજિક તથા ધાર્મિક આંદોલન :**

ભારતમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ૧૯મી શતાબ્દીમાં થયેલા સામાજિક તથા ધાર્મિક આંદોલનોનો મોટો ફાળો છે. તે માટે બ્રહ્મસમાજ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણ મિશન, થિયોસોફિકલ સોસાયટી વગેરેએ ધાર્મિક ક્રાંતિકારી રાજા રામ મોહનરાય, સ્વામી દયાનંદ, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રીમતી એની બેસન્ટ, આદિ સુધારકોએ ભારતીયોમાં આત્મવિશ્વાસ નિર્માણ કર્યો. આ બધામાં રાજા રામમોહનરાયે સમાજ અને ધર્મમાં વ્યાપેલ બુરાઈઓને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર્યા. ઈ.સ. ૧૮૨૮માં બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના કરી, સતી પ્રથા, છૂતા-છૂત, જાતિ ભેદભાવ, મૂર્તિ પૂજા વગેરેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. ઈ.સ. ૧૮૭૫માં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્ય સમાજનો પાયો નાખ્યો. પૈટિક ધર્મની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરી સ્વામી દયાનંદે સત્યાર્થ પ્રકાશમાં કહ્યું કે, વિદેશી રાજ્ય ગમે તેટલું પૂર્ણ હોય પરંતુ સ્વદેશી રાજ્યની તુલનામાં આવી શકે નહીં. શ્રમતી એની બેસન્ટે ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું જેના કારણે ભારત સ્વતંત્રતાનું લક્ષ્ય સિદ્ધ કરી શક્યું.

#### **ભારતની રાજનૈતિક એકતા :**

ઈ.સ. ૧૭૦૭ પછી ભારતની રાજનૈતિક એકતાનો લોપ થયો હતો. પરંતુ સમસ્ત ભારત પર બ્રિટીશ સરકારનું શાસન હોવાથી ભારત એકતાના સૂત્રમાં બંધાઈ ગયું હતું. જેનાથી રાષ્ટ્રીય આંદોલનને વેગ મળ્યો. આ રીતે રાજનૈતિક દ્રષ્ટિથી ભારત એકરૂપી થઈ ગયું. હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી સંપૂર્ણ ભારત એક સરકારને આદીન હતું જેણે જનતાની રાજનૈતિક એકતાને જન્મ આપ્યો.

#### **ઐતિહાસિક અનુસંધાન :**

વિદેશી વિદ્વાનોની શોધો ભારતીયોની રાષ્ટ્ર ભાવનાને ખેર આપ્યું. સર વિલિયમ જોન્સ મેક્સમૂલર આદિ વિદ્વાનોએ ભારતની સંસ્કૃતભાષાના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરી અંગ્રેજી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો. તે સિવાય પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ અનુવાદ જ નહી પરંતુ તે પણ બતાવ્યું કે આ ગ્રંથો સંસારની સભ્યતાનો અમૂલ્ય ભંડાર છે. તેના કારણે લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ નિર્માણ થયો. તેને કારણે ભારતીયોના મનમાં નવો ઉત્સાહ જાગૃત થયો. તેને કારણે રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના ઉદય પામી.

### પશ્ચિમની શિક્ષાનો પ્રભાવ :

ઈ.સ. ૧૮૨૫માં લોર્ડ મેકોલનો સૂઝાવ પર ભારતમાં શિક્ષાનું માધ્યમ અંગ્રેજી નિશ્ચિત થયું. તેનો હેતુ લોકોએ અંગ્રેજ બનાવવાનો હતો. પરંતુ પાશ્ચાત્ય શિક્ષાથી હાનિ ને બદલે ફાયદો થયો. ભારતીયો પશ્ચિમી દેશોના સાહિત્યનું અધ્યયન કર્યું. લોકોએ મિલ્ટન, સ્પેન્સર, જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ વગેરે વિચારકોની કૃતિનું અધ્યયન કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને સ્વતંત્રતાની ભાવના ઉદય પામી. શિક્ષિત ભારતીય ભારતના રાષ્ટ્રીય આંદોલનના રાજનૈતિક કે બૌદ્ધિક નેતા બની ગયા તેમણે રાષ્ટ્રીય આંદોલનને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેથીજ કહેવાય છે કે ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના પશ્ચિમી શિક્ષાને કારણે વિકસી હતી.

### ભારતીય સમાચારપત્ર અને સાહિત્ય :

રાષ્ટ્રીય આંદોલનની પ્રગતિમાં ભારતીય સાહિત્ય તથા સમાચાર પત્રોનું યોગદાન હતું. તે માધ્યમથી રાષ્ટ્રવાદી તત્વોને સત્ પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મળતું રહ્યું. સંવાદ કૌમુદી, બોમ્બે સમાચાર (૧૮૮૨), બંગદૂત (૧૮૩૧), ન્યુ ઈન્ડિયન કેસરી, સોમ પ્રકાશ વગેરે સમાચાર પત્રોમાં રાજનૈતિક અધિકારોની માંગ કરવામાં આવી હતી. અને બ્રિટીશ સરકારની દમનકારી નીતિનો ઉલ્લેખ થયો હતો. ઈ.સ. ૧૮૭૭માં તો સમાચારપત્રોની સંખ્યા ૬૪૪ સુધી પહોંચી ગઈ આનાથી રાષ્ટ્રીય આંદોલનને બળ મળતું હતું. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયે ‘વંદે મારતમ્’ ગીત દેશવાસીઓને રાષ્ટ્રીય ગાન તરીકે આપ્યું.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઋગ્વેદમાં રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની વાત છે. (૧) મનુર્ભવ : માનવી-માનવી બને (૨) જનયા દિવ્યં જન્મ । દિવ્ય જનોને જન્મ આપો. જેમાં પરસ્પરની સંવાદીતાની ભાવના છે.

### ભારતનું આર્થિક શોષણ :

બ્રિટીશ સરકારની આર્થિક શોષણની નીતિ ભારતીય ઉદ્યોગોને નષ્ટ કરી નાખતી હતી. વ્યાપાર અંગ્રેજોનો અધિકાર હતો. કર પૂર્ણ લેવાતો હતો. અંગ્રેજો ભારતમાંથી કાચો માલ લઈ જતા હતા. પરિણામે ભારતીય બજારના કુટીર ઉદ્યોગો બંધ થવા લાગ્યા હતા. લોકો બેરોજગાર બનવા લાગ્યા. ભારતનું ધન વિદેશ જવા લાગ્યું. ભારતીયોની આર્થિક સ્થિતિ વધારે બગડી હતી. તેનું કારણ ઈંગ્લેન્ડ ભૂખ્યા ખેડૂતો પાસેથી પણ કર વસૂલતો હતો. ભારતીય જનતામાં તે કારણે અસંતોષ ઉભો થયો. તેથી તેમણે રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં સક્રિય પણે ભાગ લીધો જેના લીધે તેમ કહી શકાય કે બગડતી આર્થિક દશા તથા સરકારની રાષ્ટ્ર વિરોધી આર્થિક નીતિનો અંગ્રેજ વિરોધી વિચારધારા તથા રાષ્ટ્રીય ભાવના જગાડવા માટે આ સ્થિતિએ નોંઘપાત્ર ભાગ ભજવ્યો.

### જાતિ વિભેદ નીતિ :

ઈ.સ. ૧૮૫૭માં બ્રિટીશ શાસકોએ જાતિવિભેદ નીતિ અપનાવી તે નીતિ અનુસાર તેઓ ભારતીયોને ઘૃણાની દ્રષ્ટિએ જોવા લાગ્યા. ઈ.સ. ૧૮૫૭ના વિદ્રોહ બાદ અંગ્રેજો તેની સાથેનો સંપર્ક ઓછો કર્યો. તેમના નિવાસ સ્થાન અલગ હતા. તેઓ કાળા લોકો કહી તેની ઘૃણા કરતા હતા. રંગભેદની નીતિને આધાર પર ભારતીયો પર અત્યાચાર થયા. તેમની નીતિ ત્રણ સિદ્ધાંતો પર આધારિત હતી. (૧) એક યુરોપિયનનું જીવન અનેક ભારતીયના જીવન બરાબર છે. (૨) ભારતીયો કેવળ દંડની ભાષા સમજે છે. (૩) યુરોપીયન ભારતમાં લોક હિત માટે નહીં, તેના નીહ સ્વાર્થ માટે આવ્યા હતા. તેઓએ અનેક ભારતીયોની હત્યા કરી હતી. પરંતુ તેઓને કોઈ દંડ અપાયો નહીં, અંગ્રેજોની આ નીતિનો ભારતીયો પર ખરાબ પ્રભાવ પડ્યો. તેના હૃદયમાં બ્રિટીશ શાસન પ્રતિ જવાલા ભડકવા લાગી. એન રાષ્ટ્રીયતાની તીવ્ર ભાવનાનો સંચાર થયો.

### ભારતીય સાથે પક્ષપાત :

ઈ.સ. ૧૮૩૩માં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ઘોષણા કરી કે, કેવલ યોગ્યતા પર જ સરકારી નોકરી નિયુક્ત થશે. પરંતુ વ્યવહારમાં તે નિયમનું પાલન ન થયું.

અંગ્રેજી શિક્ષણને કારણે લોકો વકીલ, ડૉક્ટર, અધ્યાપક બન્યા. ઈ.સ. ૧૮૫૭ના વિદ્રોહ બાદ બ્રિટીશ સરકારનો ભારતીયો પર વિશ્વાસ તુટી ગયો તેથી ભણેલા ભારતીયોને તે નોકરી દેવા ઈચ્છતા ન હોતા પરિણામે 'ભારત નાગરિક સેવા' (I.C.S.) ઉચ્ચ પદો પર અલગ રાખવા માટે પ્રયાસ થયા તેની પરીક્ષા અંગ્રેજી માધ્યમાં હતી.

ઈ.સ. ૧૮૬૮માં સુરેન્દ્રનાથ બેનજીએ તે પરીક્ષા પાસ કરી પરંતુ નાની એવી ભૂલને કારણે નોકરીમાંથી દૂર કર્યા. આવી રીતે લોકોને નોકરીમાંથી વંચિત કર્યા.

શ્રી સુરેન્દ્રનાથ બેનજીને બ્રિટીશ અન્યાયનો વિરોધ કરવા માટે ૧૮૭૬માં ઈન્ડિયન એશોસિએશનની સ્થાપના કરી જેને કોંગ્રેસની પૂર્વવર્તી સંસ્થા કહેવાય છે. રાષ્ટ્રીય જનમત જાગૃત કર્યો. દેશનું ભ્રમણ કર્યું.

#### ઉપસંહાર :

રાષ્ટ્રવાદનો જન્મ બ્રિટીશ સરકારની નીતિને કારણે થયો. ભારતમાં બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદ બે વિરોધી ઢાંચકોણ નજરે પડે છે. (૧) વિકાસવાદી (૨) પ્રતિક્રિયાવાદી, પરંતુ બંને સ્વરૂપોએ રાષ્ટ્રવાદના જન્મને સહાયતા આપી. બ્રિટીશ શાસનમાં ભારતમાં રાજનૈતિક એકતા સ્થાપિત થઈ બ્રિટીશ શાસન વિકાસશીલ સ્વરૂપે રાષ્ટ્રવાદના જન્મ માટે અપ્રત્યક્ષ યોગદાન આપ્યું. તો પ્રતિક્રિયાવાદી સ્વરૂપે તે પ્રક્રિયાને તેજ કરી.

આમ, રાષ્ટ્રવાદના પડઘમ રાષ્ટ્રભક્તિ પરિણામે તો જ સાચી રાષ્ટ્રીયતાની સુરાવણી પ્રગટી શકે.

“મુક્ત માનવીઓ મુક્ત રાષ્ટ્રવીરો

ફોરો અહીં આત્માની ફોરમ,

દેહ-બુદ્ધિ, પ્રતિભાને આત્મા અનંતની ભવ્યતાને જીલશે.

રાષ્ટ્ર ત્યારે થશે વિરાટ”

#### સંદર્ભ સૂચિ :

૧. જગતના ઇતિહાસની રૂપરેખા, સી. જમનાદાસની કંપની, અમદાવાદ-૧
૨. વૈદિક સાહિત્ય અને સંસ્કૃત, લેખક : ગૌતમ પટેલ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ.
૩. ઋગ્વેદ, ઋ. ૧૦મું મંડળ
૪. અમે ભારતના લોકો, એન. એ. પાલખીવાળા, નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪

## લોકમાન્ય ટિલક : ભારતીય રાષ્ટ્રવાદના પિતા

પ્રા. વધબિન જોષી

આસિ. પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ

ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાવાદી ચળવળે તેની જાતે એક ઐતિહાસિક યુગ સર્જ્યો છે. એક સદીથી તે ચાલે છે. રાષ્ટ્રવાદી ચળવળ વિવિધ તબક્કામાંથી પસાર થઈ. વિદેશી શાસનથી શરૂાગતિ વિરૂદ્ધ ભારતમાં જનસમુદાયને જગાડવાનું કામ બાળ ગંગાધર ટિલકને સોંપવામાં આવ્યું હતું. બેઠાડુ રાજકારણ માંથી સીધા કાર્ય તરફ હોમરૂલ ઝુંબેશને વાળી દીધી. બિનશસ્ત્રધારી ભારતીય પ્રજામાં સૌ પ્રથમ તો રાષ્ટ્રીય ચેતના જગાડવાની હતી. વિદેશી શાસકો સાથે રાજકીય અસહકારની ઘેલછા જાગૃત પ્રજાના મનમાં ઠસાવનાર લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિલક સૌ પ્રથમ હતા એમ કહેવું જરાપણ ખોટું નથી.

સ્વાતંત્ર્ય મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે અને હું તે મેળવીશ જ. વર્તમાન ભારતના ઘડવૈયા લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટિલકનો એ અવાજ, જુસ્સો અને સૂત્ર હતું. તેઓ ભારતના મુક્તિસંગ્રામ અને ક્રાંતિના સાચા પિતા હતા. ટિલકનું વ્યક્તિત્વ ક્રિયાશીલ હતું તેઓ એક રાષ્ટ્રવાદી શિક્ષક, શિક્ષણશાસ્ત્રી, પત્રકાર, રાજકારણી, લેખક, વક્તા, સામાજિક સુધારક અને આર્ષદષ્ટા હતા. ટિલક વિશે શ્રી અરવિંદે કહ્યું : તે તેમના પ્રાંતમાં જે હોદ્દો ભોગવે છે તેનું સામ્ય બાકીના ભારતમાં નથી. ભારતીય રાજકારણમાં ટિલકની ભૂમિકા મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણની ભૂમિકા જેટલી હદે સરખાવાય. બધું જ આયોજન શ્રીકૃષ્ણે કર્યું હતું અને અર્જુન માત્ર તેમનાથી દોરવાના હતા, અર્જુન યુદ્ધસ્વ (અર્જુન લડો) તેવી જ રીતે વર્તમાન ભારતના ઘડવૈયા લોકમાન્ય ટિલકે પ્રત્યેક બાબત તૈયાર રાખી હતી અને પાછળથી મહાત્મા ગાંધીજી એ મુક્તિ માટે લડયા.

મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમને 'આધુનિક ભારતના ઘડવૈયા' તરીકે નવાજયા હતા. જવાહરલાલ નેહરુએ 'ભારતીય ક્રાંતિના પિતા' કહયા હતા. રોમા રોલેન્ડે કહયુ એ 'કર્મના માલિક' હતા.

આ મૂલ્યવાન લાયક લક્ષણો હોવા છતાં લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિલક વર્તમાન ભારતીય પેઢીમાટે માત્ર એક ઝાંખી સ્મૃતિ સિવાય વિશેષ કંઈ નથી. ટિલકનું નામ રાષ્ટ્રીય ઈતિહાસમાં ભૂલાઈ ગયું છે.

પોતાના દેશવાસીઓને તેમની ગુલામીથી સભાન કરવાનું કામ અને સ્વતંત્રતાની ઝંખના જગાડવાનું કામ કરનાર પ્રથમ ટિલક હતા. રાષ્ટ્રભરમાં અસહકારની ચળવળ યોગ્ય રીતે શરૂ કરવા એક રાષ્ટ્રીય નેતા તરીકે ટિલકના વારસદાર કહેવાય તે મહાત્મા ગાંધીજી હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમની અસહકારની ચળવળ શરૂ કરી તે પહેલા ઘણા વર્ષોથી નિષ્ક્રિય વિરોધની ઝુંબેશની પરિભાષામાં વિચારવાનું ટિલકે શરૂ કર્યું હતું. તેમના ઉદ્દેશો હતા. : (૧) તેમના શાસકોની સાર્વત્રિક શક્તિનો સ્વીકાર કરતી પ્રજા અને દેશને જેણે બનાવી દીધી છે તે મંત્રમુગ્ધ કરતા જાદૂનો નાશ કરવો. (૨) દેશને કાજે સહન કરવાની તૈયારી અને ત્યાગભાવના સહિત સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમ જગાડવો. ૧૯૦૬માં અસહકારની ચળવળના કાર્યક્રમની અપેક્ષા રાખતા ટિલક છે જે ગાંધીજીએ ચૌદ વર્ષ પછી શરૂ કરી. સ્વેચ્છાએ ના પાડવા માટે પ્રજાની ક્ષમતા માટેની તેમની વિનંતીમાં મહાત્માજીના જ ભારસૂચક શબ્દોમાં લોકમાન્ય બોલતા જણાયા છે તેમ છતાં 'બંગભંગ ચળવળ'થી ભયંકર ઉહાપોહ સર્જ્યો હોવા છતાં, નિષ્ક્રિય વિરોધની ચળવળનો પ્રારંભ કરવાનો સમય પાકી ગયો ન હતો. અને આ ટિલક કરતા બીજા કોઈએ સ્પષ્ટ રીતે જોયું નહિ.

'સ્વરાજ્ય એ ભારતનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે' એવો ઝંડો ૧૯૦૬માં કલકત્તા કોંગ્રેસની બેઠકમાં તેમના અધ્યક્ષ સ્થાનના પ્રવચનમાં દાદાભાઈ નવરોજીએ વિધિસર ફરકાવ્યો હતો, પરંતુ તેના ઘણા સમય પહેલાં ટિલકે કોંગ્રેસને એક ક્રિયાશીલ સંગઠનમાં પરિવર્તિત કરવા ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. "લશ્કરી તાકાત ભિક્ષુકવૃત્તિ નહિ" એ તેમનું સૂત્ર હતું. રાષ્ટ્રીયતા કાજે બંગલોંગ અંગે તિરસ્કાર તેમણે પેદા કર્યો. લાલ લજપતરાય અને બિપીનચંદ્ર પાલ સાથે બાળ ગંગાધર ટિલકે તે સમયે પ્રખ્યાત એવા અંતિમવાદી પક્ષની આગેવાની કરી હતી. ખરેખર તો લાલ-બાલ-પાલે તેમની જાતે કોંગ્રેસના મંચ પર એક લડાયકત્રિપુટી રચી હતી અને કોંગ્રેસની કાયાપલટ નહિ તો લક્ષણમાં પરિવર્તન કરવા અંગે જેઓ મોટે ભાગે જવાબદાર હતા તે તેઓ હતા.

સ્વાભાવિક રીતે બહિષ્કાર, સ્વદેશી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને સ્વરાજના ચતુર્મુખી કાર્યક્રમના એક સભળ હિમાયતી ટિલક બન્યા હતા. બંગલોંગ રદ કરાવવા માટેના એક સાધન તરીકે મૂળભૂત રીતે ઉપયોગમાં લેતાં ટિલકને ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાવાદ અને એકતાની સભાનતા કેળવવા માટે કાર્યક્રમની તાકાત ઝડપથી સમજાઈ ગઈ. બહિષ્કાર અને સ્વદેશી ચળવળમાં માત્ર આપણી આર્થિક મુક્તિ જ સમાયેલી છે એટલું જ નહિ રાજકીય મુક્તિ માટેની એક શક્તિશાળી તાકાત પણ.

બીજી બાજુ, ભારતીય સ્વતંત્રતા કે સ્વરાજ્યના આધાર રૂપે ધીમી સામાજિક સુધારણામાં જેઓ માનતા હતા. તે તેમના બ્રાહ્મણ પ્રતિસ્પર્ધી ગોખલેએ અપનાવેલા પશ્ચિમના સક્રિયતાવાદનો અસ્વીકાર કરે છે. અંગ્રેજોને હાકી કાઢવા અને અગાઉથી અન્ય બીજાથી જરૂરી સ્વશાસન અંગે તેમણે આગ્રહ રાખ્યો. ગીતા પરનું તેમનું તારણ નીચેના વિધાનોમાં સાર રૂપે મૂકી શકાય.

(૧) આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોએ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે કલિયુગમાં એટલે કે કૌરવો અને પાંડવોના સમય પછી મુક્તિના માર્ગનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) કોઈપણ દેશમાં જે લોકો દેશના ભાવિનું નિયમન કરે છે તે કર્મમાર્ગના પક્ષપાતી હોવા જોઈએ.

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદી ચળવળના પ્રણાલીગત નેતાઓના સામાજિક કર્મ સંબંધી ગીતાના ઉપયોગ અને અર્થઘટનમાં સ્પષ્ટ તફાવત હતો. ટિલકે કહેલું ગીતાનું અર્થઘટન જીવનભર વિચાર અને કર્મ સાથે સુસંગત છે. સાર્વત્રિક કર્મના તાત્ત્વિક પાયા તરીકે ગીતાનો ઉપયોગ કરવામાં ટિલકના જેવા બીજા કોઈ આટલાઉંડાણમાં અને સુસંગત રીતે ઊતર્યા નથી. સૌ રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓમાં ટિલકનો અલગ અર્થમાં ગીતાસાર તરીકે કર્મયોગને સ્વીકારવામાં ગાંધીજી સૌથી વધુ નજીક આવે છે. બધા લોકો માટે બલિદાનસ્વરૂપે કર્મજરૂરી છે.

ટિલક રાષ્ટ્રીય ચળવળને ભારતમાં હિન્દુત્વના સભળ સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક પુનરુત્થાન વડે આધાર પૂરો પાડવા ઈચ્છતા હતા, પરંતુ તેમણે પણ રાષ્ટ્રવાદ માટે આર્થિક દલીલો સ્વીકારી હતી. ટિલક ના રાષ્ટ્રવાદને ધાર્મિક પુનરુજ્જીવનના સંગઠનની અભિમુખતા હતી. રાષ્ટ્રને આધ્યાત્મિક શક્તિ અને નૈતિક પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવા માટે વેદો અને ગીતાના સંદેશને મોરચા પર લાવવા માટે તે ઈચ્છતા હતા. ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ અને આવશ્યક પ્રણાલીઓની પુનઃપ્રાપ્તિ જરૂરી હતી. તેમણે કહ્યું "સાચો રાષ્ટ્રવાદી પુરાતન આધારસ્તંભો પર બાંધવાનું ઈચ્છે છે." પુરાતન માટે તીવ્ર અનાદાર પર આધારિત સુધારો તેમને મન રચનાત્મક કાર્ય નથી.

આથી તેમણે શિવાજી અને ગણપતિનાં ઉત્સવોને તેઓએ પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા. કારણકે તે ઐતિહાસિક પ્રણાલિકાઓ સાથે સમકાલીન ઘટનાઓ અને ચળવળોને સંકલિત કરવામાં મદદ કરતા હતા. આથી કહી શકાય કે, અંગત જીવનનાં હિદુત્વ માટે પ્રચંડ આદર સાથે, રાજકીય નેતા તરીકે, રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાનને દોરવા માટે હેતુપૂર્વકની યોજનાબદ્ધ વિશાળ નીતિ ટિલક પાસે હતી.

ટિલકે પોતાના જીવનના બાકીના વર્ષો પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્યત્વે ગાળ્યા. આ કાર્ય માટે ટિલક કરતાં બીજો કોઈ માણસ વધુ યોગ્ય હતો જ નહિ, કારણકે વિનોબા ભાવેએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે તેમણે જે કંઈ કર્યું તેમાં તેમના પ્યાલમાં સમગ્ર ભારત હતું. જો કે મહારાષ્ટ્રના વતની હતા, પરંતુ સમગ્ર ભારતે તેમના મન અને વિચારોમાં સ્થાન ગ્રહણ કરેલું હતું. શરૂઆતથી જ તેમની પાસે ભારતભરની વિશાળ દ્રષ્ટિ હતી જ.



તેમના વિશાળ મહારાષ્ટ્રીયન દેખાવ અને પહેરવેશ સિવાય ટિલક વિશે કંઈ જ સ્થાનિક હતું નહિ. તેઓ ગર્ભિતપણે રાષ્ટ્રવાદી હતા. રાષ્ટ્રીયતાવાદ એ એમના જીવનનો ન્યોછાવર ઉત્કટ પ્રેમ હતો. તેના પ્રચાર પ્રસાર માટે તેમણે તેમની બધી જ તેમના મન અને મગજની ઉત્તમોત્તમ બક્ષીસોનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તે કાજે તેમણે અન્ય અપેક્ષાઓ, અભિરુચિઓ અને મહત્વકાંક્ષાને ગૌણ કરી દીધી હતી. તેમજ સઘન અને મુખ્ય રાષ્ટ્રીયમુક્તિ સિધ્ધ કરવા કામે લગાડી હતી.

દેશ માટેના તેમના પ્રેમને વ્યવહારમાં મૂકવા અને સમાજને બચાવવા જવલંત ઉત્સાહે ભારતીય પ્રજામાં ઉચ્ચ શિક્ષણનો પ્રસાર કરવાના દષ્ટિબિંદુથી પુણેમાં દમ્બણ એજ્યુકેશન સોસાયટીની રચના કરવાપ્રેર્યા. આમ જનતાને કેળવણી આપવાના હેતુથી ટિલક અને સાથી દેશભક્તોએ બે જર્નલ્સ શરૂ કર્યા. કેસરી મરાઠીમાં અને મરાઠા અંગ્રેજીમાં, શિક્ષણ ક્ષેત્રે નિષ્ઠાવાન કાર્યના દસ વર્ષ પછી ટિલકે આ જર્નલોના સંપાદન કાર્ય દ્વારા સામાજિક કાર્ય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. પાછળથી ટિલક સમાજસુધારાના કાર્યને નીચલા અગ્રતાક્રમે ગૌણ ગણીને ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના રાજકીય કાર્યકર બન્યા. તેમની રાજકીય કારકિર્દી દરમિયાન, ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના ચુસ્ત મને અડગ કાર્યકર રહ્યા. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસના શિલ્પીઓમાંના એક તરીકે ટિલક ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાવાદની ફિલસૂફી અને વિચારસરણી દઢપણે પ્રસ્થાપિત કરવા માટે મહદ્ અંશે જવાબદાર હતા.

ભારતીય રાષ્ટ્રવાદ અંગે ટિલકનાં મંતવ્યો બે મુખ્ય પ્રવાહોથી પ્રભાવિત થયેલા હતા. એક તો અધ્યાત્મવાદી. વેદાંતના અદ્વૈતવાદ પર અધ્યાત્મવાદમાં તેમના મતે કુદરતી અધિકારોની રાજકીય સંકલ્પના સમાવિષ્ટ હતી. ટિલકના ચિંતન પર બીજા અસર રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા અને સ્વનિર્ધારતા પાશ્ચિમમાત્ય સિધ્ધાંતોની હતી. ટિલકના રાષ્ટ્રવાદમાં પુનર્જીવનની અભિમુખતા હતી. કારણકે તેઓ દૈનિકનિશ્ચયી હતા કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિની આવશ્યક પ્રણાલીઓનું પુનર્જીવન આધુનિક રાષ્ટ્રવાદનું ઘણું મહત્વનું ઘટક હતું. પ્રાચીન મૂલ્યો માટે તદ્દન અનાદર પર આધારિત સુધારો રચનાત્મક કાર્ય માટે એક ઉપકરણ તરીકે ટિલકના મતે કંઈ કામનો ન હતો. એથી જ તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું હતું કે, "આપણે આપણી સંસ્થાઓને સ્વરૂપે અંગ્રેજી બનાવવાનું ઈચ્છતા નથી અને તેવી સામાજિક તેમજ રાજકીય સુધારાના નામે તેમનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરો."

અંગ્રેજ અમલદારો પાસેથી ભારત માટે મુક્તિ ટિલક ઈચ્છતા હતા, પરંતુ તેમણે અંગ્રેજ સાર્વભૌમત્વ હેઠળ 'સ્વરાજ્ય' કે 'સ્વશાસન' ની કલ્પના કરી હતી. 'સ્વરાજ્ય' પ્રાપ્તિ માટે ટિલકે રાષ્ટ્રીયતાવાદની મનોવૈજ્ઞાનિક સંકલ્પના પર ભાર મુક્યો હતો અને કહ્યું હતું કે સમાન પોતાપણાની ભાવના રાષ્ટ્રમાં બંધારણીય કરવા માટે આવશ્યક હતી.

લોકમાન્ય ટિલકની રાજકીય નેતાગીરી એક રાજકીય ચિંતન અને રાજકીય બંડખોરની ભૂમિકાનું સંમિશ્રણ અજોડ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. એક રાજકીય ચિંતક તરીકે બૌદ્ધિકોએ તેમના મંતવ્યોનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને એક રાજકીય બંડખોર તરીકે વિશાળ જનસમુદાય માત્ર તેમને અનુસરતી નહિ, પણ મહાન અભિનેતાની પૂજા કરતી હતો. લોકમાન્ય ટિલકે ભારતીય પ્રજાના દિલમાં કાયમી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સ્વમતાગ્રહી રાષ્ટ્રવાદના આવશ્યક આધારસ્તંભો રચીને ઝળહળતી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે.

ટિલક એક પ્રખર વિદ્વાન હતા. ગીતા પરના એક તજજ્ઞ, એક સાચા કર્મયોગી હતા. એમણે તેમના જીવનના પ્રારંભમાં એક વ્યવસાય તરીકે તેમણે સ્વતંત્રતા માટેની ઝુંબેશ અપનાવી હતી. અને કોઈપણ પ્રકારના ત્યાગે તેમને પસંદ કરેલા માર્ગથી દૂર કર્યા નથી. તેમની સર્વોચ્ચ નિષ્ઠા અને નિસ્વાર્થ ઈચ્છાથી તેમણે ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાવાદનો પાયો નાખ્યો હતો કે જેના વિના ગાંધીજી સ્વાતંત્ર્યની ઈમારત ખડી કરી શક્યા ન હોત. પોતાના દેશની રાષ્ટ્રીય મુક્તિ અને પ્રજાના લોકશાહી હકકો માટે નિષ્ઠાવાન સેનાની એવા ટિલક ભારતના પ્રથમ લોકપ્રિય નેતા તરીકે ઓળખાયા. ટિલકનું નામ હમેશા રાષ્ટ્ર નિર્માતા તરીકે ઈતિહાસમાં અમર રહેશે. ભારતની નિયતિના સૌથી મહત્વના ગાળામાં દેશનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારા મહાપુરુષોમાં ટિલકનું નામ ઈતિહાસમાં અંકિત થઈ ગયું છે. દેશને જ્યાં સુધી તેના ભૂતકાળ વિશે ગૌરવ હશે અને ભવિષ્ય વિશે આશા હશે ત્યાં સુધી તેમનું નામ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક લેવાનું રહેશે. તેમના અપ્રતિમ સંકલ્પબળથી તેમણે ભારતના સ્વાતંત્ર્યતાનો પાયો નાખ્યો. તેના વગર ગાંધીજી ચણતર ન કરી શક્યા હોત. ગાંધીજી રાષ્ટ્રપિતા છે તેમ લોકમાન્ય ટિલક હિંદુ રાષ્ટ્રવાદના પિતા છે.

**સંદર્ભ ગ્રંથો**

- (૧) લોકમાન્ય ટિલક – ડો. મુગટલાલ બાવીસી
- (૨) આધુનિક ભારતના નિર્માતા – લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિલક – એન. જી. જોગ
- (૩) બાળ ગંગાધર ટિલક – વેરિન્દ્ર ગ્રોવર
- (૪) ગાંધી જીવન દર્શન વ્યાખ્યાન માળા – કીર્તિ મંદિર સંચાલન સમિતિ

## राष्ट्रीय चरित्र - National Character

डॉ. गिरीश जे. त्रिवेदी

सेवानिवृत्त (हिन्दी प्राध्यापक) हिन्दी भवन, सौराष्ट्र युनिवर्सिटी, राजकोट.

‘राष्ट्र’ शब्दोच्चार से हमें एक रोमांच होता है। ऐसा लगता है जैसे हृदय-वीणा के तार झंकृत हो उठते हैं और यह वीणा मधुर-मधुर स्वर में जग उठती है, गा उठती है ...

‘जननि जन्मभूमि स्वर्ग से महान है।’

हाँ, यह सच है कि ‘राष्ट्र’ शब्द प्रत्येक नागरिक के दिल में ऐसा भाव जगा देनेवाला है। हमें इस राष्ट्र के प्रति सदैव सम्मान की भावना रखनी चाहिए, एक आदर रखना चाहिए। ‘राष्ट्रधर्म’ नामक एक पत्रिका शायद प्रतिमाह प्रकट होती है जो संभवतः ‘विश्व हिन्दु परिषद’ नामक एक पत्रिका शायद प्रतिमाह प्रकट होती है। जो संभवतः ‘विश्व हिन्दु परिषद’ नामक संस्था का प्रकाशन है। इस पत्रिका को पढ़े और देखे को काफी समय बीत गया पर नाम याद रह गया। इस नाम को मैं अपने आलेख का आधार बना कर आगे बढ़ूँगा। ‘राष्ट्रधर्म’ अर्थात् ‘राष्ट्र के प्रति का हमारा धर्म’। यह तो बहुत सीधी-सादी व्याख्या हुई पर तनिक गहराई में प्रवेश करें तो शब्द में छिपी भावना बहुत कुछ कह जाती है।

राष्ट्र के प्रति हमारा धर्म होता है - उसकी रक्षा करना - तन, मन और धन को जोड़कर। इस राष्ट्र की सूई की नोक जितनी भी जमीं कोई हडप न ले इसलिए सीमा पर बैठे - तैनात हमारे वीर, इस धरती माँ के वीर सपूत ठंडी, गर्मी, बारिश आदि की परवाह किये बिना दिन-रात सुरक्षा के लिए तैनात रहते हैं। दूश्मनों की गोली या फेके जानेवाले बम से इनमें से कई-कई शहीद हो जाते हैं फिर भी कोई नहि कहता कि ‘मैं सीमा-सुरक्षा अब से नहीं करूँगा!’ इस बात के समर्थनमें एक बहुत प्रसिद्ध प्रसंग का जिक्र करना चाहूँगा। ‘एक माँ के तीन बेटे शहीद हो गये और माँ बेचारी, बेसहारा हो गयी। शहीदों के सम्मान में आयोजित प्रार्थनासभा में जनरल के पूछे गये प्रश्न ‘माँ आप कुछ कहेंगी?’ के प्रत्युत्तर में माँ ने अपनी दिल की भावना को प्रकट करते हुए कहा - ‘काश, मेरे और बेटे होते!’ इसे कहते हैं राष्ट्रभावना, राष्ट्र-प्रेम! प्रत्येक देशवासी का यह कर्तव्य होता है कि वह अपने देश के प्रति सदैव वफादार रहे और देशहित विरुद्ध कुछ भी न करें किन्तु...हाँ, किन्तु मेरे देश के संदर्भ में यह कहते हुए बड़ा दुःख होता है कि मेरे देशवासियों में से ज्यादातर लोग देशहित विरुद्ध ऐसी घिनौनी हरकते करते नजर आते हैं कि दिल कह उठता है- ‘गोली मार कर उड़ा दूँ।’

‘मेरा देश बदल रहा है’... सही है, बदल रहा है। सभी क्षेत्रों में बदलाव आ रहा है। अभी-अभी घटित ताजा घटना का जिक्र करूँ तो आर्थिक क्षेत्र में भूकंप पैदा करनेवाला निर्णय ले लिया गया जिसके मूलाबिक काले धन को निकालने-बाहर लाने हेतु रु ५००/- और रु १०००/- के नोट्स रद्द कर दिये गये और ऐसी अफरा-तफरी-धंधाली मच गयी कि पूछो मत। दिनांक ०८ नवम्बर २०१६ से लेकर आज तक यह दौडधूप, बहावरापन, चिंता और ‘अब क्या होगा’ की भावि चिंता में ईमानदार लोग परेशान-हेरान हो गये। जहाँ दूसरी ओर अनैतिकता और गद्दारी इतनी बढ़ गयी कि चरित्र की

कसौटी में ०.०० प्रतिशत अंक हमें प्राप्त हुए। निर्णय राष्ट्रहित के लिए अच्छा है पर ... हम बदलाव को नीजि स्वार्थवृत्तिवाले लोगों ने संग्रहखोर, काले बजारियों, जूटे-मक्कारोंने अप्रभाविता का ऐसा सबूत पेश किया कि मस्तक शर्म से झुक जाता है। आज भी यह खेल चल रहा है- कोई भजियावाला तो कोई सी. ऐ., कोई सचिव तो कोई मध्यम या बड़ा व्यापारी सबके सब नये नोटस के संग्रह में जूट गये। कई लोगोंने नकली नोटस छापने का व्यावसाय अपना लिया। चारों और यत्र-तत्र-सर्वत्र बेईमानी, भ्रष्टाचार और नैतिकता का नंगा नाच शुरू हो गया। इसे कहते है चारित्रिक शिथिलता, नैतिक अधःपतन और देश के साथ देश हित के साथ द्रोह।

राष्ट्र के प्रति हमारा बड़ा दायित्व है जिस का निर्वाह सदैव करते रहना चाहिए। राष्ट्र केवल जमी का टुकड़ा, एक भू-मात्र ही नहीं बल्कि उस भूखंड पर स्थित सजीव-निजीव समग्र सृष्टि। यह हरी-भरी वसुंधरा है। इस वसुंधरा पर कई विशाल-छोटी-बड़ी नदियाँ अपना अपार जल-राशि लिए हुए बढती है और खेत-खलियानों में लहलहाती फसल को जीवनदान देती हैं। ये नदियाँ करोड़ों लोगों की जल-पिपासा तृप्त करती है और पेड़-पौधों का लालन-पालन करती हुई पछियों और जलचरों की रक्षा करती हैं। ये नदियाँ हमारी माताएँ है जिन को हम कितना दुषित करते है ! उसमें कुड़ा-कचरा, मृतदेह सबका सब डालकर उसके जल को अपवित्र और गंदा करके छोड़ते है। क्या यह राष्ट्र-द्रोह नहीं कहा जा सकता ? नदी-धरती आसमान-पर्वत-सब के सब हमारे सहोदर हैजिन की सुरक्षा हमारा दायित्व है।

अब बात करें राष्ट्रगीत और राष्ट्रध्वज की। प्रत्येक राष्ट्र का अपना राष्ट्रगीत और राष्ट्रध्वज होता है जिनको सम्मान देना हमारा नागरिक धर्म है। एक जमाने में झंडागीत का गान होता था -

‘झंडा ऊँचा रहे हमारा...’

‘विजय विश्व तिरंगा प्यारा...।’

यह झंडा-तिरंगा जिस के हाथ में लिए इस देश के वीर जवानोंने बर्बर अंग्रेज सिपाहियों की गोलियाँ खायी है, डंडे और हंटर खाये है पर अपने हाथ में रहा तिरंगा धरती पर गिरने नहीं दिया क्यों - ‘सरफरोशी की तमन्ना अब हमारे दिल में है देखना है जोर कितना बाजुएँ कातिल में है !’

ऐसा समर्पणभाव उन दिनों था जिसे हम सर्वोच्च राष्ट्रीयता-श्रेष्ठ राष्ट्रीयता कह सकते है। स्वातंत्र्य-संग्राम का पूरा का पूरा इतिहास उत्तम राष्ट्रीय चारित्र्य भावना से भरा पूरा है। सन् १८५७ के विप्लव से लेकर सन् १९४७ तक का काल-प्रवाह ‘राष्ट्रीयता के काल’ के नाम से पहचाना जाता है। राष्ट्रीय आंदोलन, स्वातंत्र्य-प्राप्ति का संघर्ष, स्वदेशी-आंदोलन, विदेशी माल-सामान के होली जलाना इत्यादि घटनाएँ भारतीय प्रजा के शौर्य और बलिदान की अमर गाथा है। यह राष्ट्रीयता किसी एक राष्ट्र तक सीमित नहीं रहती। प्रत्येक राष्ट्र के प्रति के उन-उन राष्ट्र की प्रजा ऐसी भावना को लिए चलती है।

राष्ट्रगीत जिस को लेकर इतने वर्षों के बाद पुनः इस देश के तथाकथित बौद्धिकों ने अपनी तार्किकता-तर्कशक्ति द्वारा एक विवाद छोड़ने का अराष्ट्रीय प्रयास किया है जहाँ हार्दिकता नाम की कोई चीज ही नहीं है। यह तो सर्वविदित बात है कि जहाँ राष्ट्रगीत का गान हो रहा हो वहाँ उपस्थित सभी लोगों को अपने स्थान से खड़े हो कर सलामी देते हुए अटेन्शन में होना चाहिए। इसे आदर भाव कहते है। और ऐसा आदर भाव प्रकट करना हमारा नैतिक कर्तव्य है जिस में विवाद का कोई स्थान नहीं है। कुछ ऐसे ‘अति बौद्धिक’ होते है जिनका खुराक ही विवाद होता है। किसी न किसी तरह निरंतर अखबारों की सूखियों में चमकते रहना उनका शौक होता है। स्वातंत्र्य-प्राप्ति से आज तक प्रत्येक सिनेमाघरों, सार्वजनिक स्थल पर आयोजित विविध कार्यक्रम आदि में कार्यक्रम की समाप्ति पर राष्ट्रगान ‘जन-गन-मन अधिनायक जय है ...’ का गान करना अलिखित आदेश होता है। छोटे बच्चोंसे लेकर बड़े बूझूगों के दिलो-दिमाग में यह बात फिट हो गयी होती है। दूर्भाग्य की

बात है ऐसी सामान्य समझदारी की बात के लिए भी हमें आदेश अध्यादेश जारी करने पड़ते हैं।

‘जन-मन-गन अधिनायक जय हो’ की तर्ज का ही ‘वन्दे मातरम्’ गान है जिसे सुनकर समग्र शरीर राष्ट्रभाव से भर जाता है पर कुछ निहित स्वार्थ वृत्ति वाले धर्मान्ध, राष्ट्र-द्रोही लोगों द्वारा वन्दे मातरम् का विरोध किया जा रहा है जो इस राष्ट्र में रहने योग्य इन्सान नहीं है। हम सबसे पहले भारतीय हैं, बाद में हिन्दू-मुस्लिम। इस बात को उलटकर कुछ लोग सदैव अपना उल्लु सीधा करने में ही लगे रहते हैं जो राजनीति, धर्म, शिक्षा सभी क्षेत्रों में ऐसी घिनोनी हरकतें करते हुए नजर आते हैं।

इधर हमारे राष्ट्रध्वज को जलाने की छुटमुट घटनाएँ आये दिन होती रहती हैं जो अत्यंत लज्जास्पद एवं धृणास्पद बात है। ऐसे लोगों को देश निकाल की ही सजा देना वार्जिक है। अगर ऐसा नहीं कर सकते तो ऐसा कडा दंडा दिया जाये ताकि दूबारा ऐसा विचार भी उनके या, ऐसे लोगोंके दिमाग में न आये। गुजराती भाषा में कहें तो ‘ખો ભૂલી જાય’, ‘मेरा भारत महान’, ‘India Shining’, ‘मेरा देश बदल रहा है’, ‘मेरे देश की धरती सोना उगले, उगले हिरे-मोती, मेरे देश की धरती !’, ‘हिमाद्री तुंग शृंग से स्वतंत्रता पूकारती, बढ़े चलों बढ़े चलों ...!’ ऐसे भाववाही सूत्रोच्चार या गान करने से ही राष्ट्रभक्ति पैदा होती है, न प्रदर्शन, न कि दिखावे से ! वह तो सदैव हमारे दिल में रहनेवाला स्थायी भाव होना चाहिए, न संचारी !

‘मां तुझे सलाम ...’ कर्कश और कान के पर्दे तोड़ देनेवाले स्वर में गाने से सलामी तो नहीं मिलती भाव भंगिमा प्रकट करके नाच-गान तमाशामात्र होता है। जिसका उद्देश्य केवल मनोरंजन, देह-प्रदर्शन और अभिनय ही रह जाता है। वजह? वजह शायद राष्ट्रभक्ति कम, आर्थिक उपार्जन-वृत्ति ज्यादा !! क्या इसे हम राष्ट्रीय-भावना कहेंगे ?

रेल्वे-बस या-अन्य याता-यात के साधनों में यात्रा-सफर करते समय प्रायः यह देखा जाता है कि हम अपना कूड़ा कचरा जहाँ-कहीं भी फेंकते हैं, गंदगी करते हैं, और जिसे पवित्र मानकर श्रद्धा पूर्वक स्नान करने जाते हैं ऐसी गंगा को कितना गंदा करते हैं ? गीत तो अवश्य गाते हैं - ‘गंगा तेरा पानी अमृत’ पर उसे जहरिला-विषाकृत कर देते हैं ! वैसा ही शीतल छाया प्रदान करनेवाले उँचे - घटादार वृक्षों को नीहित स्वार्थ-हेतु डंड भ्रूज बना देते हैं। प्रदूषण फैलानेवाले बड़े उद्योग-गृह, कारखाने कार्बन डायोक्साईड छोड़कर प्राणवायु ओक्सिजन की मात्रा कितनी कर डालते हैं ? ये आलिया-मालिया, भजियावाला, शाह, मंदिरों-मठों के स्वामी सभी आर्थिक धपाला कर अपनी तिजोरियाँ भरकर देश की संपति लूटते हैं और करते हैं जलसा ! ऐसे आर्थिक अपराध राष्ट्र-द्रोह ही कहे जा सकते हैं पर हमारे बौने तंत्र द्वारा कुछ भी किया नहीं जा सकता। बाल भी बांका नहीं होता !’ दोनों और भ्रष्टाचार है, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अपराध है जिससे राष्ट्र खोखला हो जाता है।

‘जिस मिट्टीने हमको जनम दिया

उसका है मां उपकार तेरा।’

जिस मिट्टीने हम को जनम दिया, पाला-पोषा, निःशुल्क जल-वायु दिया बन-उपवन दिये उसका कितना बड़ा उपकार है ! हमें उसके उपकार का न भ्रष्टाचार करें, दूसरों को न करने दें। सरकारी नौकरी या अन्य व्यवसाय में कामचोरी न करें और समय कापालन करें। जहाँ Public Relation जन-संपर्क का काम हो वहाँ बड़ी विनम्रता और प्रेमभाव से कर्तव्य बजायें।

औद्योगिक क्षेत्र या खेत-खलियानों, मंडी-बाजारों आदि में कार्यरत श्रमिक, मजदूर, किसान और बुद्धिजीवियों का यह कर्तव्य होना चाहिए कि वे सभी क्षेत्रों में उत्पादन-वृद्धि में योगदान दें न कि अपने अधिकारों की माँग को लेकर हड़ताल, बंद का एलान कर सामान्य प्रजाजनों को ‘बान’ में लें। तोड़फोड़, आगजनी, ट्रेडिन की पट्टीयाँ उखाड़ देना, परिचहन ठप्प कर देना ये सारी प्रवृत्तियाँ राष्ट्रद्रोही प्रवृत्तियाँ हैं जिनसे राष्ट्रीय संपदा को पारावार नुकशन पहुँचता है।

अभी पिछले दिनों में 'नोटबंदी' के मामले को लेकर हमारी संसद में बड़ा हंगामा खड़ा कर दिया था और कई-कई दिनों तक यहाँ तक कि गृह कि समाप्ति तक उसे चलने नहीं दिया जिस वजह से राष्ट्र को अरबों रुपयों का नुकसान हुआ। जब कि उनके वेतन और भत्ते में कोई नुकसान नहीं हुआ। 'No Work, No Pay' के सिद्धांतका पालन हुआ कि नहीं, पता नहीं! मुझे अपने अध्याकीय व्यवसाय के उन दिनों की याद आ जाती है जब कि हमारे संगठन के नेताओं द्वारा 'Chalk Down Strike' का एलान दिया जाता था जिस के मुताबिक नौकरी पर जाना, मस्टर रोल में हस्ताक्षर करना बस पढ़ाना नहीं! अरे, ज्ञान ही नहीं, किन्तु आपने अधिकारों की माँग को लेकर सरकार को झुकाया था और सारी मांगें पूर्ण कराकर पूरा का पूरा वेतन भी लिया था! जीवन के उतरार्ध में ये सारी बातें कहने का 'ब्रह्मज्ञान' होता है। जब कि युवावस्था में एक जुनून होता है और जुनून में केवल और केवल अधिकार भावना का ही प्रबल्य होता है!

प्रगतिशील राष्ट्र जपान का एक उदाहरण बार-बार दिया जाता है। वहाँ के श्रमिकों को अपने अधिकार की माँग को लेकर जब भी कभी स्ट्राइक करनी होती थी वे अपने Duty Hours से दुगुना काम करके इतनी उत्पादन वृद्धि कर देते थे कि मालीकों को उस की समस्या होती थी। परिणामतः उनकी सारी माँग फटाफट पूरी हो जाती थी!!

संक्षेप में कहना चाहें तो 'राष्ट्रीयता' शब्द बहुत बड़े परिप्रेक्ष्य में देखना चाहिए। यह तो 'इच वन टीच वन' जैसी बात है। जो सबको अपने दिल में उतारनी चाहिए। प्रारंभ में 'मुझ से' होना चाहिए 'चेरिटी बीगिन्स अट होम!' हम करें राष्ट्र आराधना सदैव सोते-जगते उसी का ध्यान धरें और जहाँ कहीं भी हों अपने राष्ट्र को न भूलें और हाँ, एक बात और ...

कई लोग विदेश का दौरा कर यहाँ अपनी भूमि पर आते हैं तब वहाँ का ही गुणगान गाते रहते हैं! गाते हैं तो गाने दो हमें क्या पर जब उनको यह कहते सुनते हैं कि - 'आपणा इन्डिया मां तो बधुं गोबरुं अने गंधारु। सिंगापोर मां तो कोई सींगापोर मां तो कोई पान की पिचकारी भी सड़क पर ही कर सकता।' अरे भई, अ)प ही इन्डिया को सिंगापोर बनाने में जूड़ जाइये न, केवल आलोचना या निंदा ही नहीं करना चाहिए। अंतिम उदाहरण - वोल्वो बस के सफर का देकर अपनी बात सचमूच पूरी करता हूँ - 'वोल्वो' में सफर करनेवाला आदमी कागज की एक चिंदी भी कहीं पर नहीं फेंकेगा और वही आदमी एस.टी. बस में सफर करेगा तब सारा कुड़ा-कचरा अपने आसपास ही फेंकेगा।

अस्तु।

डॉ. गिरीश जे. त्रिवेदी

## राष्ट्रीयता : वैश्विक एवं भारतीय साहित्य के संदर्भ में ।

डॉ. दक्षा जोशी

पूर्व प्राचार्य, एम. जे. कुंडलिया आर्ट्स, कोमर्स एन्ड कम्प्यूटर सायन्स महिला कोलेज, राजकोट

राष्ट्रीयता का जन्म देश के स्वरूप से होता है । उसकी सीमाएँ देश की सीमाएँ हैं । प्राकृतिक विशेषता और भिन्नता उसको संसार से अलग और स्पष्ट करती है । और उसके निवासियों के एक विशेष बंधन किसी सादृश्य के बंधन से बंधती है । राष्ट्र पराधीनता के पालने में नहीं पलता ।

राष्ट्र की परिभाषा एक ऐसे जनसमूह के रूप में कि जा सकती है जो की एक भौगोलिक सीमाओं में एक निश्चित देश में रहता हो, समान परम्परा, समान हितों तथा समान भावनाओं से बंधा हो । और जिसमें एकता के सूत्र में बंधने कि उत्सुकता तथा समान राजनैतिक महत्वाकांक्षाएँ पाई जाती हो । राष्ट्रवाद के निर्णायक तत्वों में राष्ट्रियता की भावना सब से अधिक महत्वपूर्ण है । राष्ट्रियता की भावना किसी राष्ट्र के सदस्यों में पायी जानेवाली सामुदायिक भावना है, जो उनका संगठन सुदृढ करती है । भारत में अंग्रेजों के शासनकाल में राष्ट्रियता की भावना का विशेष रूप से विकास हुआ, इस विकास में विशिष्ट बौद्धिक वर्ग का महत्वपूर्ण योगदान है । भारत में अंग्रेजी शिक्षा के प्रचार से एक ऐसे विशिष्ट वर्ग का निर्माण हुआ जो स्वतंत्रता को मूल अधिकार सझमा था । और जिसमें अपने देश को अन्य पाश्चात्य देशों के समकक्ष लाने की प्रेरणा थी । पाश्चात्य देशों का इतिहास पढ़कर उसमें राष्ट्रवादी स्थापना का विकास हुआ । इसका तात्पर्य यह नहीं कि भारत के प्राचीन इतिहास से नई पीढ़ी को राष्ट्रवादी प्रेरणा नहीं मिली । किंतु आधुनिक काल के नवोदित राष्ट्रवाद अधिकतर अंग्रेजी शिक्षा का परिणाम है । देश में अंग्रेजी शिक्षा प्राप्त किये हुए नवोदित विशिष्ट वर्गने ही राष्ट्रियता का झंडा उठाया ।

भारतीय राष्ट्रवाद को समझने के लिए उसकी सामाजिक पृष्ठभूमि को समझना आवश्यक है । भारत में अंग्रेजों के आने से पहले भारतीय ग्राम आत्मनिर्भर समुदाय थे । वे छोटे-छोटे गणराज्यों के समान थे जो प्रत्येक बात में आत्म-निर्भर थे । ब्रिटिश पूर्व भारत में ग्रामीण अर्थव्यवस्था कृषि और कुटिर उद्योगों पर आधारित थी । भारत में राष्ट्रवादी विचारधारा का अंकुर सहस्रवी शताब्दी के मध्य से उगने लगा था किन्तु यह धीरे-धीरे विकसित होता रहा और अंत में १८५७ ई. में पूर्ण हो गया । अतः भारतीय राष्ट्रिय जागृति का काल उन्नीसवीं शताब्दी का मध्य मानना ही उचित होगा । भारत में राष्ट्रवाद के जन्म के कारण जो राष्ट्रिय आंदोलन प्रारंभ हुआ वह विश्व में अपने आप में एक अनुठा आंदोलन था । भारत में राजनैतिक जागृति के साथ-साथ सामाजिक तथा धार्मिक जागृति का भी सूत्रपात हुआ ।

भारत शब्द को उसके मूल अर्थ स्वरूप में या राष्ट्र या राष्ट्रियता से भी भारत के संदर्भ से वर्णित करना इस आलेख का मुख्य प्रयोजन है । अतः भारत की अपनी भाषा व लिपि में इस विषय पर प्रस्तुति से भारतभाता के प्रति अपने कर्तव्य की पूर्ति से भारत व उसकी राष्ट्रियता के प्रति दूरग्राहों का निवारण भी इस प्रस्तुति का उद्देश्य है । मेरी यह दृढ मान्यता है कि यदि हम भारत को 'इन्डिया' तथा राष्ट्रियता को 'नेशनलिज्म' का पर्याय मानते हैं तो विदेशी शब्दों 'इन्डिया' और 'नेशनलिज्म' को भारत व राष्ट्रियता के मूल अर्थों के दृष्टिकोण से देखना उचित होगा ।

बीसवीं शताब्दी के अंतिम दशक में वैश्विकरण प्रारंभ हुआ तब उसके लाभ और प्रभाव को देखकर यह शंका मन में पैदा होने लगी कि एक दिन राष्ट्र और राष्ट्रवाद अप्रासंगिक हो जायेंगे। अपने देश की अर्थव्यवस्था मजबूत होकर नागरिक के जीवन स्तर में वृद्धि हो यह सब से बड़ा आकर्षण का मुद्दा था। सभी इस बात की आशा और अपेक्षा करने लगे कि अन्य देशों से उनके यहाँ पैसा आए ताकि सदियों से चले जानेवाला अभाव दूर हो जाए। गरीबी एक बड़ा अभिशाप है जिसे कल्याणकारी राष्ट्र जड़मूल से नष्ट करना अपना प्रथम दायित्व समझाति है।

वैश्विकरण के प्रारंभिक दिनों में ऐसा लग रहा था कि अब केवल अंग्रेजी जैसी आंतरराष्ट्रीय भाषा को ही महत्व मिलेगा लेकिन कुछ ही समय में यह भ्रांति दूर हो गई। एक राष्ट्र की वस्तुएँ जब दूसरे राष्ट्र में जाकर बिकने लगी तो स्थानिय बाज़ार पर वर्चस्व जमाने के लिए उस देश को अन्य देश की भाषा सीखनी पड़ी। अपनी भाषा की अनिवार्यता को देखकर कोरियन पहले से अधिक कोरियन हो गया और भारतीय पहले से अधिक अपनी भारतीय भाषा के महत्व को समझने लगा। क्योंकि तब उसकी भाषा उसके रोज़गार और रोटी से जुड़ गई। इसलिए हम देखते हैं कि जो बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ दूसरे देशों में पहुँची उस समय लोकप्रियता प्राप्त करने के लिए वहीं की स्थानिय भाषा को सीखने लगी। यही कारण है कि हमारी हिन्दी अब ब्रिटेन और अमेरिका में भी पढ़ाई जाने लगी है। और हम चीनी भाषा सीखना चाहते हैं क्योंकि वह एक बड़ा बाज़ार है। लेकिन वैश्विकरण का जादू अब उतरता दिखलाई पड़ने लगा है। हर राष्ट्र यह महसूस करने लगा है कि उसका काम उन देशों में होने लगा है जहाँ मजदूरी सस्ती है। साथ ही उसके प्राकृतिक स्रोत का प्रवाह भी सस्ते दामों पर वहाँ पहुँच रहा है। वैश्विकरण अभी तो पासपोर्ट और विज़ा प्रणाली को तोड़ भी न पाया कि हर सरकार राष्ट्र, राष्ट्रवाद और राष्ट्रियता कि बातें करने लगी। उन्हें लगा की उससे दूर होकर न केवल हमारा अस्तित्व ख़तरे में पड़ जाएगा बल्कि हम दुनिया में बुरी तरह से पीछड़ जाएँगे। इसका अर्थ यह हुआ कि राष्ट्र और राष्ट्रियता एक नैसर्गिक देन है जिससे कोई देश और समाज अलग नहीं रह सकता।

राष्ट्रीयता को समझने के लिए साहित्य का मंथन आवश्यक है। साहित्य में हित शब्द जुड़ा हुआ है। जो इस बात का द्योतक है कि बिना हित के राष्ट्रियता का कोई अस्तित्व नहीं है। यदि साहित्य जैसी शक्तिशाली विधा जब राष्ट्रियता की चर्चा करे तब इस बात की खोज आवश्यक है कि राष्ट्रियता का साहित्य में उद्भव किस प्रकार हुआ। आज विश्व की हर गतिविधि साहित्य के माध्यम से नापी तोली जाती है। इसलिए राष्ट्रियता से जुड़े साहित्य पर हमें एक पैनी दृष्टि डालनी होगी।

इस बहस की जब शुरुआत करते हैं तो हमारे सामने कुछ मिले-जुले शब्द आकर खड़े हो जाते हैं जिनमें राज्य, राष्ट्र, राष्ट्रियता और राष्ट्रवाद प्रमुख हैं। 'राज्य' शब्द पहले अस्तित्व में आया कि 'राष्ट्र'? राज्य के लिए धरती पहली शर्त है। फिर उसकी सीमा और अंत में जहाँ रहनेवाली जनसंख्या। प्रकृतिने सर्व प्रथम धरा की रचना की। रचना करते समय कहीं पर्वत, कहीं नदी, कहीं रेगिस्तान और कहीं समुद्र बने। यह कुदरत का अपना बटवारा था। लेकिन ईन्सान इस धरती पर रहने लगा तो उसने अपना क्षेत्र अपनी ताकत के अनुसार तय किया और जो सीमा उसने निश्चित की वह आज का राज्य बन गया। लेकिन राज्य अपने आप में निर्जीव है। क्योंकि उसको जन-जीवन अथवा तो उस धरा पर होनेवाली गतिविधि का प्रतिबिंब नहीं दर्शाता। इसलिए यहाँ पर उसे सोचने पर मजबूर हो जाना पड़ता है कि राज्य को सजीव बनानेवाला तत्व कोई ओर है। संभव है उसका जन्म इन सबसे पहले हो गया हो। यह शब्द कोई ओर नहीं बल्कि 'राष्ट्र' था। पहले कौन से शब्द का उद्भव हुआ इस बहस में न पड़े तब भी दोनों भिन्न है वह तय है। एक निर्जीव तंत्र 'मीकेनिजम' या अस्तित्व (एंटिटी) है। जब की राष्ट्र सजीव जीवनमान अस्तित्व है। जिसे अंग्रेजी में 'लिविंग ओर्गेनिजम' कहा गया है। जन सामान्य की भाषा में राज्य शरीर है लेकिन राष्ट्र आत्मा है। मुर्दा शरीर किस कामका ? उसकी न तो कोई पहचान है। और न ही उसके जन्म का उद्देश्य। इसलिए भारतीय साहित्य में प्रारंभ से ही राष्ट्र शब्द पर चर्चा हुई है। राज्य को समझ लेने के बावजूद भारतीय ऋषि मुनियों ने राष्ट्र की परिभाषा, जन्म, विकास और उसकी निर्मिति पर चर्चा की है। इसलिए हमारी बोलचाल की भाषा में स्व राष्ट्र (सौराष्ट्र) और महाराष्ट्र



शब्दों का उपयोग होता है। भारत के किसी भी क्षेत्र को राज्य के नाम से यह ढूँढने पर भी नहीं मिलता। आगे चलके अपनी सत्ता को परिभाषित करने के लिए राज्य शब्द का उपयोग दिखलाई पड़ता है। फिर वह मुगल राज्य हो या ब्रिटिश राज्य। अथवा उनके आधिन कायम होनेवाली रियासतें, जिन्हें राज्य कहकर संबोधित किया गया। मेवाड़, कलिंग, निजाम, जैसे असंख्य राज्य। चूँकि वे किसी एक राज के अंतर्गत थे इसलिये वास्तव में तो वे साम्राज्य थे। राष्ट्र होने की पहली शर्त उसकी स्वतंत्रता है, दूसरा वह जनता का जनता के द्वारा होना चाहिए। भारत के प्राचीन जनपद और युनान के स्पार्टा इस श्रेणी में आ सकते हैं। निर्जीव वस्तुओं को अधिक महत्त्व न देकर उसमें जागती व्यवस्था का जो नामकरण किया गया वह सही अर्थों में राष्ट्र है। यूरोप में राष्ट्र शब्द भले ही तीन सौ वर्ष पहले जन्मा हो, लोकतंत्र की सोच ने इस शब्द और भावना को गति दी, इसलिए पश्चिम में यह राजनैतिक रूप से शब्दावली कही जा सकती है। लेकिन भारत में राजनैतिक राष्ट्र के पहले भी सांस्कृतिक राष्ट्र की कल्पना मौजूद थी। भारत न केवल सीमा और जनसंख्या की कसौटी पर खरा, भारत में जन्में सब जन निश्चय ही महान हैं। सुब्रमण्यम भारती का “पांचालि शपदम्” अर्थात् पांचालि की शपथ एक खंडकाव्य है। जिसमें उन्होंने भारत देश का मानवीकरण द्रौपदी के रूप में किया है। टी. वी. कल्याण सुंदरम् का नाम भी इस श्रेणी में उल्लेख करने योग्य है। कन्नड साहित्य के अध्ययन से पता चलता है कि राष्ट्रीयता और राष्ट्र प्रेम यहाँ के साहित्य का अविभाज्य अंग रहा है। तत्कालिन परिस्थितियों के अनुसार उसके संदर्भ बदलते चले गये लेकिन राष्ट्रीयता की व्याख्या नहीं बदली। कन्नड के आदि कवि पंप का पद “आरंकुसमितोड नैनबुदेन मन वनवासी देशम्...” उनके इस प्रदेश के प्रति और साहित्य में राष्ट्रीयता के पुर के प्रति प्रेम और जागृतता का उज्ज्वल प्रतीक है। राघवांक ने किसी न किसी संदर्भ का उपयोग कर के कर्णाटक की तुंगभद्र नदी और पंपा क्षेत्र की महिमा का गायन किया है। आंडप्या कवि ने कर्नाटक प्रदेश का श्लायनीय बर्णन किया है। कनकदास ने ‘मोहन तरंगिणी’ में विजयनगर की सृष्टि का वर्णन किया है। कर्नाटक में तो कुछ शिलालेखों पर भी वहाँ के साहित्य में राष्ट्रीयता के दर्शन होते हैं। मलयाली साहित्य ने स्पष्ट रूप से कहा गया है भौगोलिक एकता, राजनैतिक एकता और सांस्कृतिक एकता यानी तीनों के संगम का नाम राष्ट्र है। तब उस में चेतना का अंकुर फूटता है। तो वह राष्ट्रीय साहित्य में पल्लवित होने लगता है। मलयालम साहित्य का जन्म उसी समय हो चुका था जब केरल में अनेक हिन्दु गणराज्य स्थापित थे। मलयालम की उपलब्ध रचनाओं में सब से पुराना काव्य ‘राम चरितम्’ है। महाकवि उल्लूर के कथनानुसार यह १२ वीं शताब्दी में लिखी हुई रचना है। उसके रचनाकार वीर रामवर्मा हैं जो तिरुअनंतपुरम् के शासक रहे थे। १४ वीं और १५ वीं शताब्दी में लिखी गई कृतियाँ राष्ट्रीयता की भावना से ओतप्रोत हैं। माधव पणिककर, शंकर पणिककर और राम पणिककर - यह तीनों एक ही परिवार के थे। भगवद् गीता, भारतमाला, रामायण, भागवत और शिवरात्रि महात्म्य जैसे प्रख्यात ग्रंथों के साथ-साथ माधव पणिककर ने गीता रहस्य को अपनी टीका में व्यक्त किया है। १६ वीं शताब्दी के उतरार्ध में ‘एषुनीच्छन’ का आविर्भाव हुआ। केरल जो छोटे राज्य में बँटा हुआ था और जिन्हें पुर्तगीज तथा अरब लड़ाकर अपना स्वार्थ साध लेते थे। इन्हें संगठित होने और राष्ट्रीय शाश्वत को पुनर्गठित करने का कार्य इस महान साहित्यकार ने किया है।

पंजाबी साहित्य को यदि राष्ट्रीयता की गोद से उपमा दी जाए तो अतिशयोक्ति नहीं होगी। पंजाबी के लोकसाहित्य और लोक कविताओं में राष्ट्रीयता बिखरी पड़ी है। गुरुबाणी और संतबाणी को कोई कैसे नजरंदाज कर सकता है? भाई गुलदास से शुरु कर के गुरु गोविंदसिंह की ‘चंडी ही वार’ से होते हुए शाह मोहम्मद तक एक दृष्टि उभरती है तो बहुत पीछे जाने पर जंगली लोकगीतों के बाद शेख फरीद आ खड़े होते हैं। इन सब से पहले गुरु नानक देव की बाणी को भला कौन नजरंदाज कर सकता है? अपने राष्ट्र को अन्य राष्ट्रों से उपर और आदर्श मानना पंजाबी साहित्य का महत्त्वपूर्ण पहलू समझा गया है। प्रतिवीत कौर विश्वनाथ तिवारी, सुखपाल, वीरसिंह, एवरत ले लेकर जबलीर सिंह आहलूवालिया, सोहनसिंह मीशा और भगवंत सिंहने अपनी रचनाओं से छलका दिया है। राष्ट्र के प्रति अपने को दर्शाते हुए पंजाबी कवि नवाबत ने भी बहुत-सी रचनाएँ की हैं। पंजाबी साहित्य राष्ट्रीयता से ओतप्रोत नहीं है बल्कि यहाँ भारतीय दर्शन और

अध्यात्म की भी परम्परा रही है। आर्य समाजने पंजाब के जीवन में समाज सुधार की लहर पैदा की और पंजाब के क्रांतिकारियों ने लाला लाजपतराय, भागवतसिंह और सुखदेव बनकर राष्ट्रीयता की लहर को परवान चढ़ाया।

देश की कौन-सी भाषा और कौन-सा साहित्य होगा जिसमें राष्ट्रीयता के आविष्कार की गाथा नहीं कही गई हो। साहित्य में गद्य या पद्य समान रूप से राष्ट्रीयता के नाद उनमें सुनाई पड़ते हैं। भजन-कीर्तन से लगातार संस्कृति, देशप्रेम और मातृभूमि की गौरवगाथा हर युग और हर सदी में पढ़ने को मिलती है। भारत चूंकि प्रकृति प्रेम से ओतप्रोत देश रहा है। उसकी कृषि और वन्य जीवन तथा पर्वतों की गुफाओं में साधना, आराधना नित्य का क्रम रहा है। अतः उक्त साहित्य काव्य के रूप में प्रचुर मात्रा में उपलब्ध है। भारत भी या बोली इससे अछूती नहीं रही है। केवल उदाहरण मात्र की कुछ जानकारी प्रस्तुत की गई है। राष्ट्रीयता का सिरमौर कहा जानेवाला साहित्य बंगला है। बंगला ने सांस्कृतिक हसा और राष्ट्रीयता के अपमान के जो दृश्य देखे थे उसकी पीड़ा वहां के साहित्य में भली प्रकार झलकती है। राष्ट्रीयता और राष्ट्रवाद जहाँ बंगाल की विरासत है वहीं उसका साहित्य, संघर्ष, देशप्रेम और क्रांति का संगम है। श्री राजनाराण बसु, श्री सत्येन्द्रनाथ ठाकुर, ब्रह्मसमाज, स्वामी विवेकानंद, श्री अरविंद, रामेश्वर सुंदर त्रिवेदी, ईश्वरचन्द्र गुप्त, आदि का राष्ट्रीयता विषयक चिंतन सुधारवाद की प्रेरणा से प्रेरित है।

राष्ट्रवादी साहित्य में 'सोनार बांगला' शब्द की गूंज सुनाई पड़ी। दैनिक वन्दे मातरम् और दैनिक युगान्तर ने युरोपियन संस्कृति के आवरण को नष्ट कर बंगालियों का भारत के विशुद्ध राष्ट्रवाद के दर्शन करावाये। जातीय मेले की तरह श्री रविन्द्रनाथ ठाकुर ने बंग-भंग का विरोध करते समय रक्षाबंधन त्योहार को बंगाल निवासियों के पारस्परिक भाईचारे तथा एकता का प्रतिक बताकर इस त्योहार का राजनीतिक उपयोग आरंभ किया। श्री मिथिलेश वामनकर के मत से मराठी साहित्य में संत श्री ज्ञानेश्वर, तथा श्री नामदेव ने राष्ट्रीय चेतना को प्रोत्साहित किया। छत्रपति शिवाजी ने उसे आगे बढ़ाया।

राष्ट्रभाषा हिन्दी के साहित्य में राष्ट्रीयता की खोज से पूर्व एक दृष्टि कइ साहित्य पर भी डालना अनिवार्य है। क्योंकि हिन्दी बोली को अरबी में लिपिबद्ध कर के जिस साहित्य का निर्माण किया गया वह भी राष्ट्रीयता की मूलधारा से अलग नहीं था। उर्दू का जन्म १३ वीं शताब्दी में हुआ। स्वदेशी भावना को विदेशियों के सम्मुख अमीर खुसरो ने किस तरह से प्रस्तुत किया यह भाषा की दुनिया में एक नया आविष्कार था। राग-रागणियों के धनी अभीर खुसरो कबाली के भी जनक हैं। ब्रज, अवधी, मालवी, भोजपुरी, और मेवाड़ी के शब्दों का फारसी जैसी भाषा से मिलाकर गजल और गीत लिखे। पारसी हिंदवी, छंदोबद्ध शब्दकोष के संग्रह का भी श्रेय इसी महान कवि को है। अमीर ने भारतीयता और राष्ट्रीयताकी लहर का परिचय भारत के बाहर प्रस्तुत किया और उसे इरान तक पहुँचाया जो आर्यवृत का भी हिस्सा था। हिन्दी साहित्य में जब राष्ट्रीयता की खोज करते हैं तब इस बात का अहसास हो जाता है कि इस विशाल भू-भाग पर जो उत्तर और पश्चिम में स्थित हैं वह सब से अधिक उठापटक का केन्द्र रहा है। विदेशी आक्रांताओं में मुस्लिमों ने तो सीधे सीधे उस पर अपना आधिपत्य जमाया लेकिन विदेशों ने १८ वीं से २० वीं शताब्दी के १९८७ तक इस भू-भाग पर राज किया। आज़ादी की लड़ाई में सारे देश ने योगदान दिया लेकिन नियामक सफलता इसी धरती पर मिली इसलिए यह क्षेत्र राष्ट्रीयता का धड़कता दिल बन गया। गंगा-यमुना की लभ्यतावाले इस प्रदेश में भारतीय संस्कृति ने इतनी गहरी छाप छोड़ी है कि डॉ. इकबाल जैसे अलगाववादी कवि को भी यह स्वीकार करना पड़ा कि - "युनानो, मिन्त्रो, रोमा सब मिट गये जहाँ से, कुछ बात है कि हस्ती नहीं मिटती हमारी" हिन्दी साहित्य का आदिकाल बाह्य आक्रमणों और आंतरिक कलह के कारण उथल-पुथल, अशांति और पारस्परिक वैमनस्य का युग था। सातवीं शताब्दी से हर्षवर्धन के निधन पश्चात् कोई व्यक्ति नहीं रहा जो देश को एकसूत्र में बांधे रखता। लेकिन चाणक्य जैसा व्यक्ति भी इस धरती पर जन्मा जिसने न केवल आक्रांताओं से लड़ने के लिए लोगो को संगठित किया, बल्कि भारतीय अर्थव्यवस्था से लगातार राजनीति के सूक्ष्म गुणभी सिखलाये। चाणक्य ने जो चिंतन किया और जो कुछ किया वह सब भारतीयता और राष्ट्रीयता के लिए ही किया। जाति देश और धर्म को विखंडित किया जानेवाला साहित्य राष्ट्रीय तो नहीं हो सकता लेकिन अपने नवयुवकों के

समुच्चय शौर्य, पुण्यार्थ और बलिदान का मालिक चित्रण प्रस्तुत कर अपने पूर्वजों के गौरवपूर्ण पदचिह्नों पर चलने और मातृभूमि के लिए बलिदान कर के स्वयं को गौरवान्वित करने की प्रेरणा प्रदान करता है। पृथ्वीराज और राणा प्रताप ने विदेशियों से जो युद्ध किये उनमें भारतीय हुंकार के दर्शन होते हैं। चन्द बरदाई और भूषण की वाणी को आप क्या कहेंगे? हिन्दुत्व चूंकि राष्ट्रीयत्व से अलग नहीं है। अतः जो संघर्ष हुआ वह राष्ट्रीयता के लिए था। अकबर को सफलता भले ही मिलती रही हो लेकिन उसके दरबार में बैठे कवि इस बात से चिंतित थे कि भारत का स्वाभिमान कहीं घायल ना हो जाय, अकबर के दरबार के कवि पृथ्वीराज को जब मालूम हुआ कि राणा प्रताप अकबर के सामने समर्पण करने जा रहे हैं तब उसने राणा को एक पत्र लिखा जिसने राणा प्रताप का इरादा बदल दिया। अकबरी दरबार के एक अन्य कवि दुर्साजी राणाने प्रताप की प्रशंसा लिखी इसमें स्वतंत्रता सेनानी और बलिदानी देशभक्त के रूप में प्रताप की स्तुति पर कवि ने पाठकों के हृदय में वीरता, देश भक्ति और राष्ट्रीयता को भाव संचारित करने का प्रयास किया। केशवण अपनी 'स्वत-बावनी' में राजकुमार रत्नसिंह के बलिदान का जिस ढंग से गौरव किया है वह किसी राष्ट्र-नायक की याद दिलाने के लिए पर्याप्त है। भूषण ने शिवाजी और छत्रलाल को भारत की राष्ट्रीयता का प्रतिक बतलाया है। मध्यकाल के कवियों ने ईश्वर के शत्रु के रूप में तत्कालीन सत्ता को ही अपना लक्ष्य बनाया। नानक और कबीर जिस एकता के लिए समाज को प्रेरित करते रहे हे उसकी फूट और व्यक्ति में आए कटुब को दूर करने का जो माध्यमिक और सामाजिक आंदोलन चल रहे थे वह किसके लिए थे? १८५७ के प्रथम स्वतंत्रता संग्राम के पश्चात् जो क्रांति का बिगुल बजा वह किस उद्देश्य के लिए था? तो इसका एक ही उत्तर मिलता है - अपनी भूली-बीसरी राष्ट्रीयता को और भारतीय मूल्यों को लौटाने के लिए। राष्ट्रीयता एक अध्यात्मिक और मनोवैज्ञानिक भावना है। किसी प्रदेश विशेष के निवासियों की यह भावना और विश्वास है कि वे एक हैं और अपना भविष्य उज्ज्वल करने के लिए उनका दृढ़ संकल्प है। इसका नाम ही राष्ट्रीयता है। जो साहित्यरूपी सरिता से निकलकर मानवता के मैदान को सिंचती हुई अनंत में विलीन हो जाती है। महान दार्शनिक अरविंद घोष के उन शब्दों की याद दिलाना चाहूंगी जो उन्होंने १९२० में उतरपारा में कहे थे। इन शब्दों से ब्रिटिश सरकार की नींद हिल गई थी। उन्हें सरकार बंदी बनाने जा रही है यह समाचार मिलते ही व पोंडीचेरी के लिए निकल पड़े। पोंडीचेरी उन दिनों फ्रेंच उपनिवेश का भाग थी। अतः ब्रिटिश सरकार कुछ न कर सकी और हाथ भलती रह गई।

श्री अरविंदो कहते हैं -

“India of the ages is not dead nor has she spoken her last creative word. She lives and has steel something to do for herself and the human peoples and that which must seek now to awake is not and Anglicised oriental people, docile pupil of the west and deemed to repeat the cycle of the accident success and failure but still the ancient immemorable Shakti recovering her deepest self lifting her head higher towards the supreme source of light and strength and turning to discover the complete meaning and a vaster form of her Dharma.”

## राष्ट्रवाद की भावना: डॉ. आम्बेडकर के विशेष सन्दर्भ में

डॉ. एम. एन. वाघेला

अध्यक्ष, हिन्दी विभाग, डॉ. वी. आर. गोडाणिया कोलेज

ऑफ आर्ट्स, कोमर्स होम साइन्स अन्ड आइ.टी. फोर गर्ल्स, पोरबंदर.

बाबा साहेब का सम्पूर्ण जीवन दमन, शोषण और अन्याय के विरुद्ध अनवरत कान्ति की शौर्य-गाथा है। वे एक ऐसा समाज चाहते थे जिसमें वर्ण और जाति का आधार नहीं बल्कि समता, स्वतन्त्रता, बन्धुत्व व मानवीय गरिमा सर्वोपरि हो और समाज में जन्म,वंश और लिंग के आधार पर किसी प्रकार के भेदभाव की कोई गुंजाइश न हो। समता, स्वतन्त्रता और बन्धुत्व के प्रति कृतसंकल्प बाबा साहेब का लेखन प्रबुद्ध मेधा का प्रामाणिक दस्तावेज है। डॉ. अम्बेडकर एक ऐसे इन्सान थे जिसकी इन्सानियत सदियों तक बरकरार बनी रहेगी। वे इन्सानियत की जीती जागती मिशाल थे। इन्सानी समाज की रचना करने में शिक्षा सबसे सरलतम मार्ग है। शिक्षा के बिना समाज का उत्थान किसी भी तरह संभव नहीं हो सकता। मानवता के महानायक डॉ. अम्बेडकर ने शिक्षा को वैयक्तिक प्रगति और सामाजिक पुनःनिर्माण का प्रभावशाली माध्यम माना। उन्होंने पारम्परिक समाज के प्रति विद्रोह खड़ा कर दिया। इसका कारण यह था कि उसमें बहुसंख्यक पिछड़े स्त्री-पुरुषों को शिक्षा-प्राप्ति से वंचित रखा गया। खुद शिक्षा के चरम उत्कर्ष को प्राप्त करने वाले अम्बेडकरजी ने दलितों को शिक्षा का कानूनी अधिकार प्रदान किया। वे जानते थे कि शिक्षा के अभाव के कारण ही समाज का अधिकतर पतन हुआ है। “अधिकांश मानवीय समाज अभी तक शिक्षा के पूर्ण अवसरों से वंचित रहा, भारत तो पूर्णतः ऐसा ही है।” डॉ. अम्बेडकर ने अनेक स्थलों पर जोर देकर कहा है कि दलितों का उत्थान राष्ट्र का उत्थान है। दलित चिंतन में राष्ट्र पूरे भारतीय परिवार या कौम के रूप में हैं इसीलिए कंवल भारती के शब्दों में ‘दलित मुक्ति का प्रश्न राष्ट्रीय मुक्ति का प्रश्न है।’ डॉ. अम्बेडकर को केवल दलित नेता मानकर चलना या उन्हें दलित नेता के रूप में ही सीमित रखना उनकी राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय अस्मिता पर संदेहात्मक दृष्टिकोण का परिचय देने के बराबर है। वे उन राष्ट्रविभूतियों में से एक थे जो अपने कार्य और चिंतन से न केवल भारत को बल्कि दुनिया भर के सदियों से प्रताड़ित मनुष्य को अपने होने का अहसास कराते हैं और उसे अपने अधिकारों से परिचित कराके अस्मितायुक्त जीवन जीने का संदेश देते हैं। वे एक ऐसे विद्यापुरुष थे, जिसे कोलम्बिया विश्वविद्यालय ने विश्व का सर्वश्रेष्ठ विद्यार्थी घोषित किया। प्रज्ञापुरुष डॉ. अम्बेडकर की ज्ञान पिपासु प्रकृति ने ही उन्हें जीवनपर्यन्त अपनी अध्ययनशीलता के प्रति प्रतिबद्ध बनाये रखा। अपने समय की सर्वश्रेष्ठ बेरिस्टर की डिग्री प्राप्त करने वाले डॉ. अम्बेडकर ने देश-विदेश की उत्तम से उत्तमोत्तम किताबों का गहन से गहनतम अभ्यास किया। वे उन राष्ट्रपुरुषों में थे जिन्होंने भारत के खंडित बृहद समाज को अपनी भारतीयता का अहसास करवाते हुए यह घोषणा कि - ‘हम प्रथम भारतीय है, अंत में भी भारतीय ही है।’ डॉ. अम्बेडकर ने महाराष्ट्र के कई भागों में सभी पिछड़े, शोषित एवं अछूत वर्गों के लिए स्कूलों एवं कॉलेजों की स्थापना की जिनका प्रबन्ध आज भी उनके द्वारा स्थापित ‘पीपुल्स एज्यूकेशन सोसाइटी’ बम्बई करती है। भारत संविधान निर्माण में बाबा साहेब की भूमिका को लेकर डॉ. अम्बेडकर का संविधान सभा द्वारा जब गौरव हो रहा था तब श्री टी.टी. कृष्णामाचारी (मद्रास : जनरल) ने सभासदों को बताया कि - श्रीमान, सभा के मैं उन लोगों में से हूँ जिन्होंने डॉ. अम्बेडकर को बड़े ध्यान से सुना। मैं उनके उत्साह तथा उस कार्य की मात्रा से

परिचित हूँ जो उन्हें इस विधान का मसौदा बनाने में करना पड़ा। साथ ही साथ मेरा यह भी विश्वास है कि इस विधान के मसौदे पर जो हमारे लिए आज कल इतना महत्व रखता है, जितना ध्यान दिया जाना चाहिए था उतना ध्यान मसौदा-समिति ने नहीं दिया है। सभा को शायद यह विदित है कि उनि जो सात सदस्य नियुक्त किये थे, उनमें से एक ने त्यागपत्र दे दिया था और उसके स्थान पर अन्य सदस्य रखा गया था। एक का स्वर्गवास हो गया, किन्तु उसकी जगह पर कोई व्यक्ति नहीं रखा गया। एक अमरीका में था और उसकी जगह किसी अन्य व्यक्ति द्वारा नहीं भरी गई तथा एक और सदस्य राजकार्य में लगा हुआ था। इतने रिक्त स्थान थे। एक या दो व्यक्ति दिल्ली से दूर थे और सम्भवतः अस्वस्थ होने के कारण उपस्थित न हो सके। अतः अन्त में यह हुआ कि इस विधान का मसौदा बनाने का काम डॉ. अम्बेडकर पर आ पड़ा और निःसंदेह हम उनके प्रति कृतज्ञ है कि इतने प्रशंसनीय ढंग से उन्होंने इस कार्य को पूरा किया।

संविधान की भूमिका में कहा गया है कि हम भारत के लोग भारतवर्ष को एक सम्पूर्ण प्रभुत्वसंपन्न समाजवादी लोकतांत्रिक गणराज्य बनाने के लिये और उसके समस्त नागरिकों को समस्त सामाजिक, नागरिक, आर्थिक एवं राजनीतिक अधिकार, न्याय, विचारों की स्वतन्त्रता, अभिव्यक्ति की स्वतन्त्रता, आस्था, धर्म तथा उपासना आदि की स्वतन्त्रता, प्रतिष्ठा तथा अवसरों की समानता प्राप्त कराने के लिए और उसके साथ ही व्यक्ति की गरिमा, राष्ट्र की एकता एवं अखंडता सुनिश्चित करने के लिये दृढ संकल्प होकर इस संविधान को अंगिकृत एवं आत्मार्पित करते हैं। संविधान आधुनिक भारतीय इतिहास एवं संस्कृति का अभिन्न अंग है और वह मौलिक अधिकारों की व्यवस्था प्रदान करता है। अतएव वह ऐसे सिद्धान्तों का प्रतिपादन करता है जिनका अस्तित्व अतीत में नहीं था। संविधान, जो भारत की स्वतन्त्रता एवं राष्ट्रीय जीवन का एकमात्र दस्तावेज है, स्वतः सिद्ध करता है कि देश की सामाजिक एवं राजनैतिक प्रक्रिया में, एक ऐतिहासिक परिवर्तन हुआ जो भारतीय एकता तथा बुद्धिमत्ता का प्रतीक है। देश में संविधान ने नया मार्ग प्रशस्त कर दिया है उन नव युवकों के लिए जो सामाजिक क्रांति के सजग समर्थक हैं।

भारत में राजनीतिक स्वार्थों को लेकर अनेक लोग जातिवाद, भाषावाद, क्षेत्रवाद, प्रान्तवाद और सम्प्रदायवाद जैसे विघटनकारी तत्वों को फैला रहे हैं। इससे राष्ट्रीय एकता के लिये भारी खतरा उत्पन्न होता है। सरकार को ऐसे तत्वों पर नजर रखनी चाहिए और जो लोग इस प्रकार की विघटनकारी प्रवृत्तियाँ बढ़ाते हुए पाये जाएं उनको कठोर दण्ड देना चाहिये। किसी भी राष्ट्र या समाज का मूल्यांकन उसकी सम्पन्नता अर्थात् धन, वैभव एवं सम्पदा से नहीं किया जाता, बल्कि उसका मूल्यांकन उसके व्यक्तित्व और जीवन मूल्यों के आधार पर किया जाता है। आज की स्थिति को देखा जाये तो मूल्यों में निरन्तर गिरावट दृष्टिगोचर हो रही है। हिंसा, अनुशासनहीनता, घृणा, अविश्वास एवं अनास्था जैसी प्रवृत्तियाँ व्यक्तित्व में पल्लवित होती जा रही हैं। वर्तमान में व्यक्तित्वगत, पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, राष्ट्रीय एवं अन्तर्राष्ट्रीय जीवन में तनाव के कारण प्रतिदिन घुटन बढ़ती जा रही है। सामाजिक व्यवस्था का उल्लंघन करने में व्यक्ति संकोच नहीं करता है। प्रदर्शन, घेराव, तोड़फोड़, हिंसात्मक विद्रोह और आतंक जीवन में हर समय तनाव व भय उत्पन्न करते रहते हैं। भ्रष्टाचार, कालाबाजारी, रिश्वतखोरी, तस्करी, मिलावट, काला धन आदि गतिविधियाँ बढ़ रही हैं। गरीबों, दलितों, पीड़ितों, असहायों का शोषण बढ़ता जा रहा है। मनुष्य स्वार्थी, अवसरवादी, भोगी, चाटुकार एवं कर्तव्यविमुख हो रहा है। जीवन से शान्ति तिरोहित हो चुकी है। ये सभी बातें न केवल मानवीय मूल्यों बल्कि राष्ट्रीय मूल्यों का पतन दिखलाती हैं। वर्तमान समय में मानव सभ्यता के समक्ष मूल्यों का संकट उत्पन्न हो गया है। जहाँ एक ओर मानव ने आज विज्ञान और तकनीकी क्षेत्र में आश्चर्यजनक उन्नति प्राप्त कर ली है, वहीं दूसरी ओर वह अपने विचारों, कार्यों और आदर्शों में इतना पतित और हीन होता जा रहा है, वह सदाचार की मर्यादाएँ ही भूलता जा रहा है। मानव व राष्ट्र मूल्यों के पतन की है। वास्तव में भारत की कोरी चादर पर लगे हुए छुआछूत के कलंक को जिस ताकत और ईमानदारी से मिटाने का प्रयास डॉ. अम्बेडकर ने किया वैसा कभी किसी ने नहीं किया। अमानवीय धर्म के विरुद्ध बाबा साहेब जीवन के अंतिम क्षण तक डटकर खड़े रहे। उन्होंने कहा था कि “ अंग्रेज तो देश छोड़ जायेंगे, मगर तुम्हें

पूँजीपतियों और पुरोहितों का सामना करना है।' वे कहते थे कि ' ' में अस्पृश्य जाति में जन्मा इसमें मेरा कोई अपराध नहीं परन्तु मरते समय मैं हिन्दू के रूप में नहीं मरूँगा।' बाबा साहेब ने बार-बार दोहराया कि मेरा स्वाभिमान हिन्दू धर्म से मेल नहीं खाता। उन्होंने जातिवाद के खिलाफ जीवनभर संघर्ष किया। वे मानते थे कि- 'जातिविहीन समाज रचना के बिना स्वराज्य प्राप्ति का कोई मूल्य नहीं है।' वर्तमान समय में जातिवादने संपूर्ण भारत को अपनी आगोश में ले लिया है। १७ जनवरी २०१६ को हैदराबाद विश्वविद्यालय के न्यू रिसर्च स्कॉलर्स हॉस्टेल में आंबेडकर स्टुडेंट्स एसोसिएशन के नीले बैनर का फंदा गले में डालकर और पंखे से लटककर अपनी जान दे दी। इस शोध छात्र की आत्महत्या ने हमारे शैक्षणिक संस्थानों में दलितों के साथ भेदभाव और उच्च शिक्षा की बदहाली को बेपरदा किया। देश के उच्च शिक्षा संस्थानों में खदबदाते असंतोष को उजागर किया। सुप्रसिद्ध भारतीय विधिशास्त्री एन. के. पालकीवाला के शब्दों में, 'चार दशकों की स्वतन्त्रता के बाद (अब सात) जो तस्वीर आज भारत में उभरकर सामने आती है, वह ऐसे शक्तिशाली राष्ट्र की तस्वीर है जो नैतिक पतन की अवस्था में है। हम आत्मा के घोर विघटन और मूल्यों के अनियन्त्रित पतन से त्रस्त हैं। यह कई प्रकारों के संकट हैं। भ्रष्टाचार, हिंसा और अनुशासनहीनता लोकतन्त्र के नाम पर भीड़तन्त्र, सम्मान की भावना तथा सार्वजनिक और औचित्य का सर्वथा अभाव।'

सच्चाई यही है कि नैतिक उत्कर्ष का दावा करनेवाली, सभ्य और सुसंस्कृत समाज का दावा करनेवाली उँच जातियाँ तमाम तरह की कुटिलताएँ, चालाकियाँ, धूर्तता, लोभ और बर्बरता का इतिहास रचती आई हैं और पिछड़ों तथा दलितों को हेय समझती रही हैं। अपनी कर्मकांडी परम्परावादी जड़ता और जातीय श्रेष्ठता के अहम के कारण कभी दूसरी जातियों से एकाकार नहीं हो पाई। पूर्व प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहनसिंह ने अपने भाषण में स्वीकार किया था कि - 'मेरा मानना है कि साठ (अब सत्तर) वर्षों के संवैधानिक तथा कानूनी संरक्षण और राज्य सहायता के बावजूद देश के कई हिस्सों में दलितों के खिलाफ सामाजिक भेदभाव आज भी मौजूद है। ऐसे भेदभाव के खिलाफ राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक और बौद्धिक संघर्ष जारी रहना चाहिए।' मूल प्रश्न यह है कि संविधान की आत्मा को कैसे सामाजिक स्तर पर मूर्त किया जाए? इसका एक ही रास्ता है-सामंती संस्कारों को पूरी तरह खत्म किया जाये और पूँजीवादी ताकतों को परास्त किया जाए। साथ ही आधुनिक सोच और संस्कृति के आलोक में समानता वाला अभिनव समाज निर्मित किया जाए। तभी हम महात्मा गांधी, डॉ. आम्बेडकर, डॉ. लोहिया या साम्यवादियों की वास्तविक विरासत के सच्चे संवाहक हो सकते हैं। वास्तव में 'भेदभाव' शब्द का प्रयोग संविधान में यह विचार करते हुए किया गया है कि हम मानव हैं और हमारे साथ भेदभाव किया जा सकता है तो इस भेदभाव को खत्म करने की जिम्मेदारी सरकार की है। संविधान की धारा १५ के अनुसार धर्म, वर्ण, जाति, लिंग, जन्मस्थान के आधार पर किसी भी प्रकार का भेदभाव गैर-कानूनी है। बाबा साहेब का स्पष्ट मानना था कि- 'मनुष्य को हर प्रकार की परतंत्रता से मुक्ति तभी मिल सकती है, जब वह अपनी परतंत्रता के स्वरूप को पहचाने।' डॉ. अम्बेडकर ने राष्ट्रवाद की विचारधारा को सभी वर्गों के सामाजिक एवं आर्थिक विकास के हित में प्रयोग पर बल दिया ताकि सभी पीड़ित, शोषित एवं पिछड़े लोगों को समान अवसर प्राप्त हो सके। 'उनके दृष्टिकोण में एक राष्ट्रवादी के लिए निर्धन जन-समुदाय प्रेरणा का स्रोत होना चाहिए। किसी समाज में, लोगों की दयनीय स्थितियों तथा अमानुषिक व्यवहारों के रूपों की उपेक्षा करना, निश्चित रूप से राष्ट्रवाद का निषेध है।' आज समाज का हर आदमी यह देख रहा है कि हमारे देश की आजादी मात्र कहने की आजादी है। वह पूँजीपतियों के लिये आजादी और गरीबों के लिये दमन का तंत्र है। देश में लोकतंत्र, संविधान और कानून सब धनवानों के लिये ही है और इनसे मात्र उन्हीं के हितों की हिफाजत हो रही है। डॉ. आम्बेडकर वैयक्तिक स्वतन्त्रता के कट्टर समर्थक थे। 'स्टेट्स एण्ड मॉयनॉरिटीज'(१९७०) पृष्ठ : १, पर लिखित है कि - 'प्रत्येक व्यक्ति को भाषण, धर्म, पेशा, शिक्षा तथा आनन्द प्राप्त की स्वतन्त्रता होनी चाहिए। ऐसा तभी संभव हो सकता है जब पीड़ित वर्गों के ऊपर सामाजिक तथा राजनैतिक बन्धनों को हटाकर, उन्हें प्रगति के समान अवसर प्रदान किये जायें।' बाबा साहेब ने अपनी स्वतन्त्रता की धारणा को सामाजिक तथा आर्थिक जनतंत्र तथा न्याय के साथ जोड़ा। डॉ. अम्बेडकर विचार एवं अभिव्यक्ति की

स्वतंत्रता ही नहीं चाहते थे, बल्कि स्वतंत्र धंधे, रहन-सहन एवं यात्रा की स्वतंत्रता भी चाहते थे। वह धार्मिक स्वतंत्रता के भी पक्के समर्थक थे और व्यवस्था तथा नैतिकता की सीमा के अन्तर्गत, धर्म के प्रचार-प्रसार तथा धर्म-परिवर्तन की स्वतंत्रता के भी समर्थक थे। गांधीजीने १९३४ से अपना अधिकतर समय राष्ट्रमुक्ति को प्रदान करते हुए दलितों, महिलाओं और आदिवासियों के विकास के लिये लगाया। अनेक कार्यक्रम इनके विकास के लिये चलाये। आपने साम्प्रदायिकता, छुआछूत एवं शराबखोरी के विरुद्ध खूब लिखा एवं जीवन के अंतिम क्षणों तक लड़ते रहे। आजादी के बाद भारत में अनेक राजनैतिक दलों और गैर सरकारी संस्थाओं ने महिलाओं, अनुसूचित जातियों, अनुसूचित जनजातियों, पिछड़े वर्गों, दलित लोगों, श्रमिकों आदि की सुरक्षा एवं हितोंके लिए अनेकविध योजनाओं का निर्माण किया है। अनेक समाजसेवी संगठनों की ओर से सुधारलक्षी कई प्रकार के आन्दोलन भी चलाए हैं। आजाद भारत में पंचवर्षिय योजनाएँ भारी मात्रा में चली। डॉ. अम्बेडकर भी हमारे समाज में एक मौलिक संगठनात्मक बदलाव चाहते थे। डॉ. अम्बेडकर हमारे देश के सर्वश्रेष्ठ समाजशास्त्रियों में से थे। वे जातीय व्यवस्था के स्वात्मे की बात करते थे। वे कहते थे कि जातीय व्यवस्था के खिलाफ संघर्ष और उसका विनाश होना चाहिए। जाति-व्यवस्था का स्वात्मा निहायत जरूरी है। जनता के हाथों में सत्ता होनी चाहिए और उन्हें बराबरी का जीवन मिलना चाहिए।

भारतवर्ष में राजनीतिक स्वार्थों को लेकर अनेक लोग भाषावाद, क्षेत्रवाद, प्रान्तवाद और सम्प्रदायवाद जैसे विघटनकारी तत्वों को फैला रहे हैं। इससे राष्ट्रीय एकता के लिए भारी खतरा उत्पन्न होता है। विडम्बना तो ये है कि जातीय, क्षेत्रिय, भाषाई, नृजातीय और धार्मिक संगठनों ने अनेक सामाजिक, सांस्कृतिक और राजनैतिक समस्याओं को स्थानीय, प्रान्तीय और राष्ट्रीय मुद्दे बनाकर देश में असामंजस्य और झगड़े पैदा कर दिये हैं। राजनैतिक दलों का तो मानों परम लक्ष्य यही है कि उन्हें कहीं कोई भी सही समस्याँ मिल जाति है तो वे तुरन्त उसे मुदा बनाकर अशान्ति पैदा कर देते हैं। ऐसे मुद्दों के उदाहरणों की भारत में कोई कमी नहीं है। रामजन्मभूमि आन्दोलन से लेकर, भाषाविवाद आन्दोलन, विभिन्न जातियों के द्वारा आरक्षण माँग आन्दोलन, कर्नाटक-तमिलनाडु जलविवाद आन्दोलन, दलित स्वाभिमान आन्दोलन, शिक्षा में जातीय उबाल को लेकर हो रहे आन्दोलन.... पिछले वर्षों में केन्द्र सरकार के द्वारा तीन राज्यों - छत्तीसगढ, उत्तरांचल और झारखंड की घोषणा क्षेत्रवाद के मुद्दों पर आधारित आन्दोलनों का परिणाम है। इन आन्दोलनों में हो रही राष्ट्रीय सम्पत्ति के प्रति उपेक्षा और हिन्दू-मुस्लिम के साम्प्रदायिक दंगों में जो आग धधकती है उसकी लपटे न केवल अरबों की राष्ट्रीय संपत्ति को जलाकर राख कर देती है बल्कि मानवीता एवं भारतीयता पर भी एक बहुत बड़ा प्रश्न खड़ा कर देती है। साम्प्रदायिकता सामाजिक-सांस्कृतिक होने के साथ-साथ राजनैतिक और आर्थिक समस्या भी है। प्रान्तवाद राष्ट्रवाद को पलने नहीं देता। प्रान्तवाद से जो परिणाम अब तक आये है वह घातक साबित हुए है। कर्नाटक तमिलनाडु का जलमहाभारत देश के लिये खतरा बन गया है। हम एक दूसरे को पानी देने के लिये तैयार नहीं है। ऐसी स्थिति में भारतीयता का आदर्श धरा का धरा रह जाता है। दोनों प्रान्तों में बड़े पैमाने पर राष्ट्रीय संपत्ति को भारी नुकसान हुआ है। यहां तक कि ढाई हजार करोड की राष्ट्रीय संपत्ति को उन भारतीयों ने आग के हवाले किया है जो कट्टर प्रान्तवादी है। जिन्हे सर्वोच्च अदालत का फैसला भी मंजूर नहीं है।

बाबा साहब ने पाकिस्तान और मुस्लिम लीग को दिये सुझावों को भी नजर अन्दाज नहीं किया जा सकता। काश्मीर से भाषा तक के सवालों पर उनकी भावना, उनके विचार राष्ट्रीय एकता और देशभक्ति के परिचायक है। उनका दृढ़ मानना था कि “प्रजातन्त्र के लिए भाषा पर आधारित प्रदेश रचना आवश्यक है, लेकिन प्रादेशिक भाषा को राष्ट्रीय भाषा नहीं बनने देना चाहिए। नहीं तो प्रादेशिक राष्ट्रवाद पैदा होने की संभावना है।” यह उनका स्पष्ट कहना था कि “स्वतंत्रता और जनता के अधिकार सरकार के टिकाउपन से अधिक मूल्यवान है।” बाबा साहब ने भारत के संविधान में मानवाधिकारों के संरक्षण को लेकर उन सभी प्रावधानों को मान्यता दी है, जो संयुक्त राष्ट्र संघ के चार्टर में अंकित हैं। साथ ही अपनी कुछ विशेष सामाजिक परिस्थितियों के अनुसार शताब्दियों से शोषित-पीड़ित दुर्बल जातियों के उत्थान तथा समान सामाजिक स्तर बनने तक उन्हें अतिरिक्त सुविधाएँ भी दी हैं। बाबा ने सदाचार को लेकर अपने विचार व्यक्त

करते हुए कहा है - “मेरा समस्त सार्वजनिक जीवन इस प्रतिष्ठा पर निर्मित हुआ है कि मैं एक सदाचारी और उच्च नैतिकता वाला पुरुष हूँ। यदि मेरे शत्रु मुझ से डरते हैं तो इस उच्च चरित्र के कारण ही वे भय खाते हैं। मैं इस प्रतिष्ठा को कलंकित करने में भागी नहीं हो सकता।” डॉ. भीमराव आम्बेडकर एक जागृत नागरिक थे। एक जागृत नागरिक का पत्रकार होना समाज और राष्ट्र के लिये अधिक श्रेयस्कर होता है। एक प्रबुद्ध पत्रकार के रूप में सशक्त भूमिका भी उन्हीं प्रयासों में एक है। पत्रकारिता के जरिये बाबा साहबने सामाजिकता को उजागर करने का मुक्कमल काम किया। वे एक समर्पित एवम् तेजस्वी पत्रकार थे। आपका सम्बन्ध पांच महत्वपूर्ण पत्रों से रहा है। पत्रकार डॉ. अम्बेडकरने अपनी मजबूत कलम से ‘मूकनायक’, ‘बहिष्कृत भारत’, ‘समता’, जनता’ और ‘प्रबुद्ध भारत’ इन पांच समाचारपत्रों को जन्म दिया। इन पत्रों से उन्होंने सामाजिक जागरण का आन्दोलन चलाया। डॉ. अम्बेडकर को केवल दलित नेता मानकर चलना या उन्हें दलित नेता के रूप में ही सीमित रखना उनकी राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय अस्मिता पर संदेहात्मक दृष्टिकोण का परिचय देने के बराबर है। वे उन राष्ट्रविभूतियों में से एक थे जो अपने कार्य और चिंतन से न केवल भारत को बल्कि दुनिया भर के सदियों से प्रताड़ित मनुष्य को अपने होने का अहसास कराते हैं और उसे अपने अधिकारों से परिचित कराके अस्मितायुक्त जीवन जीने का संदेश देते हैं। वे एक ऐसे विद्यापुरुष थे, जिसे कोलम्बिया विश्वविद्यालय ने विश्व का सर्वश्रेष्ठ विद्यार्थी घोषित किया। प्रज्ञापुरुष डॉ. अम्बेडकर की ज्ञान पिपासु प्रकृति ने ही उन्हें जीवनपर्यन्त अपनी अध्ययनशीलता के प्रति प्रतिबद्ध बनाये रखा। अपने समय की सर्वश्रेष्ठ बेरिस्टर की डिग्री प्राप्त करने वाले डॉ. अम्बेडकर ने देश-विदेश की उत्तम से उत्तमोत्तम किताबों का गहन से गहनतम अभ्यास किया। संविधान के शिल्पकार निर्माता डॉ. भीमराव आम्बेडकर की बदीलत पहलीबार समता, स्वतन्त्रता, बन्धुता, समाजवाद, लोकतन्त्र, सामाजिक न्याय जैसी शब्दावली आधुनिक भारत में संवैधानिक धरोहर बने। वे उन राष्ट्रपुरुषों में थे जिन्होंने भारत के खंडित बृहद् समाज को अपनी भारतीयता का अहसास करवाते हुए यह घोषणा कि - “हम प्रथम भारतीय है, अंत में भी भारतीय ही है।”



## भारतीय राष्ट्रवाद कल और आज

डॉ. संगीता पारेख

हिन्दी विभाग, डॉ. वी. आर. गोडाणिया कॉलेज

ऑफ आर्ट्स, कोमर्स, होम सायन्स अन्ड आइ.टी. फोर गर्ल्स, पोरबंदर.

मानस भवन में आर्य जन, जिसकी उतारे आरती

भगवान भारत वर्ष में गूँजे हमारी भारती ॥ - मैथिलीशरण गुप्त

बुंदेले हरबोलों के मुँह हमने सुनी कहानी थी

खूब लड़ी मर्दानी वह तो झाँसी वाली रानी थी ॥ - सुभद्राकुमारी चौहान

मुझे इस पथ पर तोड़ फेंक देना वनमाली

जिस पथ पर जाये वीर अनेक ॥ - माखनलाल चतुर्वेदी

सैनानी करो अभय प्रयाण भावि इतिहास तुम्हारा है

ये नखत अमा के बुझते हैं, ये सारा आकाश तुम्हारा है ॥ - दिनकर

किसी भी राष्ट्र की पहचान एक राष्ट्र के रूप में कैसे होती है ? दूसरे शब्द में ऐसा क्या धटक है ? जिससे राष्ट्र का निर्माण होता है । राजनीतिक विचारक एन्थोनी डी. स्मिथ ने राष्ट्र की अवधारणा देते हुए कहा है कि - “मानव समुदाय जिनकी अपनी मातृभाषा हो, जिनकी समान गाथाएँ और इतिहास एक जैसा हो, समान संस्कृति हो, अर्थव्यवस्था एक हो और सभी सदस्यों के अधिकार और कर्तव्य समान हो ।”

शाब्दिक तौर पर राष्ट्रवाद एक आधुनिक ‘पद’ है । ऐसा माना जाता है कि आधुनिक राष्ट्रवाद की अवधारणा फ्रांस की क्रांति (१७८९) के बाद विकसित हुई है ।

भारत में राष्ट्रवाद का विकास १८५७ की क्रांति के बाद हुआ है । इससे पहले हिन्दुस्तान कई छोटे छोटे प्रदेशों में बँटा हुआ था । मुसलमान और अंग्रेज शासकों से देश गुलाम था । पराधीनता की जंजीर को मजबूत करने के लिए अंग्रेज शासकों ने भारतीय जनता को धर्म, जाति, सम्प्रदाय के नाम पर बाँटना शुरू किया । ‘फूट डालो और शासन करो’ इस नीति को अपनाते रहे लेकिन इसके अतिरिक्त सामाजिक सवलतें और उच्चशिक्षा के प्रबंध के कारण भारत के प्रबुद्ध वर्ग ने गुलामी की जंजीर को तोड़ने का प्रयास किया और राष्ट्र निर्माण की प्रक्रिया को गतिशील बनाया । तिलक का उग्र राष्ट्रवाद, सुभाषचंद्र बोस का सैनिकवाद, नेहरू का समाजवाद, सावरकर का हिंदु राष्ट्रवाद, भगतसिंह का क्रांतिकारी राष्ट्रवाद राष्ट्र की विभिन्न संभावनाओं का सूत्रपात करते रहे लेकिन गांधी के आगमन के बाद वैदिक संस्कृति से जोड़ता हुआ ‘स्वराज’ नामक समग्र राष्ट्रवाद का जन्म हुआ ।

सिद्धांत के तौर पर राष्ट्रवाद का विकास दो स्थितियों पर आधारित हैं -

१. राष्ट्र के प्रति निष्ठा ।

२. स्वशासित राष्ट्रों का समुदाय विश्वशांति का आधार है ।

वर्तमान समय में भारत में ‘राष्ट्रवाद’ की चर्चा और बहस केन्द्र में है । बीते दशकों ने न केवल हमारे देश की ख्याति को योजनाबद्ध तरीके से नुकसान पहुँचाया गया है । अपितु राष्ट्र के सौहार्द को भी खत्म करने की कोशिश की गई है । देश के आंतरिक तत्वों और विदेशी ताकतों को मालुम है कि भारतीयता को उसकी

संस्कृति पर चोट किये बिना नुकसान नहीं पहुँचाया जा सकता। ऐसे में जरूरी है कि हम भारतीय राष्ट्रवाद पर एक नई द्रष्टि से सोचे और जाने कि आखिर भारतीय परिप्रेक्ष्य में राष्ट्रवाद क्या है? 'राष्ट्र' सामान्य तौर पर सिर्फ भौगोलिक नहीं बल्कि 'भूगोल-संस्कृति-लोग' तीन तत्वों से बननेवाली इकाई है। इन तीन तत्वों में से सबसे महत्वपूर्ण तत्व लोग है इसीलिए 'लोगों' की भलाई, श्रेष्ठता और मानवता का स्पंदन ही किसी राष्ट्रवाद का प्रमुख तत्व होने चाहिए।

वैश्विक पृष्ठभूमि पर भारतीय राष्ट्रवाद की एक अलग कथा है। जिसे पश्चिम से नापना गलत होगा। आज भारत में मूल्यों, संस्थाओं और विचारधाराओं में तीव्रता से परिवर्तन आ रहा है। वास्तव में भूमंडलीकरण की प्रक्रिया ने हमारे सामने कई चुनौतियाँ खड़ी की हैं। आज २१ वीं सदी में युवा भी नित नई समस्याओं को जन्म दे रहा है और उसका सामना भी कर रहा है। अब भारत में भी उपभोगवादी संस्कृति सर्वग्राही बनती जा रही है। हमारे परम्पराबद्ध देश में ऐसी संस्कृति का विकास जिस तरह तेजी से बढ़ रहा है, यदि इस पर लगाम नहीं लगायी गई तो निश्चय ही हमारी सामाजिक, आर्थिक व्यवस्था के साथ ही साथ कहीं न कहीं राष्ट्र के प्रति भी जनमानस का असंतोष गंभीर संकट उत्पन्न कर देगा। स्वतंत्रता से लेकर पीछले दो दशकों से पहले कोई न कोई संदेश हमें और हमारे युवाओं को विकास के पथ पर अग्रसर होने में और राष्ट्रप्रेम में अपना अमूल्य सकारात्मक सहयोग प्रदान करता था। आज देश की आंतरिक परिस्थितियाँ और पश्चिम का प्रभाव हमारे समाज पर विशेष रूप से पड़ रहा है। आज का युवा वर्ग ग्लेमरस की जिन्दगी जीना चाहता है या जीने लगा है। ऐशोआराम या विज्ञापनी जीवनशैली की जिजिविषा ने अनेक समस्याओं को जन्म दिया है। जैसे कि -

१. कैरियर या कैरियर की स्थिरता की चुनौतियाँ
२. बेरोजगारी की समस्या
३. बदलते मूल्यों के साथ सामंजस्य
४. आरक्षण की चुनौती
५. नशे से अपने को कैसे दूर रखे
६. प्रदूषित होते पर्यावरण को कैसे बचाकर रखे
७. बढ़ते सायबर अपराध
९. संस्कृति को क्षरित करता सीनेमा और टी. वी.
१०. भावनात्मकता की चुनौती
११. अपराध, भ्रष्टाचार और ज्ञातिवाद की चुनौती
१२. राजनीतिक पक्षों की स्वार्थी नीति

उपरोक्त चुनौतियाँ दुविधात्मक परिस्थितियाँ पैदा कर रही हैं। एक ओर परंपरागत मूल्यों की जिम्मेदारी है तो दूसरी ओर परम्परागत मूल्यों के आत्मासातीकरण का दायित्व भारतीय जनमानस को राष्ट्रवाद और राष्ट्रद्रोह के बीच त्रिशंकु की तरह लटका रहा है। फिर भी हम आशावादी हैं क्योंकि हमारी संस्कृति की जड़ें मजबूत हैं। भारतीय राष्ट्रवाद मनुष्य के विचार और विस्तार पर केन्द्रित है। जिसे भारत ने 'वसुधैव कुटुम्बकम्' कहकर सम्बोधित किया है। यह 'उपनिषद' का उच्चार है। सारी दुनिया के लोग एक परिवार के हैं। इस विभावना को समझना ही भारतीय राष्ट्रवाद को समझना है। हमारा राष्ट्रवाद न राजनीति संचालित था और न हो पायेगा। वह समाज और बौद्धिक चेतना से सम्पन्न संतों, ऋषियों या युगपुरुष से संचालित था और होगा।

बुद्ध, अशोक, स्वामी विवेकानंद जैसे युगमनिषियों ने अपने विचार से विश्व को प्रभावित किया था क्योंकि उनके ज्ञानविचार में नवचेतन था, विचारों की प्रासंगिकता थी, जिसे दुनिया ने स्वतः चलकर ग्रहण किया। महात्मा गांधी के विचारों की प्रासंगिकता आज पूरे विश्व के केन्द्र में है। भारत आध्यात्म और चेतना की ऊर्वर भूमि है। सच कहे तो दुनिया की तमाम स्थितियों से भारत की राष्ट्रीय विचारधारा अलग इसीलिए है क्योंकि दुनिया की तमाम विचारों की चेतना जडवादी हैं, जब कि भारत की चेतना जैविक है। मनुष्य की चेतना

का आत्मिक विस्तार ही हमारे राष्ट्रवाद का लक्ष्य है। अतः भारतीय राष्ट्रवाद को वास्तव में मानवता के व्यापक परिप्रेक्ष्य में समझना होगा।

‘राष्ट्रीयता’ शब्द आज वर्तमान का कोढ़ है, जिस तरह मध्ययुग का कोढ़ साम्प्रदायिकता थी। आज परिस्थिति जो हो लेकिन आध्यात्मिकता का बीज एक एक भारतीय के हृदय में पनपनेवाला है। वर्तमान समय भले ही बाजार मूल्यों पर आधारित हो लेकिन आध्यात्मिकता और सहिष्णुता का समरस हमारे मूल्यों का पोषक है। पहले भी अलग अलग विचारधारा, संकीर्णता, कट्टरवादिता आदि कुछ इस देश की मिट्टी में आये। १५०/२०० साल की गुलामी को भी हमने सहा लेकिन पुनः आविष्कार हुआ, नवजागरण का नया रूप प्राप्त किया, हम सब एकमेक हो गये।

भारतीय जनमानस निरपेक्ष और स्वाभिमानी है। प्रत्येक व्यक्ति शांति, सुख, आनंद और आध्यात्म चाहता है, जो क्षणिक नहीं है। जीवन की एक अलग विकसित शैली है, जो हमारे राष्ट्रवाद की उपज है इसीलिए ही हमारे पूर्वज राष्ट्रत्व को खोजते हुए सत्ता को छोड़कर ज्ञान की, सत्य की खोज में वन में जाते थे और आज २१ वीं सदी में फिर से लोग ध्यान, योग, प्राणायाम करके शांति की खोज में व्यस्त है। विश्व के सामने अपनी सार्थकता को साबित करते हैं।

संक्षेप में भारतीय राष्ट्रवाद आक्रमक, हिंसक, संकीर्ण या आंदोलनकारी नहीं है। हमारी अलग पहचान है। आज इस समय भारतीय राष्ट्रवाद की अनाप-सनाप व्याख्या हो रही है। हमें अपना पुनः मूल्यांकन करना होगा, समझकर सोचना होगा। सत्ता लोलुप स्वार्थी नेताओं से, धर्म के नाम पर कट्टर संकीर्ण धर्मपंथियों से, पश्चिमी अंधानुकरण से, क्षणिक वैभवविलास से, वैमनस्यता, अस्पृश्यता और आरक्षण की जंजीरों से भारतीय जनमानस को मुक्त होना है। नवजागरणकालीन कवियों ने, साहित्यकारों ने अपने साहित्य को पत्र-पत्रिकाओं के माध्यम से समग्र भारत को जागृत करने में जो अलख जगाया था, आज के समय में वह प्रासंगिक भी है और ऐसे साहित्य की आज नितांत अनिवार्य भी है।

अंततः मैं अपने आलेख में इतना ही कहूँगी -

‘बात अगर यही खत्म हो जाती, तो बात कुछ ओर थी ....।’

कुछ लिखकर कुछ पढ़कर सोओं,

जिस जगह से जागा सबेरे उस जगह से बढ़कर सोओं ॥

- भवानीप्रसाद मिश्र

आशा है कि राष्ट्रवाद हम सब के लिए एक नई ऊर्जा बन जाये।

#### संदर्भ सूची :

१. थीयरी ओफ नेशनलिज्म
२. आधुनिक भारत में सामाजिक परिवर्तन - संजीव महाजन
३. उत्तर आधुनिक परिदृश्य
४. गांधी जीवन और चिंतन - कूपलानी
५. हंस - अक्तुबर - १९९७

## રાષ્ટ્રવાદથી આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ તરફ

પ્રા. અંજલીબેન એ. ભરડા

આસિ. પ્રોફેસર, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ

ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

પ્રવર્તમાન સમયમાં રાષ્ટ્રવાદ એ ચર્ચાનો વિષય રહ્યો છે; ત્યારે ઈશુ, બુદ્ધ અને ગાંધીના ‘વિગ્રહરહિત વિશ્વ’ (World Without War) ના સ્વપ્નને સાકાર કરવા માટે રાષ્ટ્રવાદનાં સંકુચિત કોચલામાંથી બહાર નીકળી આંતરરાષ્ટ્રીય સમજનાં શિક્ષણની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. વુડવર્થે કહ્યું હતું, “What man has made of man?” (માનવે માનવી કેરું કર્યું શું જગમાં જુઓ?) ત્યારે માનવમાંથી વિશ્વમાનવની સંકલ્પનાને સાકાર કરવી જરૂરી બને છે.

રાષ્ટ્રવાદની વાત ચાલે ત્યારે ઘણા-ખરા લોકો તેને દેશભક્તિ સાથે જોડે છે. પરંતુ ‘રાષ્ટ્રવાદ’ અને ‘દેશભક્તિ’ બન્ને અલગ-અલગ શબ્દો છે. રાષ્ટ્રવાદ એક રાજનૈતિક વિચારધારા છે. જ્યારે દેશભક્તિ એ દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને તેની સુખ-શાંતિ માટે મરી-મિટવાની ભાવના છે. વિચારક ચાર્લ્સ ડી. ગોલનાં શબ્દોમાં ....

“દેશભક્તિ ત્યારે છે જ્યાં પોતાના લોકો પ્રત્યેનો પ્રેમ સર્વપ્રથમ હોય છે. જ્યારે રાષ્ટ્રવાદ ત્યાં છે. જ્યાં પોતાના લોકો અલાવા બીજા લોકો પ્રત્યે ઘૃણા સર્વપ્રથમ છે.”

ટૂંકમાં દેશ પ્રત્યે ભક્તિનો અર્થ સંસારના અન્ય દેશો પ્રત્યે ઘૃણા કરવી એ નથી. સારી દેશભક્તિ સ્વાર્થથી પર હોય છે.

૧૯મી સદીમાં યુરોપમાં જન્મેલો રાષ્ટ્રવાદ એ શક્તિશાળી વિચારધારા રહી છે. જેણે જનમાનસને બદલી નાખ્યું. એક રાષ્ટ્ર, એક જાતિ, એક ઈશ્વર, એક ભાષા, એક સંસ્કૃતિ વગેરે જેવી વિચારસરણીએ તમામ વિવિધતાઓને કચડી નાખીને, ઉગ્ર-સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદને જન્મ આપ્યો. ભારતમાં ધર્મને રાષ્ટ્રવાદનો આધાર બનાવવાને કારણે હિન્દુ રાષ્ટ્રવાદ, મુસ્લિમ રાષ્ટ્રવાદ અને અંતે ભારત વિભાજન અને પાકિસ્તાનનો ચહેરો સામે આવ્યો. ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ આતંકવાદ, ઉગ્રવાદ, સૈનિકવાદને પોષે છે.

સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ ધરાવતાં રાષ્ટ્રો અન્ય રાષ્ટ્રો કરતાં પોતે સર્વોપરી છે એવું મિથ્યાભિમાન ધરાવે છે. જે વિશ્વ માટે આત્મઘાતી બની રહે છે. રાષ્ટ્રવાદના સંકુચિત સીમાડાઓમાં રાચતાં રાષ્ટ્રો, રાષ્ટ્રની પેલેપાર સમાજ કે વિશ્વનું શ્રેય જોઈ શકતાં નથી. આવા સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદમાંથી જન્મતો ‘અહમ’ રાષ્ટ્રોને યુદ્ધની જવાબાઓમાં ઘડેલી ટે છે. સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ વિશ્વશાંતિનો વિરોધી છે. એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્ર પર માનવીય અત્યાચાર અને શોષણ કરી પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરે છે. રાષ્ટ્રગાન લખનાર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એ રાષ્ટ્રવાદને ‘અજગર-સાપોની એકતાની નીતિ’ તરીકે ઓળખાવી છે.

આજે જ્યારે ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદે ‘વસુદૈવ કુટુંબબદ્ધ’ અને ‘યત્ર વિશ્વમ્ ભવત્યેક નીડરમ્’ નો સ્નેહમંત્રોને ખંડિત કરી નાખી સમગ્ર વિશ્વને જ્યારે યુદ્ધથી લોહિયાળ બનાવ્યું છે, ત્યારે રાષ્ટ્રવાદની સામે આંતરરાષ્ટ્રીય સમજનાં શિક્ષણની આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ એટલે માનવ-માનવ વચ્ચે ધર્મ, જાતિ, લિંગ, સંસ્કૃતિ કે પ્રદેશોના ભેદો નથી, સર્વ સ્થળે માનવ એક જ છે. Dr. Wlter H. C.ના શબ્દોમાં જોઈએ તો,

“Internationalism is a feeling that the Individual is not only a member of his state, but a citizen of the world.” - Dr. Wlter H. C.

ઉગ્ર રાષ્ટ્રવાદ સામે આંતરરાષ્ટ્રીય સમજનું શિક્ષણ શા માટે જરૂરી છે? એ પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. તેના જવાબ રૂપે કહી શકાય કે ....

- વિશ્વની માનવજાત પર તોળઈ રહેલી યુદ્ધની વિનાશક પ્રચંડ આંધીને ખાળવા તેમજ તેની ભયાનકતા અને વિદ્યવંસાત્મક યાતનાઓમાંથી બચવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સમજ જરૂરી છે. યુનેસ્કોના ખતપત્રમાં ઉલ્લેખાયું છે તેમ -

“Since wars begin in the winds of man, it is the minds of man that the defence of peace must be constructed.”

- જો હવે ભાઈઓની માફક સાથે મળીને જીવતા આપણે નહિ શીખીએ તો જરૂર આપણે મૂખઁઓની માફક સાથે મળીને મરીશું” - બર્ટ્રાન્ડ રેસેલ
- ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ અણબોમ્બથી લડાશે, તો ચોથું વિશ્વયુદ્ધ પથ્થર અને કુહાડીથી લડાશે, કારણ કે તે વખતે હાલનું કશું બચ્યું જ નહિ હોય.” - આલ્બર્ટ આઈનસ્ટાઈન
- મિત્રસ્યા મા ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષતામ્  
મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સર્વાણિ ભૂતાનિ સમીક્ષે ।  
મિત્રસ્ય ચક્ષુષા સમીક્ષામહે ।” ની ભાવના વિકસાવવા.

અર્થાત્

બધા જીવ મારા તરફ મિત્રની નજરથી જુએ,  
હું બધા જીવો તરફ મિત્રની નજરથી જોઉં,  
આપણે બધા એકબીજાની તરફ મિત્રની નજરથી જોઈએ.)

- માનવએક્ય અને વિશ્વએક્ય સ્થાપિત કરી “વસુદૈવ કુટુંબકમ”ની ભાવના ચરિતાર્થ કરવા માટે.
- Live and let live' ના બદલે 'Live to let live' ... અન્યને જીવાડવા માટે જીવોનો ખ્યાલ વિકસવવા આપણે જ્યારે શિક્ષણ જગત સાથે સંકળાયેલા છીએ ત્યારે આપણી જવાબદારી સવિશેષ વધી જાય છે કે વિદ્યાર્થીઓમાં સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદ સામે આંતરરાષ્ટ્રીય સમજનાં શિક્ષણ માટે આવા પ્રયાસો હાથ ધરી શકાય.
- અભ્યાસક્રમ :** સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, સમાજવિદ્યા-શાસ્ત્ર વગેરે વિષયોનાં શિક્ષણ દરમ્યાન અધ્યાપક-શિક્ષક આંતરરાષ્ટ્રીયતાનો રંગ આપી શકે છે, કેમ કે પ્રત્યેક વિષયનાં વિકાસમાં કોઈ એક વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્ર નહિ પરંતુ ઘણાં રાષ્ટ્રોની ઘણી વ્યક્તિઓનો ફાળો હોય છે, માટે અધ્યાપક-શિક્ષકે વિષયને આંતરરાષ્ટ્રીય સમજનો રંગ આપવાની એકપણ તક ચૂકવી ન જોઈએ.
- સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ :**
  - વિશ્વ પ્રસિદ્ધ ચિંતકો, વિજ્ઞાનીઓ અને સાહિત્યકારોની જયંતિઓ ઉજવવી અને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવો.
  - રમત-ગમત, કલા, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરેને લગતા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસાય વગેરેને લગતી માહિતીનાં પ્રદર્શનો યોજવા.
  - વિદેશના વિદ્યાર્થીઓ સાથે શાળા-કોલેજનાં વિદ્યાર્થીઓ પત્રમૈત્રી કેળવે તેવી પ્રવૃત્તિઓ ઉત્તેજન આપવું.

- o આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે થતી સ્પર્ધાઓમાં ભાગ લેવા પ્રોત્સાહન પુરું પાડી શકાય.
  - o આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાનો પરિચય મેળવવો.
- અંતે રાધાકૃષ્ણ કહે છે તેમ, “આપણે જર્મન, અમેરિકન કે રશિયન હોઈએ પરંતુ મૂળભૂત રીતે આપણે માનવી છીએ આ પાયાની વાત ન ભૂલી રાષ્ટ્રવાદનાં કોચલામાંથી બહાર આવીને વિશ્વસમાજમાં જીવતાં શીખીએ.

“સર્વેઽત્ર સુસ્થિનો સન્તુ, સર્વે સન્તુ નિરામયા:  
સર્વે ભદ્રાણી પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃસ્વમાનયાત્ ।”

સંદર્ભો:

૧. ચન્દન કુમાર, ઝગ્ર રાષ્ટ્રવાદ, અહિંસા એવં શાંતિ અધ્યયન વિભાગ મહાત્મા ગાંધી આંતરરાષ્ટ્રીય હિન્દી વિશ્વવિદ્યાલય, વર્ધા ।
૨. ધનવંત મ. ટેસાઈ અને ગુણવંત શાહ, શિક્ષણની વર્તમાન ફિલસૂફીઓ.
૩. કેળવણીની તાલ્પિક અને સમાજશાસ્ત્રીય આધારશિલાઓ -નિરવ પ્રકાશન અમદાવાદ.
૪. દેશભક્તિ પર અનુચ્છેદ; Article sherd by Akash Shinde [ essaysinhindi.com]
૫. રાષ્ટ્રવાદ ... નહીં ... રાષ્ટ્રપ્રેમ ... ! - યુવાસાથી માસિક, સંકલન: મુહમ્મદ અમીન શેઠ. [www.yuvasaathi.com]

## મહાત્મા ગાંધી અને રાષ્ટ્રવાદ

પ્રા. સુહાગિની પી. ગરાસિયા

આસિ. પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ

ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ, હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

આપણા દેશ માટેનું મમત્વ, સ્વદેશાભિમાન, આત્મગૌરવ તેમજ પોતાના દેશની આગવી ગૌરવવંતી અસ્મિતાની પરખ અને તે અસ્મિતાની સંરક્ષણ, આબાદી તથા ઉન્નતિ માટેની તીવ્ર ઝંખના રાષ્ટ્રીયતાના ભાવનાના અંશો છે. આપણી રાષ્ટ્રીયતા માટેનું વાતાવરણ તો છેક ૧૮૫૭થી પણ પહેલાના સમયથી તૈયાર થયેલું કહીશકાય. કેટલાક ઇતિહાસકારોના મતે ૧૮૫૭નો બળવો પણ એક પ્રકારની રાષ્ટ્રીય ચળવળ જ હતી પણ તે નિષ્ફળ ગયો કારણકે રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના તેમાં ચોક્કસ વ્યવસ્થાપૂર્વક પ્રગટ થઈ ન હતી. તેથી ઈ.સ. ૧૮૮૫ માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના થઈ. એ જ સમયમાં રાજા રામમોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી, રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને શ્રીમતી એની બેસન્ટે ભારતીય પ્રજાને હિંદુ ધર્મ અને હિંદની સંસ્કૃતિની મહત્તાનું ભાન કરાવ્યું હતું. આ બધા ધર્મ સુધારકો અને સંસ્કૃતિરક્ષકોના પ્રયત્નોનાં પરિણામે ભારતની પ્રજામાં આત્મગૌરવ જાળવવાની ને વધારવાની ઝંખના જન્મી. બ્રિટિશ શાસન હેઠળ થઈ રહેલા દેશની સંપત્તિના અને પ્રજાનાં શોષણ અને પતનનો ખ્યાલ આવ્યો. તેમાંથી બ્રિટિશસરો પ્રત્યે અણગમો અને સ્વદેશ માટેનો પ્રેમ પ્રગટયો. આમ રાજકીય ઉન્નતિ સાધવાની ઝંખના પ્રજામાં જન્મી તો ખરી પણ એને સાકાર કરવા સૌથી પહેલા પરદેશી શાસનમાંથી છૂટવું જરૂરી હોવાથી ભારતીય પ્રજાના રાષ્ટ્રવાદનું પ્રથમ સોપાન હતું સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ.

૧૮૫૭ના બળવાની નિષ્ફળતાને કારણે ખ્યાલ આવ્યો કે ઉત્કટ પ્રેમ માત્ર સ્વતંત્રતા અપાવી શકે તેમ નથી. રાષ્ટ્ર માટેના પ્રેમને જ્યાં સુધી વ્યવસ્થિત અને અસરકારક સ્વરૂપે પ્રગટ કરાય નહિ ત્યાં સુધી તે સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિનું પરિણામ સિદ્ધ કરી શકે તેમ નથી. આથી રાષ્ટ્રવાદને સુ-વ્યવસ્થિતરૂપે પ્રગટ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. આમ તો ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદના જન્મ માટે જે જે પરિબળો કામ કરતા હતા તેમાં ખુદ અંગ્રેજ અને તેના શાસનનો પણ સમાવેશ થાય છે. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના શાસને ભારતને રેલ્વે, તાર અને ટપાલ વ્યવસ્થાની ભેટ આપી. આ ત્રિવિધ વ્યવસ્થાને કારણે રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવનાને સુદૃઢ બનાવવામાં અને ભારતને એક રાષ્ટ્ર બનાવવામાં મોટો ફાયદો થયો છે. આ જ અરસામાં નવી કેળવણીના પરિપાકરૂપે ભારતમાં બુધ્ધિવાદીઓનો એક નાનો એવો શક્તિશાળી વર્ગ રચાતો જતો હતો. ઓગણીસમી સદીમાં યુરોપભરમાં ફેલાયેલા રાષ્ટ્રવાદ અને લોકશાહીની ભાવનાની ઝલક તેમણે મેળવી હતી. નવું શિક્ષણ પામેલો શિક્ષિત વર્ગ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારમાંથી પોષણ પામી સ્વદેશાભિમાની બન્યો. તેનામાં સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વશાસનની ઝંખના જન્માવી હતી. જો જર્મની અને ઈટાલી એક બનીને આ કાર્ય કરી શકે તો ભારતવાસીઓ કેમ ન કરી શકે એ પ્રશ્ને તેમના માનસનો કબજો લેવા માંડ્યો. આમ (૧) રાષ્ટ્રીય એકતા અને (૨) સ્વશાસન એ બે રાષ્ટ્રવાદના પાયા નંખાયા.

ભારતીય રાષ્ટ્રીયતાના વિકાસમાં સમાચારપત્રિકાઓનો અને સાહિત્યકારોનો જાગૃતિનો સંદેશ રાષ્ટ્રીય આંદોલનના પ્રેરકબળ તરીકે વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડ્યા. ઈ.સ. ૧૮૧૫ થી ૧૮૪૭ ના લગભગ ત્રણ દાયકા સુધી શૂરજીવન જીવતા સર્વાંગી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં હતા મહાત્મા ગાંધી. એમણે પ્રાચીન-અર્વાચીન, પૂર્વ-પશ્ચિમની વિભિન્ન રાજકીય, ધાર્મિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક વિચારધારામાંથી એક દિવ્યદષ્ટિની

વિવેકબુદ્ધિથી સારુ સારુ સ્વીકારી તેનો સુભગ સમન્વય સાધી ભારતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનું એક ભવ્ય અને સર્વકાલીન સ્વરૂપ તાદૃશ કર્યું. રાષ્ટ્રજીવનનું એવું કોઈ ક્ષેત્ર ન હતું, જેના ઉપર એમનો પુનિત પ્રભાવ પથરાયો ન હોય. પરિણામે માત્ર ભારત નહિ, પણ વિશ્વ એમની સામે આશાભરી મીટ માંડતું થયું.

પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના કેન્દ્રમાં જ ધર્મ હતો. એટલે જ ગાંધીજી રાજકારણને પણ પોતાનો ધર્મ ગણીને જ પડયા હતા. એમણે જ લખ્યું છે કે,

'ધર્મનો વિચાર કરતાં મારે રાજ્યપ્રકરણમાં પડવું આવશ્યક થઈ પડ્યું, ત્યારે જ હું એમાં પડયો.'

રાજકારણ અને ધર્મનો સમન્વય કરનાર ગાંધીજીએ વિશ્વને એક અતિ ઊંચા આદર્શનું દર્શન કરાવ્યું અને ભારતના રાજકારણમાં એ આદર્શને મૂર્ત કરવાનો સંનિષ્ઠ ભગીરથ પ્રયાસ કરી રાજકીયક્ષેત્રે એક અપૂર્વ વૈચારિક ક્રાન્તિ કરી બતાવી. આમ ગાંધીજીએ રાજકારણમાં નૈતિકતા અને આધ્યાત્મિકતાનો મોખરાનું સ્થાન આપ્યું.

રાષ્ટ્રીય પડકારોનો પ્રતિકાર કરતાં ૧૯૧૭માં સ્થપાયેલો સત્યાગ્રહ આશ્રમ સમસ્ત રાષ્ટ્રનું ધબકતું કેન્દ્ર બની રહ્યો. ૧૨ મી માર્ચ ૧૯૩૦ના રોજ ગાંધીજીએ પોતાના ૮૧ અનુયાયીઓ સાથે ઠાંડીકૂચ કરી નમકનો કાયદો તોડ્યો એ 'ઠાંડીકૂચ' ના પડઘા વિશ્વમાં પડયા. ભારતની પ્રજાની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પણ એમાં જાગી ઉઠી. ધારાસભાનો સત્યાગ્રહ રાજકોટ અને લીમડીનો સત્યાગ્રહ અને બીજા વિશ્વયુદ્ધને સમયે ૧૯૪૨ની રાષ્ટ્રવ્યાપી સ્વાતંત્ર્ય લડત – આ બધા અહિંસક આંદોલનોએ બ્રિટિશ સત્તાની સામે પડકાર ફેંક્યો. એના કારણે લોકોમાં જાગૃતિ આવી. પરંતુ સ્વરાજનો સાદ માત્ર થોડા શિક્ષિત વર્ગ સુધી જ પહોંચ્યો હતો. નેતાઓ દ્વારા નગરોમાં અંગ્રેજીમાં જ ભાષણો થતા. અશિક્ષિત, અલ્પશિક્ષિત બહુજનસમાજનો મોટો ભાગ તો હતો બાળકો, કિશોરો, શ્રમજીવીઓ, દરિદ્રો અને ઉપેક્ષિતો. તેમને હજુ સ્વરાજનો રંગ લાગ્યો ન હતો.

ભારતના ગામડાઓમાં જ ધબકતી આમ જનતા હજુ અજ્ઞાન, વહેમી, જડ, વ્યસની, અંધશ્રદ્ધાળુ હતી તેથી પ્રારંભે ગાંધીજીએ ઠેર ઠેર, ગામડે ગામડે ઘૂમી દેશની દયનીય દુર્દશાના દર્શન કર્યાં. એમને તો રાષ્ટ્રના સ્વાતંત્ર્યયજ્ઞમાં દેશના પ્રત્યેક નાગરિકના સાથસહકાર જોઈતા હતા. તેથી દીનહીન દરિદ્ર સમાજે, ખોરડેખોરડે ફરી એમની રંગેરંગ પારખી ઉપાયો શોધ્યા. આમ ગાંધીજીને માથે કેટકેટલા પ્રયંડ પડકારો તોળાઈ રહયા હતા. પ્રજાને નિર્માલ્યતા છોડી આઝાદી માટે જગાડવાના હતા. કોંગ્રસને સર્વવ્યાપી બનાવી વિવિધતામાં એકતા સ્થાપી રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની જ્યોત પ્રગટાવવાની હતી.

પ્રજામાં જ્ઞાન, સમજ, સુધારો તથા વિકાસ વગેરે શક્તિ દ્વારા આગળ વધવાના રાજારામમોહન રાયથી શરૂ થયેલા પ્રકારને ગાંધીજી પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડી શક્યા. તેમ કરવામાં રાજકીય ક્ષેત્રે નૈતિકતા, આધ્યાત્મિકતાને સ્થાન આપવામાં એમને સફળતા સાંપડી. સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધોમાં સત્યઅહિંસાના દિવ્ય શસ્ત્રો ધારણ કરાયા અને રાષ્ટ્રની સમગ્ર શક્તિનો સમન્વયયુગ બડો કરી શક્યા. આમ રાષ્ટ્રની આમ જનતાને કેળવી તેમનામાં ખમીર, ખુમારી પ્રગટાવી શક્યા પરંતુ ગાંધીવાદને વિશ્વમાં વિસ્તરેલા અન્ય રાજકીય વાદોનો પણ મુકાબલો કરવો પડ્યો હતો. ગાંધીજી જાણતા હતા કે અંગ્રેજોએ દેશીઓને નિ:શસ્ત્ર કર્યાં છે. આવા સંજોગોમાં ગાંધીજીએ લીધેલો અહિંસક પ્રતિકાર જ એકમાત્ર વાસ્તવિક માર્ગ હતો.

ગાંધીજીનો રાષ્ટ્રવાદ સંકુચિત ન હતો. એમની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા આધ્યાત્મિક હતી. આ અસ્મિતા ભારતની સંસ્કૃતિની પ્રાચીન પરંપરાઅનુસાર 'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' ની હતી. વિશ્વના કલ્યાણ માટે તેઓ ભારતની આઝાદી ઝંખતા હતા.

ગાંધીજી સામાજિક ક્રાંતિ કરવા માગતા હતા. દેશના દરેક માનવીમાં શૌર્યની ભાવના જગાડવી, રાષ્ટ્રીય એકતા સાધવાની અને તે પણ સત્ય, અહિંસા જેવા દિવ્ય શસ્ત્રોથી પ્રજાને સજજ કરીને તેમનામાં ઉદાત્ત શૌર્ય પ્રગટાવવાનું હતું. 'લોકક્રાંતિ' એ યુગની અનિવાર્ય માંગ હતી એટલે ભારતની મોટા ભાગની વસ્તીમાં સમાયેલી દીનહીન, અશિક્ષિત, શ્રમજીવીઓ, આદિવાસીઓ, સ્ત્રીઓ – આ બધી ભારતની સાચી તળપટ્ટી પ્રજાનું રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ઘડવા, તેમનામાં આઝાદીને સંરક્ષવાની લાયકાત કેળવવા એમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમ ઘડ્યો અને તેનો રાષ્ટ્રવ્યાપી અમલ કરાવવામાં પણ એમને સફળતાસાંપડી. રચનાત્મક કાર્યક્રમ માટે એમણે પોતે કહ્યું હતું કે,



"આ રચનાત્મક કાર્યક્રમ એ પૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવાનો, સત્ય અને અહિંસાનો રસ્તો છે .... પણ હું એમ કહું છું કે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો પૂરેપૂરો અમલ એ જ સ્વરાજ છે .... આપણા રાષ્ટ્રનું ઠેઠ પાયામાંથી ઘડતર કરવાને .... રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે."

ગાંધીજીની સમગ્ર રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે બે પાસાઓ પર વિશેષ રહી છે – અહિંસા સત્યાગ્રહથી બ્રિટીશસરોમાં શ્રદ્ધા રાખીને સાત્વિક સ્વાતંત્ર્ય જંગ ખેલવાની અને ભારતીય પ્રજાનું રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ઘડી પ્રજાને ખમીરવંતી બનાવવાની પ્રવૃત્તિ.

રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પ્રજાના નૈતિક, ભૌતિક ઉત્કર્ષ માટે પ્રબોધાયેલા સેવાયજ્ઞમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સાંપ્રદાયિક એકતા, મદ્ય નિષેધ, બુનિયાદી કેળવણી, ઘ્રોઢ શિક્ષણ, સ્ત્રીઓની સર્વાંગી ઉન્નતિ, ખાદી ગ્રામોદ્યોગ, ગ્રામ સફાઈ, શિક્ષણ વ્યવસ્થા, રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ અને સર્વધર્મ સમભાવના જેવી પ્રવૃત્તિઓ પર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો. તેમજ સમય જતાં એમાં કિસાનપ્રવૃત્તિ, મજૂર પ્રવૃત્તિ, આદિવાસી સેવા, ગોસેવા, નિસર્ગોપચાર ઈત્યાદિ અનેક પ્રવૃત્તિઓનો ઉમેરો રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં થતો ગયો. આમ આ કાર્યક્રમોનો વ્યવહારુ અમલ પ્રજા સુધી ગામડેગામડે પહોંચાડવા દેશની સૌથી મોટી સંસ્થા કોંગ્રેસે સર્વપ્રથમ તો ગાંધીજીના આ કાર્યક્રમને અપનાવી સમગ્ર ભારતવ્યાપી આયોજન કરી આ પ્રવૃત્તિને વિકસાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો. સાથે સાથે ચરખા સંઘ, ખાદીગ્રામોદ્યોગ સંઘ, ગોસેવા સંઘ, હરિજન સેવક સંઘ, આદિમજાતિ સેવક સંઘ, કૃષ્ક સેવા મંડળ, નઈતાલીમ સંઘ, રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ વગેરે નાની મોટી સેવા સંસ્થાઓ, સંગઠનો દ્વારા આ કાર્યક્રમો પાર પાડવાનો ભગીરથ પ્રયાસ તે યુગમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

ગાંધીજીના મને વ્રત એટલે "અડગ નિશ્ચય" એમણે જીવનશુદ્ધિ માટે સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, બ્રહ્મચર્ય – આ પાંચ વ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો અને બીજા છ વ્રતો શરીરશ્રમ, અસ્વાદ, અભય, સર્વધર્મસમાનતા, સ્વદેશી અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ પોતે ઉમેર્યાં.

દેશને ચારિત્ર્યશીલ, દઢ મનોબળવાળા, ઉદાત્ત, સેવાભાવી સ્વયંસેવકો અને ભાવના ને આદેશને વરેલા આગેવાનો જોઈતા હતા. એવા સ્વયંસેવકો, સંચાલકો, આગેવાનોના ઘડતર માટે જ ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ આશ્રમોની વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી અને તેમાં તાલીમબદ્ધ થયેલા સારા સેવકો, નેતાઓ બની શક્યા. રાષ્ટ્રજીવનની શુદ્ધિ કરવા જનારનું પોતાનું જીવન શુદ્ધ થયેલું હોવું જોઈએ. આમ આશ્રમજીવનનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો ગાંધીજીએ રાષ્ટ્ર સમક્ષ રજૂ કર્યો. આશ્રમના અંતેવાસીઓને આ એકાદશ વ્રતો એમણે ખાસ પ્રબોધ્યા હતા.

કોઈપણ સુધરેલો સુસંસ્કૃત સમાજ સ્ત્રીઓને અશિક્ષિત, ડરપોક, પછાત, અજ્ઞાન, જડ, વહેમી અને કચડાયેલી રાખીને નૈતિક અને ભૌતિક વિકાસ સાધી શકે નહિ. ગાંધીજીના વિચારોના પ્રસારે, પ્રવૃત્તિઓના પ્રતાપે ભારતીય નારી નિર્ભય બની. પૂર્ણ સ્વરાજ માટે નારીના સહકારની, જાગૃતિની આવશ્યકતા હતી. કાકા સાહેબ કાલેલકરે યથાથ જ નોંધ લીધી છે કે,

"સ્ત્રીઓની જાગૃતિ, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા, એમની સમાનતા અને એમનામાં આણેલી હિંમત – એ જ જાણે ગાંધી યુગની ક્રાંતિના સામાજિક વિભાગમાં સૌથી મહત્વની બીના છે." સ્ત્રીજાતિના ઉદ્ધારાર્થે સામાજિક ક્રાંતિના એક ભાગ તરીકે અનેક લેખો લખાયા, સંસ્થાઓ સ્થપાઈ અને બાળ હત્યા, કજોડાં, દૂધ પીતી કરવાની પ્રથા, જુગાર, વેશ્યાગમન વગેરે સામાજિક દુષણો સામે ગાંધીયુગે જેહાદ જગાડી. વૈચારિક ક્રાંતિ કરવામાં એને સફળતા સાંપડી. સમાજે પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી રૂઢિઓ, દૂષણો છોક છોડ્યાં નહિ, પણ નવા વિચારોનો સ્વીકાર કર્યો. સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાના નવયુગનું ઉદ્ઘાટન થયું. પતિતા, ત્યકતા, વિધવા વગેરેને ઊંચો સામાજિક દરજ્જો મળતો થયો. સમાજ એવી સ્ત્રીઓને સહાનુભૂતિ અને સમભાવથી જોતો થયો. વિધવાને ગાંધીજીએ 'ત્યાગમૂર્તિ' કહીને એનું ગૌરવ કર્યું. આમ ગાંધીજીએ નારીજીવનની શુદ્ધિ અર્થે અપૂર્વ વૈચારિક ક્રાંતિ કરી બતાવી.

અસ્પૃશ્યતાનું કલંક દૂર કરવા ગાંધીજીએ મન-કર્મ વચનથી એ કાર્યને રાષ્ટ્રોદ્ધારના કાર્યક્રમમાં અગ્રતાક્રમ આપ્યો. સમાનતા અને સહયોગ આશ્રમજીવનનો પાયો હતો. તેમણે પોતાની જાતને 'વણકર' હરિજન કહી

પોતાના આશ્રમથી જ અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો આરંભ કર્યો. હરિજનોને સવર્ણોની સાથે સાથે સભાઓમાં, સરઘસોમાં સમાન દરજજે ફરતા કર્યા. સમાજમાં ઉપેક્ષિત આદિવાસીઓ, પછાત જાતિઓ, અસ્પૃશ્યો માટે 'હરિજન સેવક સંઘ', 'હરિજન આશ્રમ', 'ભીલ સેવામંડળ', 'રાની પરજ સેવાસભા', આદિમ જાતિ સેવકસંઘ જેવી સેવા સંસ્થાઓ ઉભી કરી. તેવી જ રીતે હિંદુ – મુસ્લિમ એકતા માટે પણ એમણે કેટલીય વાર પોતાના પ્રાણ સુધ્યાં હોડમાં મૂક્યા. 'કોમી એકતા' ને પણ એમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમોની યાદીમાં અગ્રતાક્રમ આપ્યો. સમાજને ક્ષેત્રે થયેલી આ સર્વાંગી વૈચારિક ક્રાંતિ અભૂતપૂર્વ હતી.

ધર્મભાવના પ્રાણીમાત્રને એકતાના સુત્રે બાંધનાર છે એમ ગાંધીજીએ સ્વીકાર્યું હતું, પરંતુ દેશમાં ધર્મના કારણે રાષ્ટ્રની એકતા ખંડિત થતી એમણે જોઈ તેથી એમણે માત્ર ધાર્મિક સહિષ્ણુના જ નહિ, પણ 'સર્વધર્મ સમભાવ' નો જીવનશૃદ્ધિના એકાદશ વ્રતોમાં સમાવેશ કરી સર્વધર્મ સમભાવ પ્રબોધ્યો અને ધર્મશ્રદ્ધાને સ્થાને જીવશ્રદ્ધા કેળવવાનું વિચારી સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓને હડસેલી કહ્યું "સત્ય એજ ઈશ્વર છે" અહિંસાને એમણે સર્વ વ્યાપક ધર્મ તરીકે ઓળખાવી 'સર્વોદય'ના સિદ્ધાંતો બતાવી નૂતન ધર્મની હિમાયત કરી છે. મનુષ્યજીવનના, રાષ્ટ્રજીવનના અને વિશ્વના એક એક અંશમાં 'ધર્મ'ની સ્થાપના વિચારી આશ્રમવ્યવસ્થામાં, સ્વરાજની લડતોમાં, જય અને પરાજયમાં, રાજકારણ, અર્થકારણ, સમાજ-સર્વ ક્ષેત્રોમાં એમણે ધર્મની પ્રધાનતા સ્થાપી સર્વજનસુલભ માનવતાનો ધર્મ પ્રસાર્યો અને રાષ્ટ્રધર્મની દેશને દીક્ષા આપી.

ગાંધીજીને માત્ર 'સ્વરાજ' ન હોતું જોઈતું, સુરાજય સ્થાપવું હતું. ભારતનો ભૌતિક ઉત્કર્ષ ભયમાં હોય શહેરીકરણ અને યંત્રીકરણ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસની સાથે મનુષ્યજીવન કેવું છિન્ન – ભિન્ન થશે તેના ખ્યાલથી કૃષિ – ઉદ્યોગપ્રધાન આયોજન ભારત માટે થવું જોઈએ. તેઓ વર્ગહીન સમાજના આગ્રહી હતા. તેથી બુદ્ધિજીવી અને શ્રમજીવી વર્ગનો સમન્વય સૂચવ્યો અને વર્ગસુમેળ સાધવા પ્રયાસો કર્યા. ગાંધીજીએ અર્થતંત્ર ને ઉગારવા અને ભારતની આમ જનતાને બેઠી કરવા હસ્તોદ્યોગ, ગ્રામોદ્યોગ, ગૃહ ઉદ્યોગ, પરદેશી માલનો બહિષ્કાર, સ્વદેશીનો આગ્રહ, રેટિયો, ખાદી ઈત્યાદિ વિશે નૂતનદષ્ટિ દેશને આપી. ગાંધીજી વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિરોધી ન હતા પરંતુ લાખોની રોજી-રોટી ઝુંટવી લે અને ઉદ્યોગોનો નાશ કરતા યંત્ર સામે ઉગ્ર વિરોધ હતા. હિંસા અધઃપતન, શોષણ, પશુતાને ઉત્તેજતી વિજ્ઞાન શકિત સામે એમણે પ્રચંડ લોકમત કેળવ્યો હતો.

'કેળવણી' પણ ગાંધીજીએ ઝંખેલી સામાજિક ક્રાંતિ માટેનો એક વ્યાપક કાર્યક્રમ જ હતો. ગાંધીજી ના વિચાર મુજબ "કેળવણી એટલે માત્ર ભણતર નહિ, ઘડતર પણ ખરું – કેળવણી એટલે જીવનમાટેની સાધના" – આશ્રમી કેળવણી ત્રણ તબક્કામાં આપવાની ગાંધીજીએ હિમાયત કરી. પ્રથમ તબક્કો ચારથી આઠ વર્ષનો, બીજો તબક્કો નવથી સોળ વર્ષનો અને ત્રીજો તબક્કો સોળથી પચીસ વર્ષનો હોવો જોઈએ. એમણે સૂચવ્યું આ એકસૂત્રિત શિક્ષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ સાધી શકાય. ગાંધીજીએ બાલશિક્ષણ, પ્રૌઢશિક્ષણ, સ્ત્રીશિક્ષણ, સહશિક્ષણ, ધાર્મિક, રાષ્ટ્રભાષા, સંસ્કૃત, માતૃભાષા વગેરેનું શિક્ષણ તેમજ દરેક ક્ષેત્રે ગાંધીજીએ ઊંડી વિચારણા કરી ગુરુકુળો, ગ્રામવિદ્યાપીઠો, ગુજરાત કેળવણી મંડળ જેવી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી અને 'દક્ષિણામૂર્તિ' એ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થામાં પ્રાણ પૂર્યા તથા સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રવાદી શિક્ષણ સંસ્થા બની રહી. ગાંધી સ્થાપિત સંસ્થાઓમાં તાલીમ પામનારી નવી પેઢીમાં નામના મેળવનારા સાહિત્યકારો, કેળવણીકારો, સ્વાતંત્ર્યવીરો, દેશસેવકો, ચિંતકો અને રાજકીય-સામાજિક નેતાઓ પણ હતા.

આમ ઐતિહાસિક ક્રાંતિશ્રેણીઓમાં ગાંધીજીએ ઉમેરેલી ક્રાંતિ અપૂર્વ, ચમકાવનારી, માનવીને જે જોઈએ છે તે તરફ સદા અભિમુખતા ઉત્પન્ન કરનારી સાદી, સરળ છતાં અસરકારક અને પૂર્વ-પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના અર્ક સમી લાગે છે. આખા ભાવિને ઘડે એવા સામર્થ્યવાળી મહાપ્રવૃત્તિ છે. આજની સમસ્યાઓનો ઉકેલ પણ ગાંધી વિચારસરણીમાં મળી રહે તેમ છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં સિદ્ધાંતપૂર્વક અહિંસા અને સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ માનવતાને ગાંધીજીની અપૂર્વ ભેટ છે, એનો ઉજાસ હજુ પણ વર્ષો સુધી રાષ્ટ્રના પંથને પ્રકાશિત કર્યા કરશે.

**સંદર્ભ ગ્રંથો :**

- ૧) ગાંધી જીવન દર્શન વ્યાખ્યાન માળા – કીર્તિમંદિર સંચાલન સમિતિ
- ૨) રચનાત્મક કાર્યક્રમ – ગાંધીજી
- ૩) ગાંધી વિચાર દોહન – કિશોરલાલ મશરૂવાળા
- ૪) સત્યના પ્રયોગો – ગાંધીજી
- ૫) ખરી કેળવણી – ગાંધીજી

## ભારતીય માનસિકતા આઝાદી પહેલાં અને પછી

પ્રા. રૂપલ ભટ્ટ

આસિ. પ્રોફેસર, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ, ડૉ. વી. આર. ગોઢાણિયા કોલેજ  
ઑફ આર્ટ્સ, કોમર્સ, હોમ સાયન્સ એન્ડ આઈ.ટી. ફોર ગર્લ્સ, પોરબંદર.

### પ્રસ્તાવના :

રાષ્ટ્ર એક એવું પરિભળ છે કે પોતાના પ્રજાજનોમાં રાષ્ટ્રીયતાનું સિંચન કરે છે. કોઈપણ રાષ્ટ્રના નિતિ-નિયમો, કાયદાઓ, સામાજિકતા, સાંસ્કૃતિક તત્વો, નૈતિક મૂલ્યો વગેરે પરિભળો ખૂબજ અસરકારક છે. આ ઉપરાંત સૌથી અગત્યની બાબત દેશ પ્રત્યે ત્યાંના રહેવાસીની માનસિકતા, લાગણી, મનોભાવના અને મનોવલણ આ તમામ પરિભળો એક રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ અને વિકાસ ઉપર અસર કરે છે.

આઝાદી પહેલાંના સમયથી લઈને હાલના સમય સુધીમાં બદલાતી જતી માનસિકતાનો અભ્યાસ અહીં કરીશું.

### રાષ્ટ્રવાદ એટલે શું ?

“રાષ્ટ્ર એટલે એક એવો જનસમુદાય કે જે ભૌગોલિક રીતે એકજ સીમામાં અને એકજ નિશ્ચિત દેશમાં રહે છે, સૌ સમાન હિતો, સમાન પરંપરા અને સમાન ભાવનાથી જોડાયેલા રહે છે. જેમની અંદર એકતા સૂત્ર તથા સમાન રાજનૈતિક મહત્વકાંક્ષા જોવા મળે છે.”

### રાષ્ટ્રવાદની મનોવૈજ્ઞાનિક પરિભાષા :

“જે રાષ્ટ્ર કે દેશના રહેવાસી વ્યક્તિઓ પોતાના રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પ્રતિબદ્ધ અને નિષ્ઠાવાન હોય, આ ઉપરાંત રાષ્ટ્રના રહેવાસી તરીકે ગૌરવની લાગણી અનુભવતા હોય.” - રૂપલ ભટ્ટ

### રાષ્ટ્રવાદની પૂર્વભૂમિકા અને ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય :

ભારતના સંદર્ભે જોઈએ તો તે વિવિધ પ્રદેશ અને સંસ્કૃતિનો સમન્વય છે. ‘સર જોન સ્ટ્રેચી’ જણાવે છે કે, ‘ભારત એ એક રાષ્ટ્ર ન હતું તેમાં કોઈ રાજનૈતિક, ધાર્મિક કે સામાજિક એકતા નથી.’

### ભારતમાં આઝાદી પહેલા જોવા મળતી દેશદાઝ :

ભારત પર વિવિધ આક્રમણો થતા રહ્યા છે. પરંતુ બ્રિટિશ આક્રમણ અને અંગ્રેજી શાસન ઘણી રીતે મહત્વનું સાબિત થયું. આમ, એક રીતે જોવા જઈએ તો અંગ્રેજોએ ભારતને એક સૂત્રતામાં બાંધ્યું તેમની સત્તા હેઠળની તમામ પ્રદેશોને જોડ્યા અને સમગ્ર ભારત રાષ્ટ્ર અંગે જાગૃત બન્યું. આઝાદી પહેલા અંગ્રેજોના શાસન સામે ધીમે-ધીમે લોકો એકઠા થવા લાગ્યા. અને વિરોધ દર્શાવવા લાગ્યા, સૌ પ્રથમ ‘સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતિ’ એ ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો અને નારો લગાડ્યો કે, ‘ભારત એ ભારતીયો માટે છે.’ અંગ્રેજી શાસનના દમન અને અત્યાચારથી પીડિત એવી ભારતની જનતા નાના-નાના જુથ અને એકમોમાં વિરોધ કરવા લાગ્યા પણ આવા નાના એકમોને નિષ્ફળતા મળી માટે ધીમે-ધીમે પ્રજાજનો એકઠા થવા લાગ્યા એક સમય એવો આવ્યો કે સમગ્ર દેશવાસી દેશ પ્રત્યે જાગૃત બન્યા અને સ્વતંત્રતા માટે લડત આપવા તૈયાર થયા. એ સમયે દેશદાઝ

તેની ચરમ સીમાએ પહોંચેલી. જન માનસ આઝાદીના વિચારોથી ભરેલું હતું. ભારતની ગલી-ગલીમાં એક-એક ક્રાંતિવીરોનો જન્મ થવા લાગ્યો. લોકોમાં સ્વતંત્રતા અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની નિષ્ઠા તેના આખરી સ્તર પર હતી. એ સમયે પ્રજાજન પોતાના આંતરિક વિખવાદોને ભૂલી માત્ર ભારત માટે લડવા ઉભા થયેલા જોવા મળે છે. લોકોની માનસિકતા માત્રને માત્ર રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પ્રેરાયેલી જોવા મળતી. એક જુવાળ ઉભો થયેલો દેખાય છે. ત્યારના યુવાનો હસતા મોંએ ફાંસીના ફંદાને ગળે લગાડવા રાજી હતો. ઠાંસી-ઠાંસીને દેશભક્તિનું વાતાવરણ જોવા મળતું. સર્વત્ર સ્વતંત્રતા અને આઝાદી પ્રાપ્ત માટેનો જવાળામુખી ઘઘકવા લાગ્યો હતો. કેસરીયા કરવા, સર પર કફન બાંધવું. આવી પ્રવૃત્તિએ દેશ પ્રત્યેનું સમર્પણ દેખાડ્યું. આ ઉપરાંત. દેશવાસીને જાગૃત રાખવા તેમજ જોમ અને જુસ્સો પુરુ પાડવું નેતૃત્વ પણ ઉભું થયું. ક્રાંતિનો જુવાળ ચારેકોર આગ બની ને ફેલાઈ ગયું. વિપ્લવથી અંગ્રેજોના શાસનના પાયા હચમચી ગયા. નામી-અનામી કેટલાય લોકો શહીદ થયા. અંગ્રેજોની નિતિ ઉપરાંત સ્વતંત્ર થવાની તીવ્ર આકાંક્ષા આ પરિબળો સમગ્ર જન માનસ પર ખુબજ ગહેરી અસર કરી. દરેક વ્યક્તિનું મનોવલણ દેશ પ્રત્યે મરી ફીટવાની ભાવનાવાળું બન્યું. આ સમયે જાણે પ્રજાજનોમાં નવી શક્તિનો સંચાર થયો હોય તેવું દેખાતું. અસહકાર આંદોલન, ભારત છોડો આંદોલન વગેરે જેવા આંદોલનોનો અવાજ ઘરે-ઘરે પહોંચ્યો અને દરેક દેશવાસી દેશ માટે લડવા ઉભો થયો. ભારતના ઘર-ઘરમાંથી આઝાદીના લડવૈયાઓ બહાર આવવા લાગ્યા. ‘જેલ ભરો’ આંદોલનમાં તો અંગ્રેજોને જેલ ઓછી પડવા લાગી. અંગ્રેજોના આકરા દમન સામે પણ પ્રજા ઝઝૂમી રહી હતી. લોકોના આંતરિક મતભેદો જાણે સાવ દુપ્ત થઈ ગયા. દરેક વ્યક્તિ માત્ર દેશવાસી બની ગયેલો હતો અને આવી લાંબી લડત, જોમ-જુસ્સો અને સંઘર્ષ બાદ આઝાદીની પ્રાપ્તિ થઈ.

#### ભારતમાં આઝાદી પછીની માનસિકતા :

ભારતમાં જેવી આઝાદીની પ્રાપ્તિ થઈ પછી સ્વરાજ્ય અને સત્તા ભારતિયોના હાથમાં આવી અને શરૂઆતના જ તબક્કામાં જ રાજકીય કાવા-દાવા અને દાવ-પેંચની અસર જન-માનસ પર પડી. આઝાદીનો ઉત્સાહ ધીમે-ધીમે ઓસરવા લાગ્યો. લોકો દેશ પ્રત્યે ઉદાસીન બનવા લાગ્યા. ધીરે-ધીરે દેશવાસીના પોતાના આંતરિક પ્રશ્નો અને મતભેદો બહાર આવવા લાગ્યા. લોકોની માનસિકતામાં ઘણું મોટું પરિવર્તન આવ્યું. રાજકીય પરિસ્થિતિ ઉપરાંત ભારતની મૂળભૂત સમસ્યાઓ જેમકે, ગરીબી, બેકારી, ભૂખમરો, ભષ્ટ્રાચાર, મોંઘવારી, ખાનગીકરણ, કુળવો જેવી અનેક સમસ્યાથી ભારતની પ્રજા હેરાન-પરેશાન થવા લાગી. આ ઉપરાંત ધીમી ન્યાય પદ્ધતિ અને પક્ષપાત ભરી નિતિઓ જેવા પરિબળોએ દેશમાં નકસલવાદ જેવી ઘટના ને જન્મ આપ્યો. વસ્તીવધારો, સગાવાદ, લાંચરુસ્વત, જ્ઞાતિવાદ, ધર્મ વગેરે અનેક વાડામાં વહેંચાઈ ગયેલ પ્રજાજનો હવે ભારતીય રહ્યા નથી. સામાન્ય જનસમુદાયની દરેક વ્યક્તિ પોતે જ એટલી બધી સમસ્યાથી ઘેરાયેલી છે કે રાષ્ટ્રની સમસ્યા બાબતે જાગૃત નથી.

વર્તમાન સમયનું યુવાઘન નશાખોરી, વ્યસન અને અસામાજિક રસ્તા તરફ વધુ વળ્યું છે. આ ઉપરાંત જરૂરી એવું સબળ નેતૃત્વ પણ હાલના સમયમાં નથી. હાલના સમયના નેતાજ કોંભાડોમાં સંડોવાયેલા જોવા મળે છે. જ્યાં નેતૃત્વ પાંગળું હોય ત્યાંની પ્રજા નિર્મલ્ચ થઈ જાય છે. દેશ પ્રત્યેની નિષ્ઠા ક્રમશઃ ઘટતી જોવા મળે છે. ક્યારેક કોઈ પ્રસંગ પૂરતી દેખાય છે. લોકો પોતાના વિચારો અને બળવો સોશીયલ મિડીયા ઉપર હાલવી અને આત્મસંતુષ્ટિ માને છે. હાલના ભારતીયો પંજાબી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી જેવા જુદા-જુદા વિભાગોમાં વિભાજિત થઈ ગયા છે. સામાન્ય બાબતોમાં હડતાલ, હુલ્લડો, તોફાનો પર ઉતરી આવે છે અને આ સમયે રાષ્ટ્રીય સંપતિને નુકશાન પહોંચાડવું, તોડફોડ કરવાની માનસિકતા વધુ વકરી છે. નેતાઓ વોટ બેંક ઉભી કરવા માટે નિયમોમાં સગવડીયા ફેરફારો કરે છે. જેનું પરિણામ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતેવધુ નુકશાનકારક નીવડે તેમ છે. ભારતની રાષ્ટ્રીયતા ક્રિકેટનાં મેદાન પૂરતી છે પણ જંગના મેદાનમાં જોવા મળતી નથી. દરેક દેશવાસી દેખાડવા

ખાતરની દેશભક્તિ જાળવી રહ્યો છે. માટે જ દેશમાં હવે ભગતસિંહ નહીં કનૈયા જેવા યુવાનો બને છે. આ પરિસ્થિતિમાં બદલાવની ખૂબ મોટી જરૂરીયાત છે.

**ચાલો રાષ્ટ્રનિષ્ઠા વધારીએ :**

સાંપ્રત સમયની સમસ્યાને જોતા હવે રાષ્ટ્ર તરફ દરેક પ્રજાજન જાગૃત બને એ ખૂબ જ જરૂરી બન્યું છે. ફરી દેશની ચેતનાને જાગૃત કરવાની જરૂરિયાત ઉભી થયેલ છે. રાજકીય પરિસ્થિતિમાં બદલાવ અને એ માટેની તૈયારી નેતૃત્વ ઉપરાંત જનમાનસની પોતાની બદલાવ માટેની તૈયારી અતિ આવશ્યક છે. રાષ્ટ્રમાં શાંતિ જળવાય અને પ્રગતિ થાય તે માટે દરેક દેશવાસીએ નિષ્ઠાબદ્ધ થવું જોઈએ આપણે ભારતીય છીએ અને ભારતીય હોવાના ગૌરવને જાળવી રાખીએ ચાલો પ્રતિબદ્ધ બનીએ કે દેશ પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન બનીશું.

## Miscelánea

ISSN No. 0976-1187 [ Vol IX 2016-17 ] 111

JCHDJ [A Journal of Contemporary Thought]  
जिज्ञेया (એક વર્તમાન વિચાર સામયિક)





### **List of contributors**

1. Dr. Anupam R. Nagar  
Principal  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar  
Dr. Ketki N. Pandya  
Assistant Professor  
Gurukul Mahila College, Porbandar
2. Prof. Janki Kotecha  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
3. Prof. Poonam P. Joshi  
Visiting Lecturer, P. G. Center of English,  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
4. Prof. Mittalben Jethava  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
5. Dr. Bhavna Keshwala  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
6. Dr. Neha D. Thanki  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
7. Prof. Pranali Joshi  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
8. Prof. Kalpana P. Joshi  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
9. Dr. A.R. Bharda  
Principal  
Dr. V. R. Godhaniya B.Ed. College, Porbandar
10. Dr. Kirti M. Jani  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
11. Dr. A. R. Bharda  
Principal,  
Dr. V. R. Godhaniya B. Ed. College, Porbandar
12. Dr. Gita Unadkat  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
13. Dr. Harsha Madlani  
Assistant Professor  
K.H.Madhavani Arts & Commerce College Porbandar

14. Dr. Girish Trivedi  
Retd. Reader,  
Saurashtra University, Rajkot
15. Dr. Daxaben Joshi  
Retd. Principal  
Shri M. J. Kundaliya Mahila College, Rajkot
16. Dr. M. N. Vaghela  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar
17. Dr. Sangeeta Parekh  
Assistant Professor  
Shri K. H. Madhavani Arts and Commerce College,  
Porbandar
18. Dr. Anjali Bharada  
Associate Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College  
Porbandar
19. Prof. Suhagini Garasiya  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College  
Porbandar
20. Rupal Bhatt  
Assistant Professor  
Dr. V. R. Godhaniya Mahila College  
Porbandar

## The College

Dr. Virambhai Rajabhai Godhaniya College of Arts, Commerce, Home Science and Information Technology for Girls was founded by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar in 1988. It is a grant-in-aid college affiliated to Saurashtra University, Rajkot (Gujarat- India). This institute of higher education is a non-profit establishment offering under graduate courses in the faculties of Arts (B.A.), Commerce (B.Com.: English and Gujarati medium), Home Science (B.Sc.), Management (BBA), Social Work (BSW) and Education (B.Ed.). It also offers Master's Programme in English (M.A. - English), Master's Programme in Commerce (M.Com - English & Gujarati Medium) and Master of Science (I.T. & C.A.), Post Graduate Diploma in Computer Application (P.G.D.C.A.) and Diploma in Computer Science (D.C.S.).

The College is centrally located in Porbandar, in Gujarat and caters specifically to the students coming from the weaker sections of the society. The college has an open admission policy, encouraging enrollments of girls irrespective of income, class, caste, religion or creed. At present the Girls' college has strength of about 1784 students coming from all the sections of the society. Its aim is to achieve excellence in academics and is devoted to preparing each student to realize her potential.

The college has a teaching staff of 35 experts, who are imparting instructions in various disciplines. The overall result maintained by the college is upto 98% in the university exams.

## THE COLLEGE

Among the administrative staff we have 14 personnel who take care of maintaining the entire campus apart from executing official duties assigned to them. The Trust also runs a Pre-Primary, Primary School, a Higher Secondary School and has two Girls' Hostels that easily accommodate around 700 students. In addition the college also has an IGNOU Special Study Center and two fifth generation Digital English Language Laboratories, which runs in-house spoken English Programmes and Courses. In the coming years the Trust proposes to start Post Graduate Programmes in Computer Application (MCA) and Management (MBA).

## Information about the Journal

Khoj is an annual Research Journal, published by the Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar. Contributions for the next issue are welcome. Original manuscripts in Sanskrit, Hindi, Gujarati and English on contemporary issues and thought, typed using 9 Pt size CAMBRIA Font(English), 14 Pt size AA-VED-5 Font(Hindi) and 14 Pt size AA-PS-10 Font (Gujarati) in A4 size paper strictly adhering to the latest MLA style sheet can either be submitted hand-to-hand to the principal of Dr. V. R. Godhaniya Mahila College, Porbandar or emailed to [drvrgodhanihl@rediffmail.com](mailto:drvrgodhanihl@rediffmail.com) or posted to:

The Editor, "Khoj"  
Dr. V. R. Godhaniya College,  
M. G. Road, Khijdi Plot,  
Porbandar - 360575

**N.B.** : Gujarati and Hindi Fonts can be downloaded from the official website of the institute : [www.drvrginstitute.org](http://www.drvrginstitute.org)

ISSN No. 0976-1187 [ Vol IX 2016-17 ] 117

**KHOJ** [A Journal of Contemporary Thought]  
ખોજ (એક વર્તમાન વિચાર જાનકી)



## ***Official Details Regarding the Journal***

This annual journal is printed at USHA Printery, Porbandar and published by Books & Publication Division : Dr. Virnabhai Rajabhai Godhaniya College of Arts, Commerce, Home Science and Information Technology for Girls, M. G. Road, Opp. Khijdi Plot, Porbandar - 360 575 (Gujarati - India) from Dr. V. R. Godhaniya College Campus, Porbandar on 11th day of February, 2017.

The other mandatory details regarding the journal are as below:

- Owner** : Shri Maldevji Odedra Smarak Trust,  
Porbandar (Gujarat - India)
- Publisher** : Books & Publication Division  
Dr. V. R. Godhaniya College of Arts, Commerce,  
Home Science and Information Technology for Girls,  
M. G. Road, Opp. Khijdi Plot,  
Porbandar - 360 575 (Gujarati - India)
- Chief Editor** : Chairman, Research Center,  
Dr. V. R. Godhaniya College, Porbandar
- Co-Editors** : Editorial Board Research Center,  
Dr. V. R. Godhaniya College, Porbandar
- Printer** : USHA Printery, M.G. Road, Porbandar

**Notice** : All the rights regarding the journal and party are reserved  
by Shri Maldevji Odedra Smarak Trust, Porbandar.

